

ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА

Історична пам'ять

Науковий збірник

Заснований у листопаді 1998 року

Виходить двічі на рік

Випуск 34-35'2016

Полтава
2016

POLTAVA V. G. KOROLENKO NATIONAL
PEDAGOGICAL UNIVERSITY

Historical Memory

Scientific collection

Founded in November 1998

Issued twice a year

Issue 34-35'2016

Poltava
2016

Засновник і видавець

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15249-3821 Р від 1 червня 2009 року

*Наказом МОН України від 07.10.2015 року, № 1021 науковий збірник
включено до Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- Степаненко М. І.**, *головний редактор*, доктор філологічних наук (м. Полтава, Україна)
Амрахов Маїс Ісраїль оглу, доктор історичних наук (м. Баку, Азербайджанська Республіка)
Волошин Ю. В., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)
Год Б. В., *заступник головного редактора*, доктор педагогічних, кандидат історичних наук (м. Полтава, Україна)
Калакура Я. С., доктор історичних наук (м. Київ, Україна)
Карстен Хаммер, професор сучасної історії (м. Копенгаген, Королівство Данія)
Киридон А. М., доктор історичних наук (м. Київ, Україна)
Киридон П. В., *заступник головного редактора*, доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)
Кравченко П. А., доктор філософських наук (м. Полтава, Україна)
Мокляк Ярослав, доктор габілітований (м. Краків, Республіка Польща)
Нестуля О. О., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)
Радько П. Г., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)
Ревякіна Н. В., доктор історичних наук (м. Іваново, Російська Федерація)
Сітарчук Р. А., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)
Стрілець В. В., доктор історичних наук (м. Полтава, Україна)

Друкується за рішенням ученої ради Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (протокол № 13 від 23 червня 2016 року)

- ◆ За достовірність фактичних даних, цитат, власних імен і географічних назв відповідають автори публікацій.
- ◆ Думка редколегії може не збігатися з думкою авторів збірника.
- ◆ Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку.
- ◆ Усі права захищені. Передруки і переклади дозволені за згодою автора й видання.

Founder and publisher

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

Certificate of registration of print media

Series KV 15249-3821 number P of June 1, 2009

*According to the Order of MES of Ukraine issued on 10/07/2015, № 1021
this academic journal is included in the list of scientific specialized publications of Ukraine,
the publication of which is credited to the results of dissertations on history*

EDITORIAL BOARD

Stepanenko M. I., *editor-in-chief*, Doctor of Philology (Poltava, Ukraine)
Amrakhov Mais Israil oglu, Doctor of History (Baku, the Republic of Azerbaijan)
Voloshyn Yu. V., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Hod B. V., *vice editor-in-chief*, Doctor of Pedagogy, Candidate of History (Poltava, Ukraine)
Kalakura Ya. S., Doctor of History (Kyiv, Ukraine)
Karsten Hammer, Professor of Contemporary History (Copenhagen, Denmark)
Kyrydon A. M., Doctor of History (Kyiv, Ukraine)
Kyrydon P. V., *vice editor-in-chief*, Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Kravchenko P. A., Doctor of Philosophy (Poltava, Ukraine)
Moklyak Yaroslav, Doctor Habilitatus (Krakow, the Republic of Poland)
Nestulia O. O., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Rad'ko P. G., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Revyakina N. V., Doctor of History (Ivanovo, the Russian Federation)
Sitarchuk R. A., Doctor of History (Poltava, Ukraine)
Strilets' V. V., Doctor of History (Poltava, Ukraine)

*Printed according to the decision of Academic Council of Poltava V. G. Korolenko
National Pedagogical University
(protocol # 13 of June 23, 2016)*

- ◆ The authors of publications are responsible for reliability of historical data, quotes, personal names and geographical names.
- ◆ Opinion of the editorial board may differ from the authors' opinion.
- ◆ Editorial Board reserves the right to shorten the texts and make literary editing.
- ◆ All rights reserved. Reprints and translations allowed with the consent of the author and publication.

З М І С Т

СТАТТІ І СТУДІЇ

В. А. Брехуненко, Н. В. Семергей

Конструювання українського історичного міфу в часи Гетьманщини 9

Р. І. Олексенко

Формування Московської держави в контексті історичної спадщини
Київської Русі 18

ПОВІДОМЛЕННЯ

О. П. Лахно

Статутна реформа радянського баптизму 1959 – 1960-х років
як каталізатор конфесійного розколу 25

К. В. Лобач

«Хлібні» справи Полтавського кушнарсуду 32

В. П. Скрипчук

ЧК – ДПУ Харківщини у придушенні повстанського руху в перші роки
НЕПу (1921 – 1923) 42

СЛОВО МОЛОДОГО АВТОРА

С. В. Нижнікова

Викладачі єпархіальних жіночих училищ України (друга половина XIX –
початок XX століття): колективний портрет 52

В. А. Сливенко

Роль прокуратури у витісненні з ринку приватного сектора господарства
наприкінці НЕПу 60

ОСВІТА І КУЛЬТУРА

Т. В. Оніпко

Книговидавнича діяльність вітчизняної споживчої кооперації
в 20-і роки XX століття 66

К. Б. Пивоварська

Вірменські національні школи і політика коренізації 75

ПИТАННЯ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІЇ

Б. В. Год, Н. В. Год

Місце та роль магістра в середньовічних і ранньомодерних
західноєвропейських університетах 84

Ю. В. Вільховий

Антирелігійна політика в СРСР : механізм вироблення і проблеми
втілення (середина 1940-х – 1960-і роки) 96

С. М. Луценко

Міжцивілізаційні контакти та їхні наслідки у німецьких африканських колоніях ХІХ – ХХ століть 106

І. В. Цебрій, В. В. Опенько

Образ середньовічного правителя Піренеїв у спадщині
Рамона Менендеса Підала 116

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ**Я. С. Калакура**

Петро Тронько в інтер'єрі української радянської та пострадянської історіографії 124

П. В. Киридон

Західна історіографія про радянську політичну номенклатуру повоєнного двадцятиріччя 134

ХРОНІКА**Н. В. Год**

V Всеукраїнська наукова конференція «Держава і церква в новітній історії України» 144

Т. В. Тронько

Вшанування пам'яті лицарів національної звитяги 146

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ**О. О. Лобач, В. В. Ставнюк**

Год Б. Дитячі ігри (від Античності до початку ранньомодерного часу) [Текст] : монографія / Борис Год. – Полтава : Вид-во ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2015. – 182 с. 149

І. О. Сердюк

Мариновський Ю. Гулаки на Правобережжі Дніпра. Родовід і власність правобережних Гулаків з Артема. Матеріали до біографії роду [Текст] / Ю. Мариновський. – Черкаси : Вертикаль, 2014. – 510 с. 152

М. А. Якименко

Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.) [Текст] : монографія / Л. М. Жванко. – Х. : Віровець А. П. «Апостроф», 2012. – 568 с. 154

До 60-річчя Петра Якимовича Гавриша 158

Довідка про авторів 160

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять» 162

CONTENTS

ARTICLES AND STUDIES

<i>V. A. Brekhunenko, N. V. Semergey</i> The creation of the Ukrainian historical myth in Hetmanate	9
--	---

<i>R. I. Oleksenko</i> Moscow State formation in the historical heritage of Kievan Rus	18
---	----

REPORT

<i>O. P. Lakhno</i> Authorized reform of the Soviet Baptism in 1959-1960 as a catalyst of confessional split	25
--	----

<i>K. V. Lobach</i> “Grain harvest cases” in Poltava City Neighborhood Court	32
---	----

<i>V. P. Skrypchuk</i> The Role of the Kharkiv Region Cheka – GPU in suppressing the insurgency in the first years of the NEP (1921 – 1923)	42
---	----

WORD OF A YOUNG AUTHOR

<i>S. V. Nyzhnikova</i> Teachers of Eparchial Women’s School of Ukraine (the second half of the nineteenth – early twentieth centuries): collective portrait	52
--	----

<i>V. A. Slivenko</i> The role of prosecutors in liquidating the private sector of the economy at the end of the period of the New Economic Policy	60
--	----

EDUCATION AND CULTURE

<i>T. V. Onipko</i> The publishing activity of domestic consumer cooperation in the 1920s	66
--	----

<i>K. B. Pyvovarska</i> Armenian national schools and the policy of indigenization	75
---	----

QUESTIONS OF FOREIGN HISTORY

<i>B. V. Hod, N. V. Hod</i> The master’s place and role in medieval and early modern Western European universities	84
--	----

<i>Y. V. Vilhovoy</i> The anti-religious policy of the Soviet Union: the mechanism of elaboration and the problems of realization (mid-1940s – 1960s)	96
---	----

S. M. Lutsenko

Intercivilizational contacts and their consequences in the German colonies in Africa in the 19th – 20th centuries 106

I. V. Tsebriy, V. V. Openko

The image of the medieval ruler of the Pyrenees in the heritage of Ramón Menéndez Pidal 116

CHRONOLOGY AND HISTORIOGRAPHY

Ya. S. Kalakura

Petro Tronko in the interior of Ukrainian Soviet and Post-Soviet historiography 124

P. V. Kyrydon

Western historiography about the Soviet political nomenclature in the period of twenty postwar years 134

CHRONICLE

N. V. Hod

V National Conference “State and Church in the Modern History of Ukraine” 144

T. V. Tronko

Commemorating the knights of national valor 146

CRYTISISM AND BIBLIOGRAPHY

O. O. Lobach, V. V. Stavniuk

Hod B. Children’s games (from antiquity to the beginning of the early modern time) [Text]: monograph / Borys Hod. – Poltava: PNPU named after Korolenko Press, 2015. – 182 p. 149

I. O. Serdiuk

Marynovskiy Yu. The Hulaks on the right bank of the Dnieper. Genealogy and property of the right-bank Gulaks from Artem. Materials for the biography of the family [Text] / J. Marynoskyi. – Cherkasy: Vertical, 2014. – 510 p. 152

M. A. Yakymenko

Zhvanko L.M. Refugees of the First World War: Ukrainian Dimension (1914-1918) [Text]: monograph / L.M. Zhvanko. – X.: Virovets A.P. “Apostrophe”, 2012. – 568 p. 154

On the 60th anniversary of Petro Yakymovych Gavrysh 158

Information about authors 160

Benchmarks for authors of the collection "Historical Memory" 162

Статті і студії

УДК 94(477)«1648/179»

В. А. Брехуненко, Н. В. Семергей

КОНСТРУЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МІФУ В ЧАСИ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті досліджуються особливості опрацювання українського історичного міфу у Гетьманщині. З'ясовано, що у відновленні у вигляді Гетьманщини Українській державі козацька старшина послідовно шукала шляхи ідеологічно обґрунтувати легітимність появи Гетьманщини, нової української еліти, базованої на козацькому стані, та правителя-гетьмана. Вихід традиційно для ранньомодерної доби шукався в конструюванні «історичних» аргументів, які доводили історичність українського світу і «козацького народу», тяглості української історії від часів Київської Русі, законності повстання проти Варшави. Відповідаючи на загрози розмивання суверенітету Гетьманщини Московією, козацькі інтелектуали опрацювали впродовж XVIII століття хозарську та сарматську концепції походження козацтва й Гетьманщини-Русі, чим заперечували право московських царів на володіння українськими землями. Шляхетська версія історичного міфу будувалась на використанні козацького періоду для обґрунтування права шляхти на статус нової української еліти.

Ключові слова: *Україна, історичний міф, Гетьманщина, козацька старшина, хозарська теорія, сарматська теорія, Запорозька Січ, Польща.*

У сучасних умовах, коли українська політична еліта намагається реформувати політичну систему, яка була би дотичною до європейських атрибутів, зростає інтерес дослідників до трактування українського минулого. Насамперед це стосується форм політичної організації України на різних етапах її історичного розвитку. Поряд з іншими атрибутами держави, якими в середині XVII століття швидко обросла Гетьманщина, з'явилися й перші ознаки опрацювання нового історичного міфу, що стало чи не найпоказовішим доказом повнокровності ранньомодерного українського державотворення. Потяг до пояснення українського минулого з метою довести спадкоємність нових реалій з минулим, відтінював серйозність намірів старшини, її здатність адекватно реагувати на нові інтелектуальні завдання, породжені одержавленням Війська Запорозького.

Мета статті – розкрити процес створення українського історичного міфу в часи Гетьманщини. Історіографія має певний доробок у дослідженні цього питання (монографії та статті, авторами яких є А. Бовгира, В. Брехуненко,

Я. Затилук, З. Когут, В. Кравченко, Г. Мельник, Ю. Мицик, С. Плохій, Т. Таїрова-Яковлева).

Буремні роки Національно-визвольної війни, а ще більше дитячий вік нової української еліти, глибокі соціальні зрушення в суспільстві та руйнування геополітичної рівноваги в регіоні не сприяли швидкій появі викінченої версії міфу і цілісного тексту. Але елементи міфотворення чітко простежуються в ідеологічних зусиллях козацької верхівки вже на середину XVII століття. Особливого відсвіту додає відсторонення від процесу православних інтелектуалів, з середовища яких свого часу пролунали перші спроби знайти місце козацтву в українському історичному наративі. Їхнє середовище генерує добровольців значно пізніше, в 1670-і роки. Поки що ж православні інтелектуали вдовольнилися вичікуванням, переварюючи різку зміну в Україні політичних і суспільних координат. І це вичікування, яке дало козакам всі карти в руки, ще раз показало, що вони не тільки здатні освоювати готові концепції, а й удосконалювати їх відповідно до нових викликів.

Невизначеність перспективи вписування держави в коло сусідніх потуг (передовсім Речі Посполитої, Московії, Туреччини) позбавляла верхівку нової еліти чітких орієнтирів щодо конструювання такого родоvodu козакам, який би, пояснюючи історичну закономірність та легітимність Гетьманщини, спростовував ідеологеми можливих опонентів. Водночас долучення до козаків частини шляхти, а також перетворення Московії з її давніми претензіями на українські землі на найвірогіднішого союзника проти Речі Посполитої спрямовував міфотворення в традиційне річище, проторене князівсько-шляхетською елітою. Тим більше, що з 1620-их роки на цьому полі було проведено деякі борозни для власне козаків.

Відправним пунктом зусиль середини XVII століття стало занурення козаків в тіло еліти княжих часів. Скориставшись доробком православних інтелектуалів, передовсім Й. Борецького і К. Саковича, а також живлячись попередніми козацькими ідеями про входження козацтва до «народу руського», було міцно прив'язано еліту Гетьманщини до киево-руського кореня. В умовах балансування між Річчю Посполитою та Московією цей хід набував універсального значення. Відповідав він і нагальній потребі влегітимнити відновлену Українську державу й водночас давав змогу легко пристосувати базований на руському минулому і козацькому сьогоденні історичний міф до ідеологічних та практичних завдань, які доведеться розв'язувати у взаєминах чи то з царем, чи то з королем. Яскравим прикладом є поява ідеї Великого князівства Руського, яка пропонувала цілком інакшу альтернативу для Гетьманщини та й для всієї Східної Європи, ніж переяславсько-московська система 1654 року.

Заспів до конструювання Гетьманщині руського родоvodu було зроблено вже на початку шляху, коли по Україні пішли чутки про намір козаків заснувати «*нову Руську монархію*», «*нову козацьку Річ Посполиту чи Руське князівство*», «*окреме козацьке князівство*» тощо [10, с. 28–29]. Це виразно натякало, куди саме в ідеологічному сенсі цілить козацька верхівка. А вже на початку 1649 року особисто Б. Хмельницький перед офіційними представниками Варшави і Москви

озвучив концепцію тотожності Гетьманщини та Русі. Виступаючи від імені цієї Русі, гетьман брався захищати її інтереси як *«єдиновладець і самодержець руський»*. З московським посланцем Григорієм Унковським Б. Хмельницький вів мову про тяглість української історії від княжих часів й утілення колишньої Русі у Військові Запорозькому [3, с. 256–258]. На проміжні ланки – доведення «лицарської» природи козаків, як це робилося в 1620–1630-і роки, гетьман уже не розмінювався. Концепція «Гетьманщина – це і є Русь», прив'язуючи відновлену державу до Київської Русі, а козаків до шляхти, розглядалася як всеохопне пояснення законності появи Гетьманщини з правителем-гетьманом на чолі.

Надалі переконання про руський родовід Гетьманщини та апеляції до киево-руської спадщини не матимуть альтернативи в середовищі еліти, виразним свідченням чого є той факт, що ідею використовували не тільки на ідеологічному рівні, а й для поточних внутрішніх потреб. Так, Петро Дорошенко обґрунтовував турецький протекторат тим, що нібито ще *«русські князі проти своїх ворогів татарські сили використовували»*, а Іван Самойлович порівнював рівень свого суверенітету з обсягом влади давніх київських князів: *«Куди нам рівнятися з князями руськими. Рівні з рівними повинні порівнюватися, а руські князі були незалежні володарі»* [1, с. 120–123]. Еліта Гетьманщини ніколи не віддаватиме на відкуп Московії киево-руську добу, лише оновлюватиме аргументи для ідеологічного заперечення московських претензій, як це блискуче зроблять на початку XVIII століття Пилип Орлик та менш елегантно автор «Літопису Грабянки».

У всьому цьому відбилася одна з найважливіших функцій козацької старшини – носія тяглості української історії. Ввібравши в себе частину шляхти і забезпечивши в такий спосіб фізичне перетікання еліти, старшина, що важливо, демонструвала й перегук базових інтелектуальних уявлень про українське минуле, просторове наповнення українського світу, безперервність історичного наративу, розглядаючи себе законним спадкоємцем «старожитнього народу руського» та репрезентантом суспільства задоволеного, як і годиться, в морок віків.

Ризики від опертя наріжних засад свого історичного міфу на київській спадщині козацька верхівка прораховувала вже на старті та постаралася одразу виставити бар'єри. Досягалося це через положення, що в княжу добу Руська держава охоплювала й терени майбутньої Московії, яке, втім, подавалося під зовсім іншою приправою, ніж у спадщині українських православних інтелектуалів першої половини XVII століття. Якщо Йов Борецький описував українців як молодших братів росіян [1, с. 368], то козацька верхівка часів Богдана Хмельницького розвернула цю тезу в протилежний бік. *«А ми царської величності милості шукаємо і бажаємо тому, що від Володимира святого хрещення одна наша благочестива християнська віра з Московською державою і мали одну владу. А відлучили нас неправдами своїми та насильством лукаві ляхи»*, – заявив гетьман Г. Унковському [5, с. 152].

Тож гетьман наголошував на колишньому підпорядкуванні московських земель Києву, підкреслював, що власна державотвірна традиція Московії значно

молодша й бере початок лише з того часу, коли «відлучили нас неправдами своїми та насильством лукаві ляхи». Аргументуючи законність відновлення державності у вигляді Гетьманщини на теренах колишньої Русі та легітимність ідеї відсепарування останньої від Речі Посполитої, теза гетьмана, беручи ширше, заперечувала претензії московських царів на право видавати себе за єдиних представників усієї Русі. Пізніше ці ідеї буде оформлено в українську концепцію Переяслава 1654 року, базовану на постулаті про поєднання на основі договору історично і релігійно споріднених двох Русей [11, 406–407]. Так само інструкція І. Самойловича 1685 року на переговори з Москвою, з одного боку, містила ідеологічні аргументи, які заперечували права польських королів на володіння Україною, а з іншого – відмежовувала київських князів від московських князів, чим у стилі Богдана Хмельницького доводила самостійність українського світу [13, с. 72].

Теза про молодшість московитів та їхньої державної традиції буде покладено Пилипом Орликом в основу наступної козацької версії українського історичного міфу, побудованої на ідеї хозарського походження козаків і правлінні в Києві хозарського кагана, охрещеного разом з усіма козаками-хозарами [6, 128–130]. Ідею розвести по різних кутках українців та московитів, чим заперечити претензії московських царів на історичне й безроздільне володіння українськими землями, сповідуватимуть і козацькі літописці початку XVIII століття.

Наступним кроком у середині XVII століття стало ототожнення Гетьманщини з Малою Руссю як питомою Руссю, тим осердям, з якого пішла вся княжа Русь і розширення якого й привело до появи Великої Русі. Щонайпізніше з літа 1651 року концепцію було впроваджено до дипломатичного обігу. Генеральний писар І. Виговський на переговорах з московським посланцем Г. Богдановим прямо говорив, що цар має взяти під свою зверхність на основі договору «*всю Малу Русь*» [5, с. 117]. Використання поняття «Мала Русь» мало не тільки вкотре показати, що Гетьманщина є спадкоємницею Київської Русі, а й що мислиться в етнічних кордонах української людності й що козацтво перебирає на себе функцію «політичної нації» на всій українській території. Але вже на початку 1649 року Богдан Хмельницький прив'язував територіальне питання Гетьманщини до меж давньої Русі, коли перед московським послом говорив, щоб поляки, як це записали у своїх поняттях московські посланці, «*поступилися б мені всією Білою Руссю по тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі*» [5, с. 154].

Ототожнення Гетьманщини з Малою Руссю, доповнившись накладенням на «Малу Русь» політоніма «Україна», стане магістральним напрямом опрацювання нового українського історичного міфу. У 1670-их роках такий підхід, нарешті, дістане підтримку у гроні православних інтелектуалів. Ігумен київського Золотоверхого Михайлівського монастиря Феодосій Софонович у своїй знаменитій «Кройніці з літописців стародавніх» (1672 рік) провів пряму лінію від княжих часів до Гетьманщини [12, с. 56], наснаживши еліту Гетьманщини на подальші зусилля. А в часи Івана Мазепи був сплеск алегорій між правителем-гетьманом та давніми князями, у чому вправлятимуться як православні вчені, так і

козацька верхівка. Справа дійде до конструювання цілісного українського історичного наративу з новою елітою у головній ролі, який буде вдосконалюватися впродовж усього століття.

На гребені чергової загрозливої хвилі московських зазіхань потреба додаткового ідеологічного забезпечення суверенітету держави та прав і вольностей її еліти відчувалася дуже гостро. Козацький слід в українській історії залишався недостатньо увираженням на письмі, а цілісний власне історичний наратив з козацтвом у центрі – слабо опрацьованим. Треба було переформатувати аргументи на користь обґрунтування давності та самостійності українського світу, його поєднання з Московією на засадах договору із зобов'язаннями царя боронити права й вольності. До всього нависала потреба знайти в історичному міфі місце для нової шляхти та відновлення на козацькому корені річпосполитських зразків.

Механізм інтелектуального спростування поглинальних претензій Петербурга було віднайдено вчасно ще в перше десятиліття XVIII століття, на старті їхнього нового витка. Сприяли цьому стійкі переконання української еліти в історичній легітимності існування Гетьманщини, непорушності кров'ю здобутих вольностей і відсутності в царів законних прав їх переполовинювати чи нищити. Атмосфера мазепинських часів з її «київською вченістю» створювали необхідне культурне підґрунтя. «Козацький народ» мав у своєму розпорядженні численне гроно добре освічених людей, серед яких виблискували інтелектуали, спроможні дати гідну відповідь на вимоги часу і створити козацький світський український наратив. Майже одночасно це зробили Пилип Орлик та автор «Літопису Грабянки», використавши класичний для ранньомодерного часу прийом – конструювання «історичних аргументів» на користь центральної ролі козацтва в українській історії, водночас покликаних подати московські наміри розчинити Гетьманщину в своєму політичному тілі, як незаконні в історичному й правовому вимірах.

«Конституція 1710 року» та «Літопис Грабянки» (1709 рік) розводили Україну та Московію по різних кутках через виписування «козацькому народові» хозарського родоводу. Тоді як московська еліта традиційно пояснювала свої права на українські землі через спільну киево-руську історію, а також київську спадщину як органічну складову царської «отчини», задавлення кореня еліти Гетьманщини в докиївські часи спростовувало московські аргументи. Продемонстровані П. Орликом та автором «Літопису Грабянки» підходи швидко вкорінилися в інтелектуальному просторі Гетьманщини. «Літопис Грабянки», який уперше оповідав цілісну козакоцентричну українську історію від найдавніших часів, здобув надзвичайну популярність і поширювався в численних списках (нині відомо понад 60) [2, с. 106–107, с. 298–301]. «Конституція 1710 року», яка подавала нову схему української минувшини у концентрованому вигляді, теж мала всі шанси ходити по руках на території Гетьманщини. На Правобережжі її тексти були в 1711–1712 роках навіть у всіх сотенних канцеляріях [9, с. 23].

Під впливом «Літопису Грабянки» десятиліттям потому козацький літописець Самійло Величко запропонував концепцію, яка однаково добре надавалася для обґрунтування історичної місії як козацтва загалом, так і нової шляхти. Ніби скориставшись порухом польських інтелектуалів першої половини XVII століття, які зробили спробу знайти в сарматському міфі місце й козакам, С. Величко вивів козацтво із «*савроматійського народу*»[4, с. 46]. Поставивши в такий спосіб козацтво на один щабель з польською, українською та литовською шляхтою, український літописець досяг обох ключових ефектів. Як нащадки давніх сарматів, Величкові козаки подібно до Грабянкових козаків-хозар давали солідну фору московській еліті. А по-друге, поширення на весь «козацький народ» сарматського міфу відкривало можливість розвернути концепцію в бік інших ідеологічних потреб нової шляхти.

Сам С. Величко був яскравим співцем власне козацького світу, нарікаючи на те, що козацтво ще слабко представлене в історичних працях. Його український історичний наратив побудований навколо обґрунтування ключової ролі козацтва від сарматських часів до початку XVIII століття, а звідси й козацьких прав та вольностей, вершиною котрих стала історично обумовлена і законна поява Гетьманщини з правителем-гетьманом на чолі та добровільним, на засадах договору підданством московському царю. Та спроби припасувати його концепцію до обґрунтування виняткової ролі нової шляхти робилися, що відповідало духові часу. Так, в одному з рукописних збірників, укладеному в 1760-і роки, внесено дуже характерні зміни до зробленої С. Величком стилізації тексту закличного універсалу Богдана Хмельницького з червня 1648 року [9, с. 345]. У літописця гетьман звертається до всього суспільства від шляхти й духівництва до селян: «*Вам українським з обох боків Дніпра ріки в містах і селах проживаючим малоросіянам, духовним і мирським, шляхетним і посполитим*». Натомість у збірнику звернення скорочене й адресоване «*шляхетним і посполитим*», а вміщений поряд заголовка упорядника не залишає сумніву про що йому йшлося: «*Пропозиція гетьмана Хмельницького до шляхетства про прибуття під Білу Церкву для походу проти поляків*».

Утім, подібні спроби, які могли початися й раніше, дуже довго не втілювалися в опрацювання стрункої політичної концепції, яка обґрунтовувала б процес утворення замкнутого стану нової шляхти, а до написання новошляхетського історичного наративу так і не дійшло. До самого кінця існування Гетьманщини безроздільно домінував козацький міф. Хоча й був він нашпигований численними закидами в бік черні та піднесенням позитивної роль старшини коштом рядового козацтва, та погоди це не робило. Головним героєм української історії все одно залишалося козацтво.

Ставши новим словом в українському історіописі, літописи Самовидця, Грабянки та Величка лягли в основу подальшого опрацювання українського історичного міфу, викликали сплеск зацікавлення минулим краєм, виконали роль джерела при укладанні численних літописців, хронік, рукописних збірників, а отже, відіграли непересічну роль у цементуванні високої самооцінки й

україноцентричних переконань старшини, підживленні інтелектуального і фактичного опору уніфікації Гетьманщини за московським зразком.

Наступною загальноукраїнською ластівкою на цьому полі стала поява в 1734 році «Короткого опису Малоросії» (1340–1734) нез'ясованого автора (можливо, Якова Радкевича [2, с. 7–9]). Фактично, твір, як уже зазначалося, був стилізацією «Літопису Граб'янки» і в текстовій частині з доповненням подій за 1710–1734 роки, і в царині ідей. Написаний компактно й легко «Короткий опис Малоросії» став дуже популярним, швидко поширюючись у списках, а в 1777 році вдовостойся друкованого видання з доповненнями подій за 1735–1776 роки від президента Колегії іноземних справ колишнього кийівського полковника Олександра Безбородька. А наскрізна ідея пам'ятки – історична самодостатність Малої Росії / України – відбивала ключові переконання еліти Гетьманщини. Через 11 років «Короткий опис Малоросії» був перекладений Жаном Бенуа Шерером французькою мовою і виданий у Парижі. І це є, мабуть, найпереконливішим свідченням того, що в Європі не забули про самостійність та самодостатність українського світу, хоча кон'юнктура міжнародних відносин підштовхувала політичні кола дивитися на це питання крізь петербурзькі окуляри.

У другій половині XVIII століття здійнята хвиля була підхоплена Семеном Дівовичем («Розмова Великоросії з Малоросією» (1762), Петром Симоновським («Короткий опис про козацький малоросійський народ»), які популяризували традиційну версію міфу – козацьку, та Григорієм Полетикою, котрий у другій половині 1760-их років, опрацював основні засади новошляхетської версії. Український історичний міф набував стрункого вигляду, відповідаючи ідеологічним потребам та інтелектуальним смакам часу. Козацька версія поширювала поняття еліти на все козацтво, ототожнюючи її з «*козацьким народом*». Козаків прирівнювали до шляхти, оспівували їхні військові звитяги, створили культ Богдана Хмельницького, козацьких інституцій тощо [8, с. 244–247]. Натомість шляхетський міф звужував соціальну базу еліти до нової шляхти. Г. Полетика звинувачував козаків в узурпації прав шляхти, від чого пішли всі біди Гетьманщини, і вимагав зосередити функції еліти в руках нової шляхти [7, с. 109–116].

Та обидва міфи базувалися на спільній платформі обґрунтування самодостатності українського минулого, стародавності привілеїв еліти, правового характеру українсько-російських стосунків. Дуже близько підходили вони одна до одної й у потрактуванні подій середини XVII століття, адже це був відправний пункт у системі доведення незаперечного права на вольності чи то шляхти, чи то козацтва загалом. Шляхетська версія не відкидала, та і не могла відкинути козацької сторінки бодай через обов'язковість наголошення на законності війни під проводом Богдана Хмельницького. А сказавши «А», Г. Полетика був змушений визнати традиційні козацькі права, тим більше права старшини належати до нової шляхти [7, с. 14]. Інакше під сумнів ставилася доля більшості номінальних нових шляхтичів, про справжні корені яких добре відали вони самі та й інші члени Значного військового товариства. Водночас роздвоєння українського

історичного міфу, а також той факт, що шляхетська версія з'явилася тільки після формальної ліквідації Гетьманщини, не супроводжуючись укладанням цілісного історичного нарративу від найдавніших часів, неспростовно засвідчують поразку зусиль нової шляхти інтелектуально замкнути на собі функцію еліти.

Список використаних джерел

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России [Текст]. – СПб. : Тип. братьев Пантелеевых, 1882. – Т. XII. – 438 с.
2. Бовгиря А. Передмова [Текст] / А. Бовгиря // Короткий опис Малоросії (1340–1776). – К. : Видавничий дім «Стилос», 2012. – С. 3–23.
3. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року [Текст] / В. Брехуненко. – К. : НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Наук. т-во ім. Шевченка в Америці, 2005. – 368 с.
4. Величко С. Літопис [Текст] / С. Величко. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 372 с.
5. Воссоединение Украины с Россией : документы и материалы [Текст] : в 3 т. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1953. – Том 2. – 558 с.
6. Затилюк Я. Предки «козацького малоросійського народу» і киево-руська спадщина в уявленні еліти часів Пилипа Орлика [Текст] / Я. Затилюк // Пилип Орлик : життя, політика, тексти : матеріали Міжнар. наук. конф. “ad fontes” до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р., 14–16 жовтня 2010. – К. : Пульсари, 2011. – С. 118–135.
7. Когут З. Шляхетська демократія в часи самодержавства. Політичні погляди Григорія Полетики (1723/25 – 1784) [Текст] / З. Когут // Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України / З. Когут. – К. : Критика, 2004. – С. 102–116.
8. Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) [Текст] / В. В. Кравченко. – Харків : Основа, 1996. – 295 с.
9. Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII століття [Текст] : навч. посіб. / Л. Мельник. – К. : Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 1997. – 232 с.
10. Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького : деякі аспекти реалізації [Текст] / Ю. Мицик // Доба Богдана Хмельницького (до 400-річчя від дня народження великого гетьмана) / відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 285 с.
11. Плохій С. Наливайкова віра : козацтво та релігія в ранньомодерній Україні [Текст] / С. Плохій. – К. : Критика, 2006. – 495 с.
12. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх [Текст] / Ф. Софонович ; упоряд. Ю. А. Мицик, В. М. Кравченко. – К. : Наук. думка, 1992. – 336 с.
13. Таїрова-Яковлева Т. Г. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. [Текст] / Т. Г. Таїрова-Яковлева // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 67–73.

КОНСТРУИРОВАНИЕ УКРАИНСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МИФА ВО ВРЕМЕНА ГЕТМАНЩИНЫ

В статье исследуются особенности разработки украинского исторического мифа в Гетманщине. Установлено, что в возобновленном в виде Гетманщины Украинском государстве казацкая старшина последовательно искала пути идеологически обосновать возникновение Гетманщины, новой украинской элиты, гетманской власти. Выход традиционно для раннемодерного времени искался на путях конструирования «исторических аргументов», обосновывающих историчность украинского мира, континуитет украинской истории со времен Киевской Руси, законность востания против Варшавы. Реагируя на угрозу размывания Московией суверенитета Гетманщины, казацкие интеллектуалы разработали в XVIII веке хозарскую и сарматскую концепции происхождения казачества и Гетманщины-Руси, с помощью которых отрицали право московских царей на владение украинскими землями. Шляхетская версия исторического мифа строилась на использовании казацкого периода для обоснования права шляхты на статус новой украинской элиты.

Ключевые слова: Украина, исторический миф, Гетманщина, казацкая старшина, хозарская теория, сарматская теория, Запорожская Сечь, Польша.

V. A. Brekhunenko, N. V. Semergey

THE CREATION OF THE UKRAINIAN HISTORICAL MYTH IN HETMANATE

The article investigates the process of the formation of the new Ukrainian historical myth by Cossack upper stratum. As it was examined the new Ukrainian elite permanently searched the ways to substantiate the appearance of the renovated Ukrainian state – Hetmanate – and hetman as a sovereign. Like the all elites in the Early Modern Age the Cossack intellectuals hope to construct the system of the historical arguments and to prove the antiquity Ukrainian world and its statehood, the Kievan Rus' roots of the Hetmanate and Cossacks as a new Ukrainian elite. Also the Cossack upper stratum argued the legitimacy of the uprising led by Bohdan Khmelnytskyi against Polish-Lithuanian Commonwealth in 1648, separation Hetmanate from its and the Muscovite protectorate of the Hetmanate. The new Ukrainian elite imagined themselves as representatives of the antique “Ruthenian people” and as descendants of the Kievan Rus’ “people of war”. Reacting on the Russian expansionist strategies intended to liquidate the sovereignty of the Hetmanate and integrate its to the Russian imperial core, the Cossack upper stratum was driven to modernize the Ukrainian historical myth in the course of the eighteenth century. The concepts of the khazar and sarmatian origin of the Cossacks were created by Ukrainian intellectuals. These concepts will make it possible to deny the ideological claims of the Muscovite elites regarding the Ukrainian lands as a legacy of the Rurik dynasty. The new version of the Ukrainian historical myth emphasized that Russia and Ukrainian world are different subjects and argued the legitimacy of the sovereignty of the Hetmanate.

The myths were based on the general platform of ground of self-sufficiently of Ukrainian past, antiquity of privileges of elite. Very close they befitted to each other in interpretation of events of middle of XVII century, because it was an important point in the system of proof of irrefutable right on liberties. A noble version did not object a Cossack period even through obligatoriness of marking legality of war by leadership of Bogdan Khmelnytsky. Otherwise the fate of most nominal new gentries belonged under a doubt. At the same time bifurcation of the Ukrainian historical myth, and also circumstance that a noble version appeared only after formal liquidation of Hetmanate, irrefutable certify the defeat of efforts of new gentry intellectually to lock on itself the function of elite.

Keywords: *Ukraine, historical myth, Hetmanate, Cossack upper stratum, Khazar theory, Sarmatian theory, Zaporizhya forpost, Poland.*

Надійшла до редакції 6 квітня 2016 року

* * *

УДК [929.731.038:671.125]:94(477)

Р. І. Олексенко

ФОРМУВАННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Досліджено процес становлення Московської держави в контексті історичної спадщини Київської Русі. Особливу увагу приділено історіографії цієї теми. Розвінчується концепція російських істориків, згідно з якою Московська держава розглядалася як спадкоємниця та правонаступниця Київської Русі. Відстоюється думка про те, що Московська держава формувалася на власному московському ґрунті, за відмінних історичних обставин.

Акцентовано увагу на тому, що процес формування Московської держави відбувався на етапі розпаду України-Русі, у тому числі й унаслідок експансії московських князів, а згодом – їх сюзеренів – монголо-татарських ханів на землі Київської Русі.

Розглядається роль релігійного фактора у формуванні та становленні Московської держави і значення історико-політичного та філософсько-ідеологічного обґрунтування власної зверхності у боротьбі московських правителів за її династично-державну спадкоємність.

Ключові слова: *Київська Русь, історична спадщина, Московська держава, духовна культура, історична культура, ідеологія, держава, імперія, матеріальна культура.*

Тема творення Московського царства, а відтак – Російської імперії завжди була предметів різного роду домислів, спекуляцій і перекручувань у царині історіографії та історичної науки загалом. Цей аспект визначає актуальність статті.

Також слід наголосити, що для нас, у теперішній час важливо переглянути цю проблему з точки зору історико-політичного та філософсько-ідеологічного переосмислення, що й визначає наукову новизну дослідження.

Як зауважив О. Ситник, уже від середини XII століття починається боротьба за династично-державну спадкоємність Київської Русі. Це, зокрема, було пов'язане з прагненням Андрія Боголюбського, за допомогою православних святих, установити ідеологічну супрематію його міста Владимира над Києвом – «другим Єрусалимом». Згодом московські книжники-історіографи другої половини XVI – XVII століть, формулюючи концепцію тотожності Київської Русі та Московського царства, проголосили Андрія Боголюбського фундатором і будівничим Русі-Росії [10, с. 116]. На противагу провідній ідеологемі «другого Єрусалима» як святої землі, що стосувалась України-Русі, при формуванні Московської держави росіяни запозичили зі спадщини Візантії ідею «Третього Риму», тобто державного всевладдя, то ідея «Святої Русі», софійності буття як книги Божої Премудрості (що закликає до звершень Духу, альтернативи смерті) набуває в Україні пріоритетного значення.

В. Ричка відзначив, що після завоювання турками-османами Балкан та падіння Константинополя, в другій половині XV століття, Московська Русь залишилась останньою незалежною країною православного світу. Ці політичні реалії й покликали до життя ідею її духовної першості, а відтак і бажання наслідувати теологію універсальної держави-імперії. Київська середньовічна держава з її ідейною спадщиною раннього християнства була тим джерелом, з якого імплантувались уявлення та ідеї московської патримоніальної концепції всевладдя царя й вибудовувалась у цьому новому історичному вимірі політична паралель «Єрусалим – Рим – Москва» [8, с. 23-33, с. 10, 11.].

Ще М. Грушевським була рішуче відкинута історіографічна схема московських книжників, згідно з котрою Московська державність виводилася з Київської Русі. Тотожність Московського царства з останньою мала демонструвати його споконвічну присутність на світовій арені. Насправді ж, на переконання вченого, Владимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на власному корені, запозичивши лише від Київської Русі певні форми суспільно-політичного устрою, право, культуру тощо [3, с. 167-172].

Дослідивши першоджерела російської та світової історичної науки, В. Білінський дійшов до висновку, що концепція викладу російської історії, згідно з якою Московська держава постала із слов'янських племен під керівництвом роду князів династії Рюриковичів, є стовідсотково хибною, вигаданою. Насправді ж, Російська держава виникла на теренах фінських племен, які впродовж 1237 – 1238 років були завойовані тюркськими військами хана Батия й стали частиною створеної ханом держави – Золотої Орди. Під час завоювання була повністю винищена династія князів Рюриковичів. Хан Батий завойовані землі так званих Великих Владимирського та Рязанського князівств розподілив між своїми

братами: Беркечаром, Чилаукуном і Мухаммедом, а хан Менгу-Тимур у 1272 році заснував місто Москву й Московський улус [1].

На думку П. Голубенка, Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської Русі, оскільки сформувалася на власному московському ґрунті, у відмінних історичних обставинах. На колишній «руській» півночі в XIII – XVI століттях формувалася цілком відмінна народність і постала нова державна формація – Московія. Московські землі були під монгольським пануванням два з половиною століття, й воно викарбувало глибоке тавро на все життя московського народу, на його духовну та матеріальну культуру. Татарське поневолення змінило державно-правове становище князів і характер їхньої влади: про права князя, про віча й боярські ради не було вже мови, князь перетворився на самовладного щодо населення, але покійного волі татар. У цих умовах виховалися дух московського деспотизму, покора, «раболепіє» підданих і жорстокість московського характеру [2, с. 126].

Згідно зі Е. Смітом, Московська Русь (Russia), парость і духовна спадкоємниця Візантії, простежувала своє походження від Київської Русі (Rus'), феодальної держави, котру заснували в IX столітті скандинавські володарі Рюриковичі та слов'янські селяни і яка шукала у Візантії й доміантного ієрархічного принципу, й свого ідеологічного самовизначення. Падіння Константинополя посприяло дедалі тіснішому союзові церкви та держави, а також формуванню ідеї, що Росія – останній бастион істинної віри.

Отже, саме тієї миті, коли російська церква досягла статусу національної автокефальної церкви, а релігійна спільнота стала тотожною з політичною спільнотою, сама держава ставала дедалі автократичнішою та ієрархічнішою, а її володарі свідомо перейняли такі візантійські титули, як *autocrat* («самодержець») і цар, а також візантійський двірський церемоніал та символи. За таких обставин було очевидним, що теологічна переконаність породить політичну доктрину. На церковному соборі 1504 року ігумен Волоколамського монастиря Йосиф утверджував принцип самодержавства й верховенства царя, що отримав свій скіпетр від Бога. Проте ідеал православної Росії як «Третього Риму» дістав свій класичний вираз у листі 1506 року ченця Філофея зі Пскова до царя Василя III. Філофей, заявивши, цитував: «Два Рими впало, а третій стоїть міцно; четвертого не може бути. Твоє християнське царство не дістанеться нікому». Цей ієрархічний принцип отримав свій найповніший вияв у складному візантійському ритуалі коронації царя Івана IV 1547 року, а виняткова православна основа цього принципу стала очевидною в подальшому хрестовому поході проти татарської Казані 1552 року [11, с. 121, 122.].

Основна ідея Філофея – ідея «Ромейського царства». В його уявленні, це – ідеальне царство, що так зветься тільки тому, що саме в Римі відбулося вперше поєднання християнської релігії з державною владою. На відміну від реальних держав, «Ромейське царство» непорушне. Стародавній Рим і Візантія були лише носіями образу ідеального царства. Після того, як вони зникли, образ «Ромейського царства» перейшов на Московське царство [12, с. 148-204, с. 156].

Згодом цар Олексій Михайлович, за допомогою никонівської церковної реформи спробував реалізувати проект творення єдиної православної імперії, щоб стати новоявленим василевсом «неовізантійської» імперії [6, с. 55, 468].

Р. Кісь відзначив, що доктрина Москви – «Третього Риму», по суті, суперечила навіть принципам пропагованого нею російського месіанства, що тільки формально (на вербальному рівні) мало прикмети універсальності або ж претендувало на таку планетарну всеохопність. Фактично ченцем Філофеєм Псковським у його концепції «Москва – Третій Рим» було зроблено спробу не стільки пов'язати себе зі світом, скільки спробу відмежувати себе від світу, конституюватися у своїй самодостатності, у своїй духовній самодостатності. У такий спосіб Москва ставила себе вище від Константинополя й навіть конкурувала з ним [5, с. 185, 186].

З моменту проголошення Москви царством почалась активна робота з формування певного сприйняття нової влади в суспільстві. Цей процес супроводжувався двома основними тенденціями. Більш потужна – полягала в представленні влади як «священної»; вона розроблялася й підтримувалася освіченими представниками церковних верхів. Більш слабка, але також офіційна і, можливо, більш важлива – тенденція представлення влади як «сакральної»; вона підтримувалася, по суті, одним царем і його найближчим оточенням [9, с. 76].

Поряд із цим, відбувалося творення концепції «Москва – Третій Рим», котра, згідно з твердженням О. Оглобліна, як ідея єдиного й останнього православного царства на землі стала ідейною зброєю московського імперіалізму, в тому числі – й у його наступі на українську Козацьку Державу [7, с. 13].

У 1547 році Іван IV (Грозний) уперше вінчався в церкві з титулом Московського царя, як «наслідувач» грецьких і римських імператорів. Із 37 підписів, що скріпили грамоту, прислану з Константинополя в Москву, 35 виявилися підробленими. Так Іван Грозний став «спадкоємцем візантійських імператорів».

Масовану державну фальсифікацію історії свого народу почав Петро I. Він уперше в 1701 році видав указ про вилучення в покорених народів усіх письмових національних пам'яток: літописів, хронографів, хронік, давніх історичних записів, церковних документів, архівів і т. д. Особливо це стосувалось України-Русі. У 1716 році Петро I «знімає копію» з так званого Кенігсберзького літопису, де було показано «об'єднання» давнього літописання Київського й Московського князівств і зроблено спробу обґрунтування єдності слов'янських та фінських земель. Однак доступ до «копії»-фальшивки, як і до самого оригіналу, був закритий. Ця Петрова фальсифікація стала основою для подальших фальсифікацій – написання т. зв. «Загальноруських літописних зводів», у яких обґрунтовувалося право Московії на спадковість Київської Русі. На основі цих фальсифікацій 22 жовтня 1721 року Московія оголосила себе Російською імперією, а москвитів – росіянами. Так була вкрадена у законних спадкоємців Київської Русі – українців – історична назва «Русь».

Петро I завів із Західної Європи велику кількість спеціалістів, у тому числі й професіоналів-істориків, яких залучив до написання і фальсифікації історії Російської держави. Для цього кожний іноземець, що поступив на державну службу, давав присягу про нерозголошення державної таємниці й зобов'язувався ніколи не покидати Московську державу. На думку Я. Дашкевича, виникає питання: які можуть бути державні таємниці при «обробці російської історії» давніх часів? У будь-якій цивілізованій європейській країні після 30–50 років розкриваються всі архіви. Російська імперія дуже боїться правди про своє минуле. Смертельно боїться! [4].

Після Петра I, який перетворив Московію на Російську державу, еліта Московії (насамперед – іноземні історики, що перебували на службі на кшталт німецьких істориків Байера, Шльоцера, Міллера тощо), почала замислюватися над необхідністю створення цілісної історії власної держави. За цю справу ретельно взялася імператриця Катерина II, не допускаючи навіть думки про те, що в царському роду вона може бути серед рядової татаро-монгольської знаті. Катерина II, ознайомившись з архівними першоджерелами, звернула увагу, що вся історія держави тримається на словесній «билінній» міфології й не має доказової бази. Тому Катерина II своїм указом від 4 грудня 1783 року створює «Комісію для складання записок про давню історію переважно Росії» під керівництвом і наглядом графа А. Шувалова, в складі 10 визначних істориків. Основне завдання, яке було поставлене перед комісією, полягало в тому, щоб за рахунок переробок літописів, написання нових літописних зводів та інших фальсифікацій обґрунтувати «законність» привласнення Московією історичної спадщини Київської Русі й створити більш достовірну історичну міфологію держави Російської. Комісія працювала 10 років. У 1792 році «Катерининська історія» побачила світ. Робота комісії проводилась насамперед у плані збору всіх письмових документів (літописів, архівів тощо). Ця робота вже частково була зроблена за ініціативи Петра I.

Таким чином, слід підсумувати, що, на думку вчених і дослідників, процес формування Московської держави відбувався на етапі розпаду України-Русі, у тому числі й унаслідок експансії московських князів, а згодом їх сюзеренів – монголо-татарських ханів на землі Київської Русі.

У боротьбі за її династично-державну спадкоємність московські правителі використовували найрізноманітніші методи і засоби: від примітивного військового загарбання до історико-політичного та філософсько-ідеологічного обґрунтування власної зверхності. Одною з основних практик такого роду й стала доктрина ченця Філофея Псковського «Москва – Третій Рим».

Список використаних джерел

1. Білінський В. Москва Ординська (XIII–XVI століття). Історичне дослідження [Текст] / В. Білінський. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2011. – 304 с.
2. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин [Текст] / П. Голубенко. – К. : Дніпро, 1993. – 447 с.

3. Грушевський М. С. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слав'янства [Текст] // М. С. Грушевський Твори : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 75–82.
4. Дашкевич Я. Як Московія вкрала історію Київської Русі-України [Електронний ресурс] / Я. Дашкевич. – Ел. текст. дан. – Режим доступу : <https://news.pn.ru/public/111442>. – 16.05.2016.
5. Кісь Р. Фінал Третього Риму (Російська ідея на зламі тисячоліть) [Текст] / Р. Кісь. – Львів : Вид-во отців Василян «Місіонер», 1998. – 562 с.
6. Кутузов Б. П. Тайная миссия патриарха Никона [Текст] / Б. П. Кутузов. – М. : Эксмо, 2008. – 528 с.
7. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і Москва [Текст] / О. П. Оглоблин // Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. – К. : Рада, 1994. – С. 11–47.
8. Ричка В. М. Київська Русь : проблеми, пошуки, інтерпретації [Текст] / В. М. Ричка // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 23–33.
9. Савельева М. Ю. Монархия как форма самоопределения личности. Российский опыт становления феномена «сакральное» [Текст] / М. Ю. Савельева. – К. : Изд. ПАРАПАН, 2006. – 216 с.
10. Ситник О. М. Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (від початку ХІХ ст. – до 1939 р.) [Текст] : монографія / О. М. Ситник. – Донецьк : «Нуолідж» (Донецька філія), 2009. – 549 с.
11. Сміт Е. Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт, республіка [Текст] / Е. Д. Сміт ; пер. з англ. П. Таращука. – К. : Темпора, 2009. – 312 с.
12. Томсинов В. А. Политическая и правовая мысль Московского государства [Текст] / В. А. Томсинов // История политических и правовых учений : учебник для вузов / под ред. О. Э. Лейста. – М. : Изд-во «Зерцало», 1999. – С. 148–204.

Р. И. Олексенко

ФОРМИРОВАНИЕ МОСКОВСКОГО ГОСУДАРСТВА В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ КИЕВСКОЙ РУСИ

Исследован процесс становления Московского государства в контексте исторического наследия Киевской Руси. Особое внимание уделено историографии данной темы. Развенчивается концепция российских историков, согласно которой Московское государство рассматривалось как наследник и правопреемник Киевской Руси. Отстаивается мысль о том, что Московское государство формировалась на собственной московской почве, в отличных исторических обстоятельствах.

Акцентируется внимание на том, что процесс формирования Московского государства происходил на этапе распада Украины-Руси, в том числе и в

результате експансії московських князів, а потім – їх сюзеренів – монголо-татарських ханів на землі Київської Русі.

Рассматривается роль религиозного фактора в формировании и становлении Московского государства и значение историко-политического и философско-идеологического обоснования собственного превосходства в борьбе московских правителей за её династическо-государственную преемственность.

Ключевые слова: Киевская Русь, историческое наследие, Московское государство, духовная культура, историческая культура, идеология, государство, империя, материальная культура.

R. I. Oleksenko

MOSCOW STATE FORMATION IN THE HISTORICAL HERITAGE OF KIEVAN RUS

The process of formation of the Moscow State in the context of the historical heritage of Kievan Rus is researched. The particular attention is paid to the historiography of the subject. The concept of the Russian historians, according to which the Moscow State is seen as the successor and the heir of Kievan Rus, is criticized.

The idea is argued that the Moscow State was formed on its Moscow basis, under different historical circumstances.

The attention is paid to the fact that the formation of the Moscow State occurred during the collapse of Ukraine-Rus, that was also a result of the expansion of the Moscow princes, and later – of their overlords, the Mongol-Tatar khans, – in lands of Kievan Rus.

The role of religious factor in the formation and establishment of the Moscow State and the importance of historical and political-ideological and philosophical proof of the superiority of the Moscow rulers in their fight for the dynastic and state succession of the Moscow State is considered.

Keywords: Kievan Rus, the historical heritage, Muscovy (Moscow State), spiritual culture, historical culture, ideology, power, empire, material culture.

Надійшла до редакції 20 січня 2016 року

* * *

Повідомлення

УДК 2-86/87:277.4(47+57)«1959/1960»

О. П. Лахно

СТАТУТНА РЕФОРМА РАДЯНСЬКОГО БАПТИЗМУ 1959 – 1960 РОКІВ ЯК КАТАЛІЗАТОР КОНФЕСІЙНОГО РОЗКОЛУ

У статті автор проаналізував причини та передумови конфесійного розколу в середовищі віруючих євангельсько-баптистського спрямування межі 1950 – 1960-их років на теренах колишнього СРСР. Увага звертається на активне втручання в церковні справи радянських державних і партійних органів влади та управління, їх адміністративний тиск на пресвітерів і громади віруючих та, як наслідок, появу продиктованих владою нових установчих документів церкви Євангельських християн-баптистів (ЄХБ). До них належать: «Положення про Спільку ЄХБ у СРСР» та «Інструктивний лист старшим пресвітерам», які стали лакмусовим папірцем і каталізатором «великого розділення» між віруючими ЄХБ. Це привело до формування релігійного підпілля та релігійного дисидентства в середовищі віруючих ЄХБ, паралельного існування окремих церковних структур євангельсько-баптистського спрямування.

Ключові слова: Євангельські християни-баптисти (ЄХБ), конфесія, опозиція, релігійна громада, релігійне дисидентство, релігійне підпілля, розкол, церковна криза.

В історичній ретроспективі протестантизм характеризується постійним діленням на різні конфесії, церкви, секти та релігійні течії. Не стало винятком із цього правила і ХХ століття, коли протестантизм постійно контролювався втручанням держави в його діяльність. Вершиною такого тиску в середовищі найбільшої протестантської конфесії – Всесоюзної Спільки Євангельських християн-баптистів (ВС ЄХБ) – була ініціатива проведення статутної реформи 1959 – 1960-х років, яка стала каталізатором конфесійного розколу та переходу багатьох віруючих до церковної опозиції – до початку інституціонування Ради Церков на чолі Спільки Церков ЄХБ.

Проблема статутної реформи поміж віруючих церкви ЄХБ досліджувалася в наукових доробках Л. Алексеевої, В. Арестова, О. Бажана та Ю. Данилюка, І. Бражника, Ю. Крючкова, С. Савінського й О. Сінічкіна. Вони з різних позицій у руслі власних наукових інтересів розглядали події 1959 – 1960-х років, але окремим предметом дослідження статутна реформа ЄХБ не стала.

Таким чином, сьогодні є нагальна потреба дослідити зазначену вище проблему в руслі аналізу причин і передумов конфесійного розколу поміж віруючих ЄХБ.

Наприкінці 1950-х років наступ на релігію в СРСР був законодавчо підкріплений постановою ЦК КПРС від 13 січня 1960 року. «Про заходи з ліквідації порушень духівництвом законодавства про культури». Цей документ зобов'язував керівників усіх рівнів посилити контроль за діяльністю релігійних громад. Тоді всі органи державної та партійної влади різко активізували антирелігійну роботу. Про наміри радянської держави до максимального обмеження їхньої діяльності яскраво свідчать пропозиції уповноваженого РСРК в УРСР К. Полонника: перейти до розкладу релігійного підпілля силами самої церкви ЄХБ задля зниження активності діючих громад серед населення та внутрішнього зіткнення в межах однієї конфесії; проводити широку атеїстичну пропаганду; зменшити кількість старших пресвітерів ЄХБ в областях наполовину; ліквідувати посади помічників старших пресвітерів; скоротити кількість проповідників і зареєструвати їх в якості служителів культу, обклавши податками, із метою скорочення штату духовного керівництва громадами ЄХБ [20, арк. 48-50].

Про специфічний «релігійний модернізм» окремих служителів офіційно діючої церкви ЄХБ на чолі з ВР ЄХБ говорять їхні думки щодо обговорюваного проекту Програми КПРС (1961 рік). «Жодних розбіжностей, – заявляв пресвітер громади ЄХБ м. Сімферополя М. Леонов, – у Комуністичній партії з вченням Христа немає, тільки різними шляхами йдемо, але йдемо до одного – до Христа» [24, арк. 108-109].

Розкол у ВС ЄХБ стався в 1960 – 1961 роках, коли ВР ЄХБ за вказівкою партійно-державних кураторів релігії затвердила два документи, за якими повинно було б регулюватися все церковне життя – «Нове Положення ЄХБ» та секретний «Інструктивний лист старшим пресвітерам». Їхній аналіз свідчить про суттєві розбіжності між основними принципами баптистського віросповідання.

Внутрішню ситуацію в місцевих громадах ЄХБ на момент затвердження нових документів ВР ЄХБ досліджував Ю. Крючков. Він переконаний, що насправді ВР ЄХБ не мала повноцінного права, без вказівки партійного керівництва, рукопокладати служителів церкви. Тому, на його думку, фільтрацією і підбором працівників Ради займався безпосередньо КДБ. Із цією метою працівники цієї структури в навчальних закладах, на підприємствах тощо проводили спеціальні бесіди з багатьма віруючими, вивчаючи їхній характер, здібності, факти особистого життя. Шантажем і погрозами вони змушували їх до співпраці. Особливо це вдавалося з тими віруючими, які мали проблеми з державою чи церквою. У випадку відмови їм погрожували судом або викриттям перед друзями та церквою [13, с. 12]. Подібну профілактичну роботу органи КДБ проводили і з пресвітером Г. Крючковим, який не побоювся їм відмовити у співпраці [7, с. 8].

Отже, основними причинами невдоволеності частини віруючих ЄХБ діяльністю офіційного духовного центру церкви були: встановлення ієрархії духовних осіб; порушення принципу виборності служителів культу; втручання у

прерогативи помісних церков; закостенілість складу ВР ЄХБ з 1944 року; повна відсутність церковних з'їздів упродовж 1944-1963 років [14, с. 120].

У 1959 – 1960 роках до всіх існуючих документів ВР ЄХБ додала нові – «Положення про Спільку ЄХБ у СРСР» та «Інструктивний лист старшим пресвітерам» [19, арк. 40-48, 49-58]. Вони запровадили низку суттєвих заборон і обмежень для віруючих конфесії [18, арк. 31-35].

Уведення нового Положення ВС ЄХБ мало негативні наслідки для конфесії: різко зменшилася чисельність офіційно зареєстрованих проповідників (за рахунок, перш за все, їх переходу на нелегальну, підпільну діяльність), суттєво знизився вплив церкви ЄХБ на населення (хоча релігійність останнього не зменшилася), значно скоротилася кількість зібрань віруючих і чисельність наближених і таких, хто охрещувався тощо [10, арк. 29; 21, арк. 14].

Упродовж літа 1960 року нове Положення ВС ЄХБ було розповсюджене серед громад конфесії. В інструктивному листі від 28 червня 1960 року К. Полонник наказував своїм підлеглим: зобов'язати старших пресвітерів негайно забезпечити виконання Положення; за невиконання відповідальність несуть старші пресвітери; зобов'язати старших пресвітерів переглянути списки тих, хто подав заяви на хрещення у 1960 році й привести їх у відповідність з Положенням, максимально скоротивши [9, арк. 60; 22, арк. 10]. Як бачимо, це було пряме втручання атеїстичної держави у внутрішні справи церкви ЄХБ.

Улітку 1960 року активізувався рух проти Положення серед віруючої молоді. З часом він отримав назву «молоді баптисти» і став одним із складників опозиції до ВР ЄХБ (поряд із «чистими баптистами», «істинними баптистами» і «чистими євангельськими християнами»). «Молодими баптистами» була розпочата широкомасштабна агітація проти нового Положення ВС ЄХБ [21, арк. 14; 23, арк. 13].

Восени того ж року з'явився новий документ ВР ЄХБ – секретний «Інструктивний лист старшим пресвітерам» [3], де Рада просила своїх старших пресвітерів повідомляти про сприйняття нового Положення громадами ЄХБ, а також наказувала проконтролювати та забезпечити його безумовне виконання без оголошення пресвітерам общин факту існування листа [21, арк. 15]. Цей документ також акцентував увагу на нових завданнях церкви ЄХБ: «Головне завдання богослов'я у наш час є не залучення нових членів, а задоволення необхідних потреб віруючих» [1, с. 142]. Тут мова йшла про природне скорочення і з часом про її повну ліквідацію.

Наприкінці 1960 року секретний «Інструктивний лист старшим пресвітерам» став відомим частині священнослужителів церкви ЄХБ. Узимку 1961 року впливові діячі церкви дізналися про роль державних органів у справі розробки й затвердження офіційним духовним центром ЄХБ «Нового Положення ВС ЄХБ». Із цього моменту рух проти запровадження нового Положення церкви набуває організованих форм. Визріла криза церкви ЄХБ, причини якої створено ВР ЄХБ під опікою радянських державних органів.

Велика частина віруючих церкви ЄХБ, як незареєстрованих, так і зареєстрованих громад, не могла змиритися з кризовою ситуацією в своїй конфесії. Було вирішено йти в організовану опозицію до духовного центру церкви ВР ЄХБ, першим етапом формування якої стала діяльність т. зв. «Ініціативної групи зі скликання надзвичайного з'їзду ЄХБ». Упродовж 1959 – 1960 років були утворені дві неофіційні Спілки молоді ЄХБ, одна з яких – в Одесі під керівництвом І. Бондаренка [15, с. 86]. Під впливом служителів, які повернулися упродовж 1955 – 1957 років із місць ув'язнення, було здійснено декілька спроб створення незалежних церковних об'єднань, у тому числі на Донбасі, у Криму та в Сибіру.

Поміж радянських учених не було одностайності щодо трактування причин розколу в церкві ЄХБ лише за вказаними документами [2, с. 21-22; 5, с. 6-8]. В. Арестов, наприклад, звернув увагу на такі слова Г. Крючкова, майбутнього керівника опозиційної церкви СЦ ЄХБ: «Розпочинаючи своє відкрите служіння 13 серпня 1961 року, відвідавши ВР ЄХБ і вже розіславши «І Послання» до церкви, Ініціативна група вийшла вірою у допомогу Богу, ще не бачивши «Інструктивного листа» і «Положення ВР ЄХБ» 1960 року» [6, с. 3].

У 1958 році вже склалися основні риси майбутнього внутрішньоцерковного руху, які почали втілюватися в життя з часу утворення в квітні 1961 року в Узловській церкві (Тульська область, РРФСР) Ініціативної групи зі скликання всесоюзного з'їзду церкви ЄХБ [12, с. 8]. Г. Крючков відзначав, що «справжні причини, які породили виникнення Ініціативної групи, не в «Інструктивному листові» та «Положенні ВР ЄХБ», а у тому жажливому «відступленні» ВР ЄХБ, яке охопило багатьох служителів набагато раніше появи цих антиєвангельських документів...» [12, с. 7].

Помилковість прийняття нового «Положення» та «Інструктивного листа» була визнана тодішніми керівниками Спілки. На всесоюзній нараді-з'їзді 1963 року вони відмінили ці документи, а на черговому з'їзді 1966 року відкрито покалися через їхнє прийняття [11, с. 241]. Лише у 1988 році про причини розділення в братстві офіційно заявив новий голова ВР ЄХБ В. Логвиненко в інтерв'ю кореспонденту газети «Московские новости» [16].

Отже, як зазначають Ю. Данилюк і О. Бажан, «Інструктивний лист старшим пресвітерам» і «Нове Положення ВР ЄХБ» віддзеркалили спробу владних структур атеїстичної держави остаточно підкорити собі одну з найвпливовіших протестантських церков. А це, зрозуміло, не могло не викликати активізації протидії з боку окремих громад ЄХБ, а також низки їхніх авторитетних релігійних діячів [4, с. 64-65].

Таким чином, найголовнішою причиною розділення в братстві ЄХБ була політика атеїстичної держави на повне викорінення релігії та церкви в СРСР. Вона проводилася за трьома головними напрямками:

а) ідеологічна боротьба завдяки антирелігійній пропаганді, до якої активно залучалися всі школи та виші, преса, радіо, кіно, телебачення; використовувалися клуби, лекторії, будинки просвіти; влаштовувалися вечори запитань і відповідей,

спеціальні заходи на підприємствах і установах тощо. Ідеологічна війна велася з перших років і до останніх днів існування радянської влади, але її апогей випав на 50-70-ті роки минулого століття;

б) фізичне знищення шляхом репресій, яке включало увесь арсенал насильницької системи придушення, починаючи зі звільнення з роботи й відрахування з вишу та закінчуючи вироками й постановами «трійок» на тривалі терміни ув'язнення, заслання чи навіть смертні вироки. Усі правоохоронні органи, як то міліція, прокуратура й суд, міністерство юстиції, міністерство МВС, КДБ, в'язниці, табори, місця заслання, а також міністерство освіти, шкільні та громадські організації, міськвиконкоми, райкоми, міськкоми, обкоми і ЦК партії були спрямовані проти будь-яких проявів релігійності. За всю історію людства найжорсткішою відносно релігії була радянська карально-винищувальна машина «ВЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ-МВД-КГБ»;

в) політична активність з метою проникнення до середовища церковних організацій задля внутрішнього підриву їх діяльності через тиск на релігійних лідерів і керівників церковних органів управління. У нашому випадку мова йде про Президію ВР ЄХБ і більшість її представників у регіонах.

Можемо стверджувати, що опозиція серед віруючих ЄХБ до релігійної політики держави та діяльності ВР ЄХБ упродовж 50-х років минулого століття існувала у латентній формі. Релігійне дисидентство на межі 1950 – 1960-х років відвернуло головний удар владних структур від зареєстрованих громад ЄХБ і привернуло до себе увагу міжнародної громадськості.

Як бачимо, офіційно зареєстрована ВС ЄХБ на чолі з ВР ЄХБ, виконувала роль «державної вітрини» свободи совісті в СРСР перед міжнародним співтовариством. Але не всі її «експонати» (тобто віруючі) мирилися з такою своєю штучною функцією репрезентації видимості релігійного благополуччя. Значна їхня частина спочатку спонтанно, відособлено та нерішуче виступала проти такого стану речей, але на межі 50-60-х років ХХ століття розрізнені внутрішні опозиційні рухи в церкві ЄХБ були сконцентровані в єдину хвилю протесту під егідою постолаї улітку 1961 року Ініціативної групи зі скликання надзвичайного з'їзду ЄХБ у СРСР. Вона через проміжний етап свого організаційного становлення у вигляді Оргкомітету перетворилася на альтернативну церкву – Спільку Церков ЄХБ у 1965 році.

Саме з початком 1960-х років почалося духовне відродження церкви ЄХБ, сенс якого вбачався в очищенні релігійного служіння від викривлень, зреалізованих атеїстичною владою, підконтрольною їй ВР ЄХБ і її прихильників. По суті ця боротьба не була догматичною, релігійною. Вона була громадянською і церковною – між церквою і світською владою та між двома конфесіями ЄХБ за право кожної на існування і вплив на віруючих.

Список використаних джерел

1. Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Новейший период [Текст] / Л. М. Алексеева. – Вильнюс – М. : Весть, 1992. – 352 с.
2. Арестов В. Н. Религиозный экстремизм : Содержание, причины и формы проявления, пути преодоления [Текст] / В. Н. Арестов. – Х. : Вища школа при Харьковском ун-те, 1987. – 149 с.
3. Архів Відкритого суспільства Європейського університету (Будапешт, Угорщина) (HU OSA). – Fonds 300 : Records of Radio Free Europe. – Subfonds 85 : Samizdat Archives. – Series 9 : Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 773.
4. Бажан О. Г. Випробування вірою : Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. [Текст] / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2000. – 332 с.
5. Бражник І. І. Антигромадська мета, протизаконна діяльність : Про т. зв. баптистів-«ініціативників» [Текст] / І. І. Бражник. – К. : Т-во «Знання» Української РСР, 1971. – 32 с.
6. Братский листок. – 1981. – №4.
7. Вестник истины. – 1985. – №3–4.
8. Вестник истины. – 1986. – №3–4.
9. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-1332. – Оп. 2. – Спр. 28.
10. ДАЛО. – Ф. Р-1332. – Оп. 2. – Спр. 30.
11. История Евангельских христиан-баптистов в СССР [Текст]. – М. : Изд-во ВСЕХБ, 1989. – 624 с.
12. Крючков Г. К. 20 лет по пути возрождения [Текст] / Г. К. Крючков // Вестник истины. – 1981. – №3–4.
13. Крючков Ю. К. Внутрицерковное Движение ЕХБ в бывшем Советском Союзе [Текст] / Ю. К. Крючков. – Сакраменто (США) : [Б. и.], 2001. – 70 с.
14. Савинский С. Н. История русско-украинского баптизма [Текст] / С. Н. Савинский. – Одесса : Одесская Богословская Семинария, 1995. – 128 с.
15. Синичкин А. От Инициативной группы к Оргкомитету [Текст] / А. Синичкин // Богословие и богословское образование в современном обществе : актуальные вопросы теории и практики: сб. матер. конф. Богословского общества Евразии. – Одесса : ЕААА, 2002. – С. 86–109.
16. Смирнов В. А. Баптисты в поисках согласия [Текст] / В. А. Смирнов // Московские новости. – 1988. – 3 апреля.
17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 360.
18. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 388.
19. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 454.
20. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 263.

21. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 284.
22. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 289.
23. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 302.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5408.

А. П. Лахно

УСТАВНАЯ РЕФОРМА СОВЕТСКОГО БАПТИЗМА 1959 – 1960 ГОДОВ КАК КАТАЛИЗАТОР КОНФЕССИОНАЛЬНОГО РАСКОЛА

В статье автор проанализировал причины и предпосылки конфессионального раскола в среде верующих евангельско-баптистского направления на рубеже 1950–1960-ых годов в бывшем СССР. Внимание обращается на активное вмешательство в церковные дела советских государственных и партийных органов власти и управления, их административное давление на пресвитеров и общины верующих, а также, как следствие, появление продиктованных властью новых учредительных документов церкви Евангельских христиан-баптистов (ЕХБ). К ним относятся: «Положение о Союзе ЕХБ в СССР» и «Инструктивное письмо старшим пресвитерам», которые стали лакмусовой бумажкой и катализатором «великого разделения» между верующими ЕХБ.

Это привело к формированию религиозного подполья и религиозного диссидентства в среде верующих ЕХБ, параллельному сосуществованию отдельных церковных структур евангельско-баптистского направления.

Ключевые слова: *Евангельские христиане-баптисты, конфессия, оппозиция, религиозная община, религиозное диссидентство, религиозное подполье, раскол, церковный кризис.*

О. P. Lakhno

AUTHORIZED REFORM OF THE SOVIET BAPTISM IN 1959-1960 AS A CATALYST OF CONFESSIONAL SPLIT

This article attempts to analyze the causes and background of confessional split of the believers of Evangelical Baptism on the territory of the Soviet Union within the 1950–1960 s. First of all the attention is focused on the active intrusion of the Soviet state and Party authorities of power and management into the church affairs and on the administrative pressure on the presbyters and the community of believers, and, consequently, the emergence of a new power dictated by the constituent documents of the Church of Evangelical Christians-Baptists (ECB).

These documents include “The situation of the Baptist Union in the USSR” and “Guidance letter for the elder presbyters”, which became a litmus test and catalyst of “great split” among the faithful Baptists throughout the USSR.

The article is based on the documentary sources that allow drawing conclusions about the consequences of internal schism among the Evangelical Christians-Baptists in the USSR. First of all, it is the emergence of a strong opposition of the officially registered

Baptist Church and its governing body to the actions of Soviet and Party authorities, to the Soviet society and life in general.

The mentioned above documents initiated the formation of religious underground and religious dissidents among the faithful Baptists throughout the Soviet Union. Thus, the religious opposition of believers of Evangelical Christians-Baptists soon became a part of the All-Union anti-Soviet resistance movement that led to the feedback terror and persecution of the "dissenters" by the atheistic government.

So, the mentioned events caused the existence of separate parallel Evangelical Baptist church structures, and even now they are far from the reconciliation.

Keywords: *Evangelical Christians-Baptists (ECB), confession, opposition, religious community, religious dissidents, religious underground, religious split, the church crisis.*

Надійшла до редакції 11 травня 2016 року

* * *

УДК 343.15(09):94(477.53)«1921/1939»

К. В. Лобач

«ХЛІБНІ» СПРАВИ ПОЛТАВСЬКОГО КУЩНАРСУДУ

На ґрунті вивчення пов'язаних з хлібозаготівельними кампаніями судово-слідчих справ, що розглядалися Полтавським міським кущовим народним судом у період 1931 – 1933 років, досліджено репресивну діяльність судової гілки влади більшовицької держави щодо українського селянства. Шляхом аналізу державно-партійних директив та відомчих розпоряджень по лінії Наркомату юстиції розкрито механізм партійно-державного контролю за діяльністю судових органів із забезпечення ними виконання хлібозаготівельних планів з урожаю 1931 – 1932 років. Досліджено соціальний склад притягнутих до відповідальності та характер пред'явлених їм обвинувачень. Доведено зумовленість визначення судом тяжкості міри покарання соціальною приналежністю засуджених. Проаналізовані як реальні, так і формальні підстави притягнення до кримінальної відповідальності партійно-господарського активу села. Досліджено причини та виокремлено періоди особливо інтенсивного наступу на «хлібозаготівельному фронті».

Ключові слова: *хлібозаготівлі, суд, прокуратура, репресії, судово-слідчі справи, селяни, колгоспники, вирок.*

У лексиконі партійних вождів і рядових функціонерів кінця 1920 – початку 1930-их років, як і в мові документів того часу, закріпилося мовне кліше «хлібозаготівельний фронт». Використання військової лексики для означення господарської діяльності з заготівлі хліба було невинуватим, взаємини між державою та селянством являли собою фронт боротьби, по одну сторону якого на той час перебувало організаційно розпорошене й беззбройне селянство, а по іншу – репресивна система більшовицької влади. Складовим елементом такої

системи виступали суди першої інстанції – народні суди, в компетенції яких був розгляд кримінальних справ, пов'язаних із невиконанням селянами зобов'язань щодо здачі хліба державі. Один із таких – Полтавський міський кушнарсуд, у архівних фондах якого, на титульній сторінці низки судово-слідчих справ міститься надпис «хлібна».

Активне дослідження проблеми репресій більшовицької держави щодо українського селянства розпочалося наприкінці 80-их років ХХ століття після оприлюднення результатів роботи комісії Конгресу США з розслідування українського голоду на чолі з Дж. Мейсом, визнання факту наявності голоду вищим партійним керівництвом республіки та зняття грифу «таємності» з величезного масиву архівних документів.

Загальний історіографічний доробок дослідників трагедії українського голодомору налічує понад 10 тис. одиниць. Завдяки публікації низки збірників документів більш потужною і доступною стала джерельна база досліджень трансформаційних процесів в українському селі. Серед них комплексні академічні дослідження, монографічні праці знаних авторитетів історичної науки, дисертаційні роботи, регіональні студії, публіцистичні та художні видання. У їх числі й наукові розвідки авторів, що аналізують механізми здійснення репресій при розв'язанні хлібозаготівельної кризи [13].

Метою цієї розвідки є аналіз на основі судових справ діяльності Полтавського міського кушнарсуду із забезпечення виконання завдань хлібозаготівельних кампаній 1931 – 1932 років. Для реалізації визначеної мети необхідно проаналізувати механізм партійно-державного керівництва діяльністю органів суду; дослідити склад засуджених судом за категоріями: зміст та характер складу злочину, соціально-майновий стан, вид покарання.

Аналіз державно-партійних директив та відомчих розпоряджень по лінії Наркомосту дає можливість простежити коригування завдань, визначених для органів суду та прокуратури, відповідно до генеральної партійної лінії. Зокрема, в таємному обіжнику НКЮ УСРР від 9 листопада 1932 року «Про активізацію роботи органів юстиції у боротьбі за хліб» наголошувалося, що в ряді районів до злісних нездавців хліба застосовується недостатньо репресій або не застосовується зовсім. НКЮ націлював органи юстиції, на те, що до закінчення хлібозаготівель боротьба за хліб є їх основною роботою [12, с. 538]. Недостатня активність працівників юстиції окремих районів свідчить про недооцінку цієї важливої справи, про їх нездатність упоратися з покладеними на них політичними завданнями. Цьому треба покласти край – вимагалось в документі. Термін розгляду хлібозаготівельних справ обмежувався трьома днями. Найменша тяганина в цих справах загрожувала репресіями аж до кримінальної відповідальності. Для розслідування та розв'язання справ у селах, що відстають у виконанні планів хлібозаготівель, організовувалися судово-слідчі бригади [12, с. 539]. Особливу увагу судові органи повинні були звертати на «твердоздатчиків», застосовуючи суворі репресії до тих, хто злісно ухиляється виконувати зобов'язання з хлібоздачі. Хлібозаготівельні справи мали розглядати

безпосередньо на селі, найширше привертаючи до них увагу колгоспників, середняків та бідняків, зокрема через висвітлення результатів судових процесів у пресі [12, с. 540].

До кінця листопада 1932 року Нарком'юст розіслав на місця ще два документи-розпорядження на розвиток постанов РНК УСРР «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі» від 11 листопада та «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 20 листопада, якими зобов'язав органи юстиції за будь-яку ціну забезпечити найефективніші репресії у хлібозаготівельних справах для того, щоб вони дійсно здійснили перелом і рішуче усунули всі елементи, що зривають виконання плану [12, с. 551]. Відтепер до одноосібників застосовувалися натуральні штрафи у вигляді встановлення додаткових завдань з м'ясозаготівель розміром 15-місячної норми здачі м'яса та річної норми здачі картоплі. Насіннева й продовольча позичка, видана раніше таким господарствам, підлягала негайному і беззаперечному поверненню. Селян, які, окрім того, вели підривну роботу – позбавляли земельних наділів, зокрема й присадибної землі, з виселенням цих господарств поза межі району. А найактивніших – поза межі області. До господарств, у яких виявлено закопаний хліб, «за навмисне псування хліба, що рівнозначно шкідництву», застосовували суворі судові репресії [12, с. 546]. З одноосібних господарств, які «ухилилися» від своїх зобов'язань щодо здачі хліба, стягувалися обов'язкові грошові платежі як-от: сільгосподаток, держстрахування, самообкладання, платежі з сільськогосподарського кредиту тощо; обслуговування їх у мережі споживчої кооперації припинялося [2, с. 385].

У постанові Нарком'юсту від 12 листопада 1932 року вказувалося, що «застосовувати ці заходи до середняків, а надто бідняків можна лише у виключних випадках після ґрунтовної перевірки обставин справи» [12, с. 677]. Однак на практиці траплялось інакше. Санкціоновані владою заходи для посилення хлібозаготівель вимагали повернення «незаконно розданого хліба» для того, щоб спрямувати його на виконання плану. Тим самим держава узаконювала масові обшуки селян, тепер уже й колгоспників, з негайною конфіскацією наявних запасів зернових.

Теоретичним обґрунтуванням цих репресій став виступ Сталіна на об'єднаному засіданні Політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 року. Пояснивши труднощі хлібозаготівельної кампанії 1932 року, «проникненням у колгоспи і радгоспи антирадянських елементів та організацією там шкідництва, саботажу, а також неправильним, немарксистським підходом значної частини наших сільських комуністів до колгоспів і радгоспів», генсек закликав не ідеалізувати колгоспи та колгоспників, «дивитися на речі тверезо й конкретно без будь-якого фетишизму стосовно колгоспів і колгоспників та відповісти нищівним ударом по тих, хто підтримує саботаж хлібозаготівель» [16, с. 559].

В. Молотов, виступаючи на цьому засіданні, особливу увагу звернув на Україну: «...мені не раз доводилося в селах зустрічатися з такими керівниками, котрі не тільки не доросли до більшовизму, але на ділі цілком розчинилися в

дрібнобуржуазній стихії та плетуться у хвості в куркуля й антирадянських елементів» [16, с. 561]. Задля придушення саботажу низового партійно-господарського активу села ставилася вимога притягати до суду, як розкрадачів державного і громадського майна, членів правлінь та працівників колгоспів, серед них: комірників, вагарів, рахівників, бригадирів, які начебто приховували хліб від обліку. Втілюючи в життя настанови кремлівських вождів про боротьбу з «сільською контрреволюцією», органи ДПУ лише в листопаді 1932 року заарештували в республіці 8881 чоловік, більше тисячі з них були головами та членами правлінь колгоспів [14, с. 357].

Архівні матеріали Полтавського кушнарсуду переконливо свідчать про неухильність виконання органами прокуратури та суду на місцях настанов і розпоряджень партійних керівників. У фонді Полтавського кушнарсуду за 1931-1934 роки зберігається 1031 судово-слідча справа, з яких 372 (36%) пов'язані з хлібозаготівлями. Розподіл судових справ за роками має такий вигляд:

№ п/п	Кількісні показники	1931	1932	1933	1934
1.	Справи, що зберігаються в архіві суду	69	347	454	161
2.	Справи у питаннях хлібозаготівлі	20	234	118	6

У 1932 році разом зі збільшенням кількості справ, що розглядалися судом першої інстанції в абсолютних показниках, до 67% зросла питома вага справ, у яких обвинуваченими були селяни, котрі «заборгували» державі. Для порівняння, в 1931, 1933 роках вона становила відповідно 28% і 26%. Варто звернути увагу на характер пред'явлених селянам обвинувачень, найбільш типовими були: невиконання планів хлібоздачі, невиконання планів контрактації, невиконання твердих завдань, нездача посівфонду, бездіяльність, недбайливе ставлення до виконання службових обов'язків.

Завданням хлібозаготівельних кампанії початку 30-их років було не лише розв'язання господарських проблем, а й вирішення питань політично-класового характеру, одним із яких продовжувала залишатися ліквідація так званих «куркульсько-заможних господарств». Необхідно зауважити, що в 1931 році практично не існувало селянських господарств, які могли бути визначені як куркульські за ознаками, вказаними в постанові Раднаркому від 13 серпня 1929 року. Тому в судових справах фігурують довідки сільських рад про стан господарств до революції. При цьому нинішній їх майновий стан часто не брався до уваги. Показовою в цьому плані є справа С. Яновського, дворянина за походженням, батько якого мав 100 десятин землі. Свого часу батько вигнав сина з дому. В 1931 році в користуванні С. Яновського було 6,75 десятин землі, із майна нічого, крім хати, не мав. У 1927 році рахувався середняком, а з 1929 року – куркуль. Обвинувачувався в несплаті сільськогосподарського податку в розмірі 100 крб. на предмет притягнення до відповідальності за ст. 58 КК [3, арк. 2]. Суд

присудив С. Яновського до позбавлення волі терміном на 4 роки, сплати 300 крб. штрафу та – після відбуття покарання – обмеження прав на 3 роки і вислання за межі Полтавщини на 3 роки [3, арк. 22.]. На виконання вироку було проведено опис майна, хату оцінено спочатку в 15 крб., а з торгів продано за 20 крб., що само по собі є красномовним фактом «заможності» засудженого, оскільки вартість добротної хати в той час могла становити 200-250 крб.

Реалізуючи свої повноваження, визначені постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 3 липня 1929 року «Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів», сільські ради займалися розверсткою хлібозаготівельних завдань між заможними господарствами й виступали ініціаторами судового переслідування селян [11, с. 678-679]. Як приклад, укажемо ще дії президії Руновщинської сільради на позачерговому засіданні 7 лютого 1931 року, коли вона прийняла рішення про стягнення штрафу за невиконання твердих завдань на десятьох селян. Розмір штрафу становив від 200 до 400 крб. кожному, який селяни зобов'язані були сплатити впродовж 48 годин. Окрім того, сільрада доручала слідчим органам притягти цих громадян до відповідальності за зрив хлібозаготівлі [4, арк. 4(б)]. Така практика мала масовий характер. Засуджений за невиконання твердих завдань І. Богаєвський, оскаржуючи вирок – 4 роки ув'язнення і 5 років вислання за межі Полтавщини, – вказував, що Судіївська сільрада, доводячи третій додатковий план по хлібозаготівлі, дала на його виконання термін 24 год. та, не дочекавшись навіть його закінчення, приступила до примусового стягнення та ініціювала порушення кримінального провадження [5, арк. 31].

На кампанійський характер цих процесів указує і той факт, що селян піддавали репресіям цілими групами, часто до таких «чорних» списків потрапляли близькі родичі. Разом із згаданим І. Богаєвським до суду були віддані І. Колодочка, Л. Тарасенко, С. Тарасенко, К. Гергель, В. Гергель, Г. Гергель – термін їхнього ув'язнення становив від 4 до 8 років, із висланням за межі району після відбуття покарання на 3 роки [6, арк. 6.]. Заслугує на увагу той факт, що в п'яти з указаних справ свідками виступали одні й ті ж особи: Гейко, Клименко, Крилевський – сільські активісти.

Зафіксовані протоколами допитів та судових засідань детальні свідчення селян розкривають механізм свавілля більшовицької влади. Так, на господарство А. Передерія (45 років, куркуль, позбавлений виборчих прав, склад сім'ї – 9 чоловік) упродовж 5 місяців було накладено податків та штрафів на суму 2940 крб., не рахуючи натуральних платежів (зернових – 150 пудів, м'яса – 30 пудів, прядива 20 кіп і т.д.) [7, арк. 10]. Щоб зрозуміти, наскільки значною була ця сума, звернімося до описів майна, які знаходяться в низці судово-слідчих справ. Найвищу оціночну вартість мала хата під залізом – 200-250 крб., вартість кобили чи коня становила 200 крб., сарай під соломою коштував 50 крб., ліжка – 5 крб., стіл – 3 крб., подушка – 1 крб., хомут – 1 крб. Отже, суми податків та платежів, нараховані селянам-твердоздатчикам, були абсолютно нереальними. Втім, констатуюча частина вироку в справі А. Передерія містила типову для цієї

категорії справ фразу: «цілком мав змогу виконати, а злісно ухилився від виконання м'ясо та хлібозаготівлі» [7, арк.30]. Не менш типовим було й покарання – три роки ув'язнення та вислання за межі Полтавського району після відбуття терміну покарання. У такий спосіб влада вилучала із села людей, які спроможні були згуртуватися і піднятися на боротьбу.

У вирішальному в боротьбі влади з селянством на «хлібозаготівельному фронті» 1932 році можна виділити періоди особливо інтенсивного наступу, коли судова влада реалізовувала визначені більшовицькою політикою завдання. Так, на лютий-березень припадає розгляд майже половини справ «твердоздатчиків» та всі 22 справи стосовно відмови від здачі посівфондів.

Черговий раз різке зростання кількості «хлібних» справ спостерігається восени, в розпал хлібозаготівель з урожаю 1932 року. Особливо «врожайними» були листопад-грудень, на які припадає розгляд 66 (100%) справ зі звинувачення у невиконанні завдань контрактації та 43 (52%) справ за невиконання твердих завдань. Механізм організації судових репресій, порівняно з попереднім роком, відзначався оперативністю та жорсткістю визначення покарання, як і вимагали розпорядження НКЮ й партійні постановами, про що йшлося раніше.

У боротьбі за хліб представники влади на місцях часто не вважали за потрібне хоча б надавати вигляд законності своїм діям. До прикладу, у листі на адресу начальника міліції від 21 листопада 1932 року керівник Полтавського міського відділу ДПУ Миронов звертав увагу на те, що дільничний інспектор Мазуренко здійснює механічні арешти без будь-яких на те підстав, у своїх допитах свідків обмежується лише допитами активу [10, арк. 4]. Як свідчить аналіз судово-слідчих справ, практика використання одних і тих же свідків – активістів у кількох справах – була типовою. Заслуговує на увагу факт ідентичності всіх свідчень та повної їх відповідності тексту складених сільрадою чи уповноваженими актів. Терміни провадження справи й винесення вироку часто були більш стислими ніж, рекомендованих 3 дні. В архівному фонді Полтавського куццнарсуду зберігається низка справ, у яких акти, складені членами хлібкомісій сільради, протоколи допитів свідків, довідки сільради про майновий стан та обсяг виконаної контрактації, постанови про притягнення до обвинувачення, про обрання запобіжних заходів, про віддання до суду, а іноді й протокол судового засідання, датовано одним днем.

«Хлібний фронт» боротьби поступово перетворювався на фронт громадянської війни. За даними НКЮ, за кожен п'ятиденку січня 1933 року в кожному районі Харківської області було засуджено 8 осіб [1, с. 348]. Із усіх засуджених за нездачу хліба 30% – твердоздатчики, 70% – контрактанти. Термін покарання для 97% контрактантів становив до 5 років позбавлення волі, а 99,5% твердоздатчиків було засуджено на строк понад 5 років. Окрім того, на виконання постанови ЦК КП(б)У «Про посилення репресій до одноосібників – злісних нездаванців хліба», у визначених господарств здійснювався розпродаж усього майна, а також вилучення всієї садибної ділянки та всіх будівель. Із огляду на прийняття постанови 29 грудня 1932 року в час, коли Україна конала від голоду,

нічим іншим аніж запланованим знищенням одноосібного селянства таку політику назвати не можна. Втім, доля колгоспних селян була не менш тяжкою, але судові репресії до них застосовувалися не в масовому порядку, а насамперед – до керівників колгоспів та сільських рад, що не виконали хлібозаготівельні плани.

В архівному фонді Полтавського кушнарського суду зберігається більше від півтора десятка справ зі звинувачення керівників низової ланки у «бездіяльності», «недбайливому ставленні» до службових обов'язків, «викривленні класової лінії», що призвело до зриву хлібозаготівель. Одна з них – справа за № 130. «Прорив у хлібозаготівлі по Кротенківській сільраді трапився тому, що з самого початку кампанії сільрада пустила справи на самоплив, не натиснула на куркуля та заможну частину села, не притягла вчасно до відповідальності куркульських саботажників та куркульського елементу в колгоспах. Сільрада не застосувала як слід зброю революційної законності до злісних незадаців контрактації, застосувала зовсім м'які репресивні заходи, штрафуючи по 150 –200 крб.», – доповідав у звіті інструктор міському партії й пропонував: «віддати голову сільради М. Коломійця до суду» [8, арк. 36].

26 грудня 1932 року відбулося слухання справи М. Коломійця на засіданні кушнарського суду, який засудив його до позбавлення волі у віддалених таборах на 10 років та обмеження у виборчих правах на 5 років. Засуджений у касаційній скарзі, оскаржуючи вирок, указував на неправомірність звинувачення за ст. 97 КК, котра передбачає зловживання владою, тоді як жодного факту зловживання владою на судовому засіданні доведено не було й у вирок не наводилося. Касатор указував також, що за соціальним станом він бідняк, у минулому червоний партизан на громадській роботі з 1920 року, член КНС, на виборних посадах з 1924 року, кандидат в члени КП(б)У, голова кооперації, а пізніше – сільської ради [8, арк. 58]. Однак 11 січня 1933 року касінстанція Харківського облсуду затвердила вирок нарсуду без змін.

Карали не лише голів, а й членів комісій сільських рад. До 4 років ув'язнення в загальних місцях з поразкою в правах на 3 роки після відбування терміну покарання була засуджена К. Трунова – уповноважена сільради по одноосібному сектору. Як указується в матеріалах судової справи, вона «організовувала одноосібників та колгоспників проти виконання хлібозаготівлі, аби останні не сіяли і не молотили й державі не віддавали, кажучи селянам, що радвлада обдурює людей, залишає їх без хліба. Висловлювалася нецензурними, цинічними словами на адресу радвлда, закликала масу, аби остання біла вилами радянських представників, щоб розбирали хліб і несли в свої комори» [9, арк 2].

Узагальнюючи аналіз «хлібних» судово-слідчих справ, доходимо висновку, що контингент звинувачуваних за соціальним станом можна розділити на три групи. Перша з них – куркулі-твердоздатчики, їм здебільшого інкримінувалося невиконання твердих завдань. Друга – одноосібники-контрактанти, котрі на лаву підсудних потрапляли за невиконання завдань з контрактації сільськогосподарської продукції. Розподіл засуджених за майновим і соціальним станом можна вважати доволі умовним, оскільки, як правило, єдиною ознакою,

що вказувала на приналежність селянських господарств до категорії куркульських, було застосування індивідуального порядку визначення прибутку для оподаткування єдиним сільськогосподарським податком. Судове переслідування твердоздатчиків та контрактантів мало на меті, по-перше – забезпечення виконання планів заготівлі хліба й іншої сільськогосподарської продукції; по-друге – прискорення та завершення колективізації й перетворення селян на пролетаризовану робочу силу; по-третє – шляхом розколу та розпалювання соціального антагонізму ліквідувати реальний та потенційний опір селянства і насамкінець завершити кампанію «ліквідації куркульства як класу».

Третю групу звинувачуваних складали низові керівники радянської та партійно-господарської ланки. Це, як правило, – голови й активісти сільських рад, керівники та члени правлінь колгоспів іноді – рядові колгоспники. Дехто з них були членами ВКП(б), тривалий час перебували на радянській, господарській чи кооперативній роботі. Метою репресій стосовно низового партійно-господарського активу, окрім вищезазначених, було формування армії бездоганних виконавців партійних розпоряджень і директив.

Відмашку на місця про припинення масових репресій вище державне керівництво дало 8 травня 1933 року в директиві-інструкції ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про припинення масових виселень селян, упорядкування проведення арештів і розгрузку місць ув'язнення». Влада мусила визнати: «Заарештовують голови колгоспів та члени правлінь колгоспів. Заарештовують голови сільрад і секретарі осередків, заарештовують районні й крайові уповноважені. Заарештовують всі, кому тільки не ліньки, і хто, власне кажучи, не має ніякого права заарештовувати. Не дивно, що при такому розгулі практики арештів, органи, що мають право заарештовувати, в тому числі й органи ОДПУ, та особливо міліція, втрачають почуття міри і подекуди здійснюють арешти без будь-яких на те підстав, діючи за правилом, спочатку заарештувати, а потім розібратися» [16, с. 747].

Й. Сталін і В. Молотов проголошували в зазначеному документі, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, тож перемогу колгоспного ладу вже забезпечено. Звідси випливав висновок: «Унаслідок наших успіхів на селі наступив момент, коли ми не маємо потреби в масових репресіях, що торкаються, як відомо, не тільки куркулів, а й одноосібників і частки колгоспників» [16, с. 747].

Утім, згортання масових репресій у другій половині 1933 року зумовлювалося й тим, що, на думку більшовицького керівництва, голод уже виконав свою виховну функцію, примусивши колгоспників повернутися «обличчям до колгоспного виробництва». Як відверто заявив партійний очільник Дніпропетровщини М. Хатаєвич, «за які-небудь 3–4 місяці, між лютим і травнем 1933 року в нас відбулися кардинальні зміни до кращого в усій обстановці на селі. Скоїлось якесь «диво»... Колгоспник узнав почім фунт лиха. Він зрозумів, що єдиний вихід з труднощів – це чесна робота в колгоспі» [15, с. 18].

У таємній, не для друку, директиві центральна влада вкотре переводила стрілки на рядових працівників, «товаришів, які не зрозуміли нової обстановки і все ще продовжують жити в минулому», й націлювала, що в умовах неминучого загострення класової боротьби на селі «треба, щоб кожен наш удар був завчасно підготовлений політично, щоб кожен наш удар підкріплювався діями широких мас селянства» [16, с. 748]. Отже, про припинення репресій не йшлося змінювалася лише тактика їх застосування.

Список використаних джерел

1. Голод 1932 – 1933 років на Україні : очима істориків, мовою документів [Текст] / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг – К. : Політвидав України, 1990. – 605 с.
2. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні : документи і матеріали [Текст] / упоряд. Р. Я. Пиріг. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
3. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО) – Ф. 2020. – Оп. 1. Спр. 21.
4. ДАПО. – Ф. 2020. – Оп. 1. – Спр. 36.
5. ДАПО. – Ф. 2020. – Оп. 1. – Спр. 37.
6. ДАПО. – Ф. 2020. – Оп. 1. – Спр. 39.
7. ДАПО. – Ф. 2020. – Оп. 1. – Спр. 49.
8. ДАПО. – Ф. 2020. – Оп. 1. – Спр. 130.
9. ДАПО. – Ф. 2020. – Оп. 1. – Спр. 186.
10. ДАПО. – Ф. 2020. – Оп. 1. – Спр. 255.
11. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 р. [Текст]. – Харків, 1930. – 184 с.
12. Колективізація і голод на Україні, 1929 – 1933 [Текст]. – К. : Наук. думка, 1992. – 736 с.
13. Кульчицький С. В. Здобутки вітчизняної науки в дослідженні Голодомору (1988–2013 рр.) [Текст] / С. В. Кульчицький // Голод в Україні у першій половині ХХ століття : причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) : Матеріали Міжнар. наук. конф. – Київ, 20–21 листопада 2013 р. – К., 2013. – С. 91–99.
14. Розсекречена пам'ять : Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД [Текст]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.
15. Романець Н. Р. Інструкція ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р. та особливості її реалізація в Україні [Текст] / Н. Р. Романець // Грані. Науково-теоретичний громадсько-політичний альманах. – 2011. – №1. – С. 17–22.
16. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939. Документы и материалы [Текст] : в 5 т. – М. : РОССПЭН, 2001. – Т. 3 : Конец 1930 – 1933 / Под ред. Д. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – 2001. – 1008 с.

«ХЛЕБНЫЕ» ДЕЛА ПОЛТАВСКОГО КУСТНАРСУДА

На основании изучения связанных с хлебозаготовительными кампаниями судебно-следственных дел, которые рассматривались Полтавским городским кустовым народным судом в период 1931 – 1933 годов, исследована репрессивная деятельность судебной ветви власти большевистского государства по отношению к украинскому крестьянству. Путём анализа государственно-партийных директив и ведомственных распоряжений по линии Наркомата юстиции раскрыт механизм партийно-государственного контроля за деятельностью органов суда по обеспечению ими выполнения хлебозаготовительных планов из урожая 1931 – 1932 годов. Исследован социальный состав привлеченных к ответственности и характер предъявленных им обвинений. Доказана обусловленность определения судом суровости степени наказания социальной принадлежностью осужденных. Проанализированы как реальные, так и формальные основания привлечения к уголовной ответственности партийно-хозяйственного актива села. Исследованы причины и определены периоды особенно интенсивного наступления на «хлебозаготовительном фронте».

Ключевые слова: *хлебозаготовки, суд, прокуратура, репрессии, судебно-следственные дела, крестьяне, колхозники, приговор.*

K. V. Lobach

«GRAIN HARVEST CASES» IN POLTAVA CITY NEIGHBORHOOD COURT

On the result of the investigations deals with trial cases as for storing and harvesting campaign were tried in Poltava City neighborhood Court during 1931-1933 the repressive activities of the Bolshevik state on the Ukrainian peasantry, particularly the judiciary and prosecutors were studied. By analyzing the state-party directives and departmental orders from the Commissariat of Justice the mechanism of the party as control over the activities of the court and prosecutors to ensure grain harvest storing during 1931-1932 was revealed. It was proved during the court trial and by the prosecution authorities, according to the requirements of the moment, in particular with the aggravation of grain harvest storing crisis it was obligatory to reinforce grain harvest and accomplish it at all costs. The proof was reflected in formal investigations, trivial evidence, stereotyped and gravity of the charges, very short investigating time of the proceedings.

The social content of the defendants and the nature of the charges against them were analyzed. Reaching the sentence by the court according to prisoners' social affiliation was investigated. It was determined that the individual farmers were persecuted the most frequently.

Both real and formal grounds for prosecution to criminal responsibility of leaders of party and economic of the village were analyzed as real ones. The purpose of repressions against grassroots party-economic leaders was a formation of the army of perfect performers of party orders and directives from higher authorities.

The reasons and defined periods of intense attack on "the grain harvest front" were considered. The reasons of reducing of mass arrests in the second half of 1933 were figured out.

Keywords: grain harvesting, court, prosecutors, repression, forensic investigation files, peasants, farmers, sentence.

Надійшла до редакції 17 березня 2016 року

* * *

УДК 94(477.54):"192-":351.746.1

В. П. Скрипчук

ЧК–ДПУ ХАРКІВЩИНИ У ПРИДУШЕННІ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ В ПЕРШІ РОКИ НЕПУ (1921 – 1923)

Стаття присвячена цікавій і недостатньо дослідженій в історичній літературі проблемі – участі органів державної безпеки Харківщини у придушенні повстанського руху в перші роки здійснення в Україні нової економічної політики.

У роботі проаналізовано історіографію вказаної проблематики, зроблено висновок про фрагментарне вивчення істориками даної теми. Джерельна база представленої статті, на нашу думку, репрезентативна, достовірна, і цілком достатня для розкриття поставленої в роботі мети. Особливу цінність становлять архівні документи та матеріали, що дозволили висвітлити раніше не відомі аспекти карально-репресивної діяльності органів ЧК–ДПУ Харківщини, спрямованої на боротьбу з повстанським рухом.

У центрі уваги – масштаби і розвиток повстанського руху на Харківщині, а також дослідження місця і ролі органів державної безпеки у придушенні озброєного антибільшовицького опозиційного руху супротиву. Досліджуються форми і методи карально-репресивної діяльності місцевих органів ЧУ–ДПУ, показана участь чекістських формувань, підрозділів і структур у боротьбі з повстанськими загонами та розправі над активними учасниками повстанського руху проти тоталітарного більшовицького режиму.

Ключові слова: НЕП, органи державної безпеки, ЧК, ДПУ, ХГЧК, повстанський рух, карально-репресивна діяльність, озброєна опозиція, тоталітарний більшовицький режим.

В умовах декомунізації України суттєво зростає наукова і суспільна зацікавленість проблемами функціонування спецслужб радянської тоталітарної держави на різних етапах її існування. Перспективи таких наукових розвідок, насамперед, обумовлені розсекреченням державних документів радянського періоду. Крім того, актуальність таких історичних розвідок лежить й у системі координат сучасних державотворчих запитів, у площині врахування досвіду минулого для удосконалення вітчизняної системи державного будівництва.

Репресивна діяльність органів ЧК–ДПУ в Україні в добу непу вже отримала значне відображення в історіографії. Але регіональний аспект діяльності органів державної безпеки вивчений ще недостатньо. Серед таких, маловивчених вітчизняною історіографією проблем, на нашу думку, є тема участі місцевих органів ЧК–ДПУ у придушенні повстанського руху на Харківщині у 1920-ті роки.

Мета статті – проаналізувати місце і роль органів державної безпеки у придушенні повстанського руху на Харківщині на початку непу.

Хронологічні межі: 1921–1923 роки – період, упродовж якого на Харківщині діяв повстанський рух, який формував озброєний опір більшовицькій владі.

Джерельну базу дослідження нами класифіковано на такі групи: законодавча та справочинна документація, звіти місцевих органів влади та управління [26], тематичні збірники опублікованих документів щодо діяльності органів держбезпеки [5, 27]. Значний масив неопублікованих документів міститься у фондах державного архіву Харківської області [7–18]. Представлена джерельна база достовірна, її зміст відповідає специфіці досліджуваної теми, а відтак вона достатня для розкриття поставленої у статті мети.

В умовах гострої суспільно-політичної та економічної кризи системи «воєнного комунізму» наприкінці 1920 – на початку 1921 років різко посилюється масове невдоволення різних верств населення, особливо селянства, політикою більшовицького режиму. Розпочинається селянська війна як вияв масового спротиву широких соціальних верств населення політиці комунізації села та становлення тоталітарного режиму в Україні [21, с. 138, 145]. Слід зазначити, що більшовицьке керівництво не бажало надати визначеного статусу повстанському рухові, а відтак для його ідентифікації використовувало зневажливий термін «бандитизм» [21, с. 145]. Цікаво, що В. Ленін у березні 1921 року був змушений констатувати, що «... ми виявляємося втягнутими у нову форму війни, новий вид її, які можна об'єднати словом: бандитизм» [24, с. 9]. Дослідники вже звертали увагу на неправомірність вживання такого поняття (як і терміну «політичний бандитизм»), що є «абсолютно ненауковим і має очевидне ідеологічне походження» [2, с. 90].

У повстанській боротьбі брали участь сотні тисяч людей. Наприкінці 1920 – на початку 1921 років в Україні у повстанських загонах, згідно з офіційною інформацією, перебувало понад 100 тис. осіб, хоча точну статистику навести навряд чи можливо [4, с. 204]. Для придушення повстанського руху в Україну було направлено дві третини регулярних військ Червоної армії, із числа тих її частин, які нещодавно воювали проти армії П. Врангеля. Також діяли ще понад 50 тис. військ внутрішньої охорони (ВОХР) і внутрішньої служби (ВНУС), частини особливого призначення (ЧОП), міліція та інші каральні частини [2, с. 89]. Утім на регулярні частини Червоної армії, що у своїй більшості склалися з селян, влада не могла повністю розраховувати. Так, згідно з інформацією осередка чекістів, надісланою до Харківської губчека (далі – ХГЧК) взимку 1921 року в окремих частинах Червоної армії, що переважно склалися з

українців, були розповсюджені «махновські настрої». В одному з документів ХГЧК (1921 рік) повідомлялося: «В теперішній час полк складається приблизно з 80% українців і 20% великоросів... Настрої махновські. Українці – елемент ненадійний, при першій можливості вони переходять з усім озброєнням на бік [повстанців]» [6, арк. 40 зв.]. Іншими словами, українці-червоноармійці не бажали брати участь у війні проти свого земляка – селянина.

Отже, у багатьох регіонах України, зокрема на Харківщині, розпочалася народна війна проти більшовицького панування. Цікаво відзначити, що тогочасний головнокомандувач збройних сил України та Криму М. Фрунзе боротьбу з повстанським рухом характеризував як «малу війну» [30, с. 34]. За підрахунками вітчизняного дослідника Я. Мотенка, здійсненими на основі даних Харківського губвідділу ДПУ, на початку 1921 року на Харківщині діяло 46 повстанських формувань, частина з яких (21 загін) була прихильниками махновського руху, а 25 – прихильниками УНР. Загальна кількість повстанців, що брала участь в озброєній боротьбі з більшовицьким режимом становила 3449 осіб [25, с. 15]. За даними ХГЧК значним було повстанське формування Колесникова – колишнього командира полку 1-ї кінної армії С. Будьонного. На січень 1921 року воно нараховувало понад 300 піхотинців та 200 кіннотників. На його озброєнні було 7 кулеметів. Цей підрозділ діяв у районі Ізюмського та Куп'янського повітів, згодом улився до лав армії Махна [6, арк. 2, 3]. За відомостями ХГЧК, махновські загони діяли переважно у Валківському, Ізюмському, Богодухівському, Охтирському та Лебединському повітах Харківської губернії. У загоні Савонова нараховувалося 300 кіннотників, 150 піших, було 18 кулеметів, 1 гармата. У загоні іншого ватажка Шаповалова було 500 піших та 100 кіннотників, озброєних 3 кулеметами [6, арк. 2]. У Лебединському повіті наприкінці 1920 – на початку 1921 років воював загін Кучера (300 піших та 26 кіннотників). За інформацією ХГЧК він був петлюрівським (тобто уенерівського напрямку) [6, арк. 3 зв.]. За інформацією ХГЧК у районі Вовчанська діяв загін Тищенка (колишнього «борбіста»), у якому нараховувалося до 40 осіб. Цікаво зазначити, що цей загін переховувався в лісових землянках, «грабежів і нападів на місцевих мешканців не робив» [6, арк. 3 зв.]. Загоном Волоха «Чорна сотня», що діяв у січні 1921 року в районі Куп'янська, були здійснені терористичні акції проти місцевих радянсько-партійних функціонерів. Зокрема, був убитий завідувач волосної інспекції Борзико [6, арк. 13]. У Куп'янському повіті за 6 місяців повстанцями було вбито 67 комуністів, а 6 партійних осередків розпалися [7, арк. 4].

Повстанським загоном Каменєва (Сахарова) чисельністю 150 осіб у січні 1921 року в районі південно-західніше Куп'янська було вбито 23 осіб – комуністів, працівників наркомпроду, міліціонерів, поштово-телеграфних чиновників, конторщиків. «Усі вбиті зарубані по-звірячому шашками», – йдеться у документі, направленому чекістами у Харків [6, арк. 13]. Згідно з відомостями ХГЧК у Богодухівському повіті станом на травень 1921 року оперував збройний загін (600 осіб) отамана Кожі, що мав 14 тачанок. У джерелах зазначається, що загін тероризував населення, утім кого саме не зрозуміло [6, арк. 72]. У

Лебединському повіті діяв загін Шпетенка «петлюрівського забарвлення», учасники якого переслідували «комуністів і великоросів» [6, арк. 3 зв.].

Для боротьби з повстанським рухом радянсько-більшовицький режим вживав надзвичайно жорстокі каральні заходи. Приміром 14 вересня 1920 року голова РНК УСРР Х. Раковський у зверненні оголосив, що «...1) кожний захоплений бандит буде розстрілюватися на місці як ворог робітничо-селянської влади; 2) близькі родичі бандита беруться заручниками і відправляються до концтабору, майно бандитів і їхніх близьких родичів конфісковується на користь... бідноти; 3) села, що надають сприяння бандитам... продовольство, коней, підводи та поповнення піддаються блокаді; карами є: контрибуція, конфіскація майна куркулів, обстріл поселень та їх повне знищення». Губернським нарадам по боротьбі з бандитизмом, до складу якого поряд з головою губвиконкому (або ревкому), губвоенкомом входив також і голова губчека, доручалося скласти списки сіл, що були «бандитськими вогнищами» і вжити до них зазначені міри покарання. Передбачалося взяття у заручники селян з числа «куркулів», а також «підозрілих у співучасті або співчутті бандитам» [8, арк. 16 зв., 17].

Як бачимо, керівник радянського уряду УСРР запропонував діяти так, наче мова йшла про чужу, а не власну країну. Постановою РНК УСРР від 29 січня 1921 року «Про заходи по боротьбі з бандитизмом» було визначено: «Фронт війни з бандитизмом» оголошувався «фронтом такої ж державної важливості, яким був фронт по боротьбі з білогвардійськими генералами...» [20, с. 41].

Виконання багатьох, якщо не більшості рішень влади в цій царині покладалося на органи ЧК–ДПУ. Вони розгорнули різну за формами та напрямками діяльність, спрямовану на придушення повстанського руху. Вже на початку 1921 року в структурі ХГЧК при секретному відділі був організований підвідділ по боротьбі з бандитизмом. Ця структура працювала у повному контакті з військовим командуванням і виконувала його завдання по агентурній роботі. Підвідділом були направлені 3 групи зі спеціальними завданнями у Валківський, Куп'янський та Богодухівський повіти [9, арк. 15 зв.].

Важливу функцію відігравав розвідувально-інформаційний апарат чекістів. Без його розвідувальних даних про чисельність, озброєння, бази та місця дислокації повстанців військове командування не могло б успішно проводити широкомасштабні винищувальні операції проти різних, добре озброєних повстанських формувань. Ще з січня 1921 року замість повітових політбюро (чекістська структура, що функціонувала у повітах) було створено «Харківську повітову інформацію», що діяла при Харківській повітській міліції, але виконувала функції місцевого розвідувально-інформаційного апарату ХГЧК. Проте ще досить тривалий час у повітах продовжували функціонувати й начебто «ліквідовані» повітові політбюро, які з жовтня 1921 року стали самостійними відділами повітових виконкомів [10, арк. 13, 13 зв.; 9, арк. 27, 28, 30].

Так, у Богодухівському повіті (завідувач Ф. Скорик) місцеве політбюро лише за вересень 1921 року завербувало 17, а всього – 107 освідомлювачів [9, арк. 28].

Політбюро Вовчанського повіту (завідувач Дегтярьов) мало у своєму розпорядженні 20 таємних співробітників (з яких – 2 розвідники), 206 освідомлювачів та одну конспіративну квартиру, а в Зміївському повіті місцеве політбюро (завідувач – Колосов) нараховувало 11 таємних співробітників і 77 освідомлювачів [9, арк. 28].

До того ж, особливий відділ при ХГЧК, що обслуговував військові частини та установи, що дислокувалися у Харківській губернії, мав штат із 76 співробітників, 365 завербованих освідомлювачів, а також 106 таємних співробітників [9, арк. 78]. При цьому більшість сексотів діяла у Харкові.

Отже, органи ХГЧК вже на початку 1920-х років мали досить потужний і розгалужений розвідувально-інформаційний апарат, потенціал якого активно використовувався у збройній боротьбі проти повстанського руху в губернії.

У боротьбі з повстанським рухом роль місцевих органів державної безпеки постійно зростала. Так, згідно з інструкцією, затвердженою 2 квітня 1921 року головою уряду УСРР Х. Раковським, заступником наркому НКВС О. Сербиченко і головою ВУЧК В. Манцевим, усі операції по ліквідації дрібних «банд» міліція повинна була здійснювати «обов'язково з відома і під керівництвом місцевих органів ЧК» [22, с. 102]. Згідно з наказом Реввійськради і ДПУ СРСР від 15 квітня 1923 року боротьба з «бандитизмом» була цілком покладена на війська ДПУ і міліцію [22, с. 102]. Нарешті 9 травня 1924 року ЦК РКП(б) та президія ЦВК СРСР ухвалили пропозицію Ф. Держинського і поклали на органи ОДПУ та його місцеві відділи керівництво боротьбою з «бандитизмом», оперативно підпорядкувавши їм міліцію та карний розшук [29, с. 260]. Значно розширилися і повноваження органів ДПУ у боротьбі з «бандитизмом» та іншими контрреволюційними злочинами [20, с. 479].

Створені з метою об'єднання дій військової і цивільної влади у боротьбі з повстанським рухом губернські та повітові наради по боротьбі з бандитизмом, до складу яких обов'язково входили представники від губчека та їх місцевих органів – повітових політбюро, були наділені надзвичайно широкими повноваженнями. Цей орган також мав право створювати революційні трійки, до складу яких уходили чекісти з правами революційних трибуналів при військових загонах, що протидіяли «бандитизму» [28, с. 91]. Їм були надані широкі права (брати заручників, допитувати захоплених полонених, розстрілювати на місці взятих у полон «бандитів» і т. д.) [22, с. 103].

Діяльність «трійок» нерідко супроводжувалася відвертим свавіллям та жорстокістю щодо місцевого населення. За інформацією бюлетеня секретно-політичного відділу РНК УСРР (липень 1921 року) «...нарадою застосовувалися круті заходи по відношенню до селян, які приховували бандитів... На місцях... доводилося скликати сход, обирати 5 куркулів або підозрілих осіб і перед усім сходом рубати їх шашками. Такі заходи діяли на селян і змушували їх виявляти бандитів» [23, с. 5]. Лише за період з квітня по 1 червня 1921 року Ізюмсько-Слов'янська нарада по боротьбі з бандитизмом арештувала 1301 «бандита», було

вбито та розстріляно 999 «бандитів», 58 – взято в заручники, конфісковано майно в 35 куркулів. Були випадки спалювання хат у «бандитських елементів». «Практикуються такі заходи як розстріл куркулів на очах у населення», – читаємо в одному з документів [11, арк. 53].

Нерідко саме на чекістів покладался обов'язок виконувати вироки надзвичайних органів про розстріл. Так, на засіданні «повітової п'ятірки з ліквідації у с. Миколаївці наслідків махновщини та відновлення революційного порядку» 29 січня 1921 року було ухвалено розстріляти І. Скорика за участь у грабежі волосного амбару, а його сина відправити до концтабору на 1 рік. Ще одного селянина (Є. Демиденка) також ув'язнили на 1 рік до концтабору. Виконання вироку про розстріл доручили співробітникам і командирі загону ХГЧК [12, арк. 11, 11 зв.]. Інколи жорстокість тих, хто придушував селянські виступи настільки виходила за межі «революційної законності», що влада була змушена вживати заходів. Так, 21 червня 1921 року Харківська губнарада ухвалила рішення: «Доручити губчека в терміновому порядку здійснити слідство над загonom Охтирського політбюро у зв'язку з неприпустимою поведінкою щодо місцевого населення» [12, арк. 14 зв.].

На Харківщині про масштаби репресій проти противників більшовицького режиму свідчать такі дані: за період з 1 січня до 1 квітня 1921 року ХГЧК заарештувала 988 осіб, з яких 67 – «за контрреволюційні злочини». Із цієї кількості 605 осіб було звільнено (з них 249 осіб – умовно). 120 осіб було ув'язнено в концтаборі (із них 29 – за бандитизм (24,1%), 20 (16,7%) – за контрреволюційні злочини). Було розстріляно 52 особи, із яких 33 (63,5%) – за бандитизм, 2 (3,8%) – за контрреволюційні злочини [9, арк. 62–64].

Під час боротьби з дрібними загонами повстанців (після розгрому Червоною армією великих з'єднань) значно зросла роль ВУЧК-ДПУ. Так, якщо в липні 1921 року частини Червоної армії здійснили 48% операцій проти «банд» повстанців, а на війська ВУЧК припадало 22,3%, то вже у жовтні на Червону армію та війська ВУЧК припадала однакова кількість операцій (по 42%) [22, с. 102]. Вже у першій половині 1922 року кількість органів ДПУ у ліквідації «банд» зростає до 95% [5, с. 326].

Про масштаби запеклої боротьби з повстанцями свідчить той факт, що за весь 1921 рік по УСРР чекістами було зареєстровано 1376 нападів збройних груп на населені пункти, 259 нападів на органи влади, 342 – на продовольчі та промислові установи та об'єднання, у тому числі у Харківській губернії за час з 1 червня по 1 грудня – 39. Лише за першу половину 1921 року у боротьбі проти повстанців загинуло 1,5 тис. осіб, зокрема 686 червоноармійців, 9 командирів, 108 міліціонерів, понад 100 радянських службовців і т. д. За весь 1921 рік було зафіксовано 3785 вбитих, 745 поранених і 1475 полонених повстанців [2, с. 90, 96, 98-99].

У 1921 році, в Харківській губернії були фізично знищені отамани Шатравка у Валківському та Скрипало у Лебединському повітах, ліквідовані повстанські

загони отамана Колодія у Куп'янському повіті, матроса Білецького, Гайворонського, Кучми, Чапила-Ратченка [23, с. 5]. 14 липня 1921 року неподалік від Зміїва було розгромлено загін Карасенка – 50 повстанців зарубали в бою, 13 – вдалося втекти. Чекісти захопили 3 кулемети, 14 коней тощо [11, арк. 55].

Загін Ситника, що діяв у Богодухівському районі, був розбитий чекістами у травні 1922 року, а сам він відстрілювався цілу добу і був убитий співробітниками ХГЧК. Чекісти захопили трофеї: 6 гвинтівок, 6 револьверів і 100 пудів солі. 1 травня 1922 року була ліквідована «банда» Борисенка, яка складалася з 40 осіб. Самому ж Борисенку вдалося втекти у Полтавську губернію. В Ізюмському повіті заарештували групу «бандитів» Архипа Довгопола [13, арк. 94 зв., 95].

За період з 1 лютого по 1 травня 1923 року війська Червоної армії та органи ДПУ УСРР разом провели 91 операцію (з них ДПУ – 83 самостійних операції) по знищенню повстанських сил. Повстанці за цей період здійснили 165 нападів на населені пункти, органи влади, промислові об'єкти та потяги. Утрати повстанців – 50 отаманів і 608 рядових бійців, а втрати радянської сторони – 121 загиблий і 43 поранених, серед них – 4 вбитих, 1 поранений міліціонер, 2 вбитих і поранених співробітники ДПУ [2, с. 105].

У Харківській губернії, згідно зі звітом Харківського губернського ДПУ за період з 1 жовтня 1922 року по 1 жовтня 1923 року, губвідділом ДПУ здійснювалася робота по розкриттю та ліквідації «петлюрівських» підпільних організацій. Йшла боротьба з 9 «бандами», що оперували в губернії, а також з 2 «петлюрівськими бандами» [26, с. 251]. Протягом року по Харківській губернії було репресовано 349 «бандитів», серед них убито – 26 осіб. Втрати загонів ДПУ – 2 вбитих та 1 поранений. Кількість захопленої у повстанців зброї – 450 одиниць [26, с. 251].

Жорстокий терор, репресії, в умовах заміни політики воєнного комунізму непом та широкомасштабного голоду 1921 – 1923 років обумовили суттєвий спад селянського повстанського та опозиційного руху. У зведеннях органів ДПУ Харківщини (1923 – 1924 роки), що надходили з різних місць губернії, часто повідомлялося, що «політичного бандитизму» (тобто повстанських загонів) у повітах немає [14, арк. 3, 7; 15, арк. 11, 14 зв.; 16, арк. 3; 17, арк. 7; 18, арк. 19 зв.].

Таким чином, представлений матеріал дозволяє зробити висновок, що у боротьбі з селянським повстанським рухом у першій половині 1920-х років органам державної безпеки належала провідна роль. Органи ЧК–ДПУ Харківщини розгорнули у цьому напрямі широкомасштабну активність, використовуючи різноманітні форми і методи репресивної діяльності. У боротьбі проти повстанського руху широко застосовувався розвідувально-інформаційний апарат ЧК–ДПУ, проникнення його агентів до складу повстанських загонів і угруповань з метою розкладання їх зсередини, знищення та арешту найактивніших діячів і керівників збройних формувань. Військові підрозділи органів державної безпеки брали безпосередню участь у бойових діях проти повстанських формувань (переважно дрібних), здійснювали у складі різних антиповстанських сил (частин

особливого призначення, військових підрозділів і т. д.) бойові операції проти озброєних антибільшовицьких загонів та каральні акції проти мирного населення районів, оголошених «бандитськими місцевостями». Представники ЧК–ДПУ входили до складу надзвичайних структур – губернських і повітових постійних нарад по боротьбі з бандитизмом, «надзвичайних трійок», що здійснювали широкомасштабний терор проти представників різних груп і течій національної антибільшовицької опозиції, чинили розправу над учасниками повстанського руху, а також над тими, хто йому співчував.

Список використаних джерел

1. Архірейський Д. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 1920-ті рр. : погляд на проблему крізь архівні джерела [Текст] / Д. Архірейський, В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 16–54.
2. Архірейський Д. Влада і селянство в Україні у 20-ті роки [Текст] // Д. Архірейський, В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК – ДПУ – НКВД – КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 87–127.
3. Архірейський Д. Упокорення селянства [Текст] / Д. Архірейський, В. Ченцов // Історія України: маловідомі імена, події, факти : [зб. ст.]. – Вип. 2. – К. : Рідний край, 1997. – С. 246–266.
4. Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРС [Текст] / О. І. Ганжа. – К. : Інститут історії України, 1996. – 42 с.
5. ГПУ УССР. Отчет о полугодичной деятельности (январь – июнь 1922 года) [Текст] // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 317–383.
6. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р. – 203. – Оп. 1. – Спр. 328.
7. ДАХО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 369.
8. ДАХО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 59.
9. ДАХО. – Ф. Р. – 203. – Оп. 1. – Спр. 290.
10. ДАХО. – Ф. Р. – 878. – Оп. 1. – Спр. 58.
11. ДАХО. – Ф. Р. – 203. – Оп. 1. – Спр. 386.
12. ДАХО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 542.
13. ДАХО. – Ф. Р. – 203. – Оп. 1. – Спр. 794
14. ДАХО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 1126
15. ДАХО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 911.
16. ДАХО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 915.
17. ДАХО. – Ф. П. 1. – Оп. 1. – Спр. 1181
18. ДАХО. – Ф. Р. – 203. – Оп. 1. – Спр. 627.
19. Золотарьов В. ЧК – ДПУ – НКВС на Харківщині: люди та долі (1919 – 1941) [Текст] / В. Золотарьов. – Х. : Фоліо, 2003. – 477 с.
20. Зібрання узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України [Текст]. – Х. : Літо-друкарня Книгоспілки, 1921 – 1923. – 1147 с.

21. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) [Текст] / С. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 397 с.
22. Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921 – 1923 рр. [Текст] / О. О. Кучер. – Х.: Вид-во ХДУ, 1971. – 171 с.
23. Лапчинська Н. Політичні репресії на Харківщині в 1921 – першій половині 1934 року [Текст] / Н. Лапчинська, В. Золотарьов // Реабілітовані історією: Харківська область. Кн. 1. Ч. 2. – К.; Х.: Оригінал, 2008. – С. 5–68.
24. Ленін В. І. Повне зібрання творів [Текст]: в 55 т.: пер. з рос. / В. І. Ленін. – Т. 43. – К.: Політвидав України, 1974. – 596 с.
25. Мотенко Я. В. Селянський повстанський рух в Харківській губернії (1921 р.) [Текст] / Я. В. Мотенко // Вісник «НТУ» «ХПІ». Актуальні проблеми історії України: зб. наук. пр. – 2008. – №37. – С. 15–19.
26. Отчет Харьковского губисполкома 8-му губернскому съезду Советов. 1 окт. 1922 г. – 1 окт. 1923 г. [Текст]. – Х.: Изд-во губисполкома, 1923. – 353 с.
27. Повстанський рух 20-х – 30-х рр. ХХ ст. на Сумщині. Т. 1. [Текст] / автор-упоряд. Г. М. Іванущенко. – Суми: ФОП Наталуха А. С., 2011. – 340 с.
28. Сборник постановлений и распоряжений ВУЦИК 5-го созыва [Текст]. – Вып. 1. – Х., 1921. – 274 с.
29. Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография [Текст]. – М.: Политиздат, 1983. – 494 с.
30. Фрунзе М. В. Единая военная доктрина и Красная Армия [Текст] / М. В. Фрунзе // Армия и революция. – 1921. – №1. – С. 34–40.

В. П. Скрипчук

ЧК–ГПУ ХАРЬКОВЩИНЫ В ПОДАВЛЕНИИ ПОВСТАНЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ НЭПА (1921 – 1923)

Статья посвящена интересной и недостаточно исследованной в исторической литературе проблеме – участию органов государственной безопасности Харьковщины в подавлении повстанческого движения в первые годы осуществления в Украине новой экономической политики.

В работе проанализирована историография названной проблематики, сделан вывод о фрагментарном изучении данной темы историками. Источниковая база представленной статьи, на наш взгляд, достаточно репрезентативна, достоверна и вполне достаточна для раскрытия поставленной цели в работе. Особую ценность представляют архивные документы и материалы, позволяющие пролить свет на ранее не известные аспекты карательно-репрессивной деятельности органов ЧК–ДПУ Харьковщины, направленной на борьбу с повстанческим движением.

В центре внимания – масштабы и развитие повстанческого движения, а также места и роли органов государственной безопасности в подавлении антисоветского оппозиционного движения сопротивления. Исследуются формы и методы карательно-репрессивной деятельности и местных органов ЧК–ГПУ, показано участие чекистских формирований подразделений и структур в

вооружённой борьбе с повстанческими отрядами, расправе над активными участниками повстанческого движения против тоталитарно-большевистского режима.

Ключевые слова: НЕП, органы государственной безопасности, ЧК, ГПУ, ХГЧК, повстанческое движение, карательно-репрессивная деятельность, вооружённая оппозиция, тоталитарная большевистская власть.

V. P. Skripchuk

THE ROLE OF THE KHARKIV REGION CHEKA – GPU IN SUPPRESSING THE INSURGENCY IN THE FIRST YEARS OF THE NEP (1921 - 1923)

Article focuses on an interesting and under-investigated in the historical literature of the problem – the fate of the state security bodies of Kharkov region in the suppression of the rebel movement in the first years of implementation in Ukraine of the new economic policy of the NEP. The paper analyzed the names of historiography perspective, concluded still fragmentary historians studying this topic. The sources Base article sufficiently representative, reliable and quite sufficient for the disclosure of the objective in use. Especially valuable are the archival documents and materials that help to shed light on previously unknown aspects of the punitive and repressive activities of the Cheka – GPU Kharkov, aimed at combating the insurgency.

The focus of the article by the author revealed the scale and development of the rebel movement in the early 1920s that covered all districts of Kharkov province. Here, only in 1921, it operated 46 rebel groups with the number of participants more than 3,400 people. Of these 21 units were supporters of the Makhnovist movement, and 25 - it is the supporters of the Ukrainian People's Republic. The article focuses on the place and role of state security forces in the suppression of anti-Soviet opposition resistance movement. We study the forms and methods of punitive and repressive activities and local Cheka, GPU, their intelligence and information of news operation in the rebel ranks and among the peasantry. The participation of the Chekist forces units and structures in the armed struggle against the rebel troops, the massacre of the active participants in the insurgency.

Reasonable conclusion is the article concludes that in the struggle with the peasant rebel movement in Kharkov province in the early years of the NEP in national security played a leading role. Themselves bodies of the Cheka – GPU were at the forefront of the fight against the insurgency, and methods of punitive and repressive activities were able to crush the armed opposition to the totalitarian Bolshevik regime in the early 1920s.

Keywords: NEP, the public security organs, the Cheka, GPU, insurgency, punitive and repressive activities, the armed opposition, the Bolshevik totalitarian regime.

Надійшла до редакції 18 лютого 2016 року

* * *

Слово молодого автора

УДК 373.5.014.523-055.2(477)«185/191»:37.011.3-051

С. В. Нижнікова

ВИКЛАДАЧІ ЄПАРХІАЛЬНИХ ЖІНОЧИХ УЧИЛИЩ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ): КОЛЕКТИВНИЙ ПОРТРЕТ

Стаття присвячена дослідженню колективного портрета викладачів єпархіяльних жіночих училищ України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. Проаналізовано основні характеристики викладачів єпархіяльних училищ України другої половини ХІХ – початку ХХ століть: рівень освіти, тривалість роботи, зв'язок предмета викладання та гендерної ознаки. Аналіз колективного портрета викладачів єпархіяльних жіночих училищ здійснюється в статті на прикладі складеної авторкою просопографічної бази даних «Викладачі Харківського єпархіяльного жіночого училища (1854 – 1917 роки)». Зроблено висновок про те, що протягом існування єпархіяльних училищ можна виокремити три групи викладачів, які в них працювали. Встановлено, що протягом середини ХІХ століття – 1868 року викладачами єпархіяльних жіночих училищ працювали винятково репрезентанти духовного стану, а в 1868 році з'явилися і представники світських станів. З'ясовано, що після реорганізації єпархіяльних жіночих училищ у 1868 році в них почали працювати й жінки-викладачки, більшість серед яких були випускницями цих же єпархіяльних училищ.

Ключові слова: історія освіти, викладачі, колективний портрет, рівень освіти єпархіяльні жіночі училища, жінка-викладач, спеціалізація.

Ефективність і результативність навчально-виховного процесу у сучасному навчальному закладі залежить від співпраці двох дійових осіб – викладача та учня. Дослідження викладацької корпорації поглиблює розуміння навчального процесу в єпархіяльних училищах України, які були важливою ланкою в системі жіночої освіти у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. Проте протягом другої половини ХІХ – початку ХХІ століть викладацький склад єпархіяльних училищ так і не став предметом спеціальної розвідки, а висновки, зроблені істориками, є дуже суперечливими й безпідставними. У цій статті робиться спроба з'ясувати основні характеристики викладацького складу єпархіяльних училищ України другої половини ХІХ – початку ХХ століть. До завдань дослідження належить і створення колективного портрета викладачів єпархіяльних училищ України.

Основна увага дослідників XIX – початку XX століть зосереджувалася передовсім на визначенні основних віх історії єпархіальних жіночих училищ і загального змісту освіти. Для робіт цього періоду характерне переважання фактичного матеріалу над теоретичним аналізом. Педагогічний колектив єпархіальних училищ майже не досліджувався, винятком є кілька публіцистичних статей з проблем матеріального стану викладачів цих закладів [2–6]. Радянська історіографія взагалі майже не зверталася до характеристики навчального процесу та викладацького складу цих освітніх установ. Сучасна історіографія представлена поодинокими статтями про розвиток єпархіальних жіночих училищ у деяких регіонах України.

Між тим, при дослідженні колективного портрета викладачів єпархіальних жіночих училищ можливо сформуванню репрезентативну джерельну базу, яка представлена законодавчо-нормативними актами, діловодною документацією єпархіальних училищ та Св. Синоду і періодичними виданнями XIX – початку XX століть.

Дослідження колективного портрета викладачів єпархіальних училищ України було розпочато зі складання авторкою бази даних «Викладачі Харківського єпархіального жіночого училища (1854 – 1917 роки)». Харківське єпархіальне жіноче училище за своїми основними характеристиками було типовим серед інших навчальних закладів. Отже, на його прикладі можна детально простежити загальні процеси становлення колективу викладачів єпархіальних жіночих училищ.

Складання просопографічних баз даних за останні роки стало надзвичайно популярним. Проте вони, головним чином, стосуються біографій представників влади. Перший колективний портрет викладачів навчального закладу України, який ґрунтується на просопографічній базі даних, був створений Л. Посоховою [13, с. 233–274] щодо викладачів православних колегіумів України XVIII століття. При формуванні нашої бази даних був використаний проблемно-орієнтовний підхід, тобто до бази були введені всі знайдені нами у різних джерелах відомості про викладачів. До неї внесено інформацію про 102 викладачів.

Перше єпархіальне жіноче училище в Україні було відкрите 1854 року в Харкові. Це був середній закритий становий навчальний заклад винятково для дівчат з духовного стану. З часом такі освітні інституції з'явилися у Катеринославі, Кременці, Лубнах, Маріуполі, Одесі, Полтаві, Сімферополі, Тульчині та Чернігові. Ці училища функціонували на підставі норм статуту училищ панянок духовного стану, який був затверджений 1843 року. Цей нормативно-правовий акт регламентував права й обов'язки Правління училища (начальниці, доглядача будинку, «благочинного») і наставниць, а щодо вчителів лише зазначалося, що їх призначають на загальних підставах по духовно-навчальному відомству і вони не мають права на пенсію [10, с. 530]. Таким чином, у статуті не було визначено штат викладачів, їхня заробітна плата, не були окреслені вимоги щодо кандидата на посаду викладача єпархіального жіночого училища. Протягом 1850 – 1860-их років єпархіальні училища не мали власних

викладачів, у них працювали переважно наставники духовних семінарій та училищ або священики. Всі ці особи представляли винятково духовний стан. Число викладачів, які одночасно працювали у єпархіальному училищі, було невелике (три – вісім осіб).

У 1868 році було затверджено Статут єпархіальних жіночих училищ, яким було змінено статус цих навчальних закладів. Відтепер вони ставали середніми всестановими відкритими освітніми установами. Були підвищені й вимоги до кандидатів на посаду викладачів єпархіальних училищ. Відповідно до статуту 1868 року, викладачі обиралися училищною радою з духовних і світських осіб, які мали задовільні атестати про освіту в середніх та вищих навчальних закладах. Вони затверджувалися на посаді єпархіальним архієреєм [11, с. 257–258].

У 70-і роки XIX століття завершився процес законодавчого визначення статусу викладачів єпархіальних жіночих училищ. У «Положеннях про права і привілеї осіб, які перебували на службі в духовно-навчальних закладах, та осіб, які отримали вчені богословські ступені й звання» було визначено, що викладачі єпархіальних жіночих училищ, які мали вчені богословські ступені, були віднесені до посадовців VIII, а всі інші – до X класу. Цей же документ підтверджував відсутність у них права на пенсію [12, с. 220–223].

Важливим завданням для дослідження викладацької корпорації виступає встановлення рівня освіти викладачів Харківського єпархіального училища. Відзначимо, що дані про освіченість мають достатньо високий ступінь репрезентативності, адже зафіксовані відомості щодо 86 зі 102 викладачів, наявних у базі даних. Із них 24 викладачі (27,9 %) мали ступінь кандидата богослов'я, 15 (17,4 %) – кандидата університету, 15 (17,4 %) – закінчили Харківське єпархіальне жіноче училище, 7 (8,2 %) – були випускниками духовних семінарій, 4 (4,5 %) – були студентами Харківської духовної семінарії, 2 (2,3 %) – були студентами Харківського університету, 7 (8,2 %) – закінчили жіночі гімназії, 3 (3,4 %) – закінчили приватні пансіони, 3 (3,4 %) – закінчили художньо-ремісничу школу. Також в училищі працювали по одному магістру сільського господарства й докторові медицини, а також по одній випускниці Московських вищих курсів і Харківського університету, по одному «вченому рисувальнику» та вчителів зі званням художника. Відзначимо, що система присвоєння вчених ступенів була така: з 1869 року ступінь кандидата богослов'я надавали студентам, які закінчили три курси навчання в духовних академіях, а з 1884 – тим випускникам, які найбільш успішно закінчили духовні академії, іншим надавали звання «дійсний студент». Ступінь кандидата університету (інституту) присвоювався особам, що закінчили з відзнакою курс університету або прирівняного до нього іншого вищого навчального закладу і подали письмову роботу на вибрану тему. Присудження вченого ступеня магістра здійснювалося після складання магістерського іспиту та захисту дисертації на зібранні університетського факультету [15].

Таким чином, у Харківському єпархіальному училищі працювали викладачі як з вищою, так і з середньою освітою. Викладачів із вищою освітою було

46 (53,5%), а з середньою – 40 (46,5%). Домінували викладачі, котрі отримали духовну освіту в академіях, семінаріях, єпархіальних жіночих училищах; їх було 49 осіб (57 %). Дані, які ми маємо щодо інших училищ України, підтверджують ці висновки.

Реорганізація єпархіальних училищ в Україні 1868 року привела до появи в них викладачів світського стану, а також жінок-викладачів. Із 70-их років XIX століття чисельність жінок серед викладачів єпархіальних училищ поступово зростала. Наприклад, за весь період діяльності Харківського єпархіального училища в ньому працювали 33 жінки-викладачки, серед яких 15 були вихованками цього училища. Таким чином, на основі зібраних даних можемо стверджувати про існування в кожному єпархіальному училищі групи жінок-викладачів, які були колишніми випускницями цього ж училища. Зазначимо, що наприкінці XIX – на початку XX століть жінки-вчителі за чисельністю переважали чоловіків у початковій школі, праця в середніх та вищих навчальних закладах лишалася прерогативою останніх [1, с. 95].

Детальне дослідження викладачів Харківського єпархіального жіночого училища виявило зв'язок предмета викладання та гендерної ознаки. Дисциплінам математичного спрямування навчали 72% чоловіків порівняно з 28% жінок; гуманітарного (відповідно) – 73 % чоловіків і 27 % жінок. Природничі дисципліни забезпечували тільки чоловіки (100%). Зрозуміло, що Закон Божий викладали священники, а рукоділля – лише жінки. Харківське єпархіальне училище є характерним прикладом розподілу викладання предметів за гендерною ознакою серед єпархіальних училищ. Зазначимо, що домінування чоловіків у навчанні точних і природничих наук відповідає загальній тенденції гендерної стратифікації в учительській професії в Україні [9, с. 312]. Водночас заробітна плата викладачів єпархіальних училищ не залежала від їхньої статі. Платню їм нараховували за рік, залежно від навантаження та рівня освіти.

Система, яка існувала в єпархіальних жіночих училищах України в другій половині XIX – на початку XX століть, передбачала спеціалізацію викладачів. Наприклад, у Харківському єпархіальному училищі протягом 1868 – 1917 років це проявилось таким чином: 70 вчителів (68 %) викладали лише один предмет, 16 учителів (16 %) – два предмети, 11 учителів (11 %) – три предмети і тільки п'ять викладачів (5 %) читали чотири дисципліни (проте споріднені). Спеціалізація давала змогу зосередитися на викладанні певної дисципліни. Система, яка утвердилася в єпархіальних жіночих училищах, передбачала те, що викладачі, читаючи свій предмет, «переходили» з вихованками до наступного класу. В зв'язку з цим, викладач мав можливість добре познайомитися з кожною них, вивчити її характер та здібності, що позитивно впливало на розвиток кожної дівчини.

Дослідження тривалості роботи викладачів у Харківському єпархіальному училищі показало, що вони працювали (у середньому) від одного до шести років і лише одиниці присвятили все своє життя служінню в училищі. Плинність педагогічних кадрів була зумовлена відсутністю загального права на пенсію,

відсутністю пільг, нагород, надбавок, нижчою заробітною платою у порівнянні з духовними семінаріями, академіями чи гімназіями. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що більшість викладачів сприймала службу в єпархіальних училищах як тимчасову роботу. Передовсім це були колишні казеннокошті студенти духовних навчальних закладів, які були зобов'язані відслужити за кожен рік їх утримання у цих закладах півтора року в духовно-навчальному відомстві, й саме єпархіальні училища нерідко ставали цим місцем тимчасової служби [7, с. 129]. Таким чином, другу групу становили студенти та випускники духовних навчальних закладів, які затримувалися в єпархіальних училищах на декілька років.

Аналізуючи загальну чисельність педагогічного колективу Харківського єпархіального училища, зазначимо, що протягом другої половини XIX – початку XX століть поступово відбувалося його зростання. У перше десятиліття існування Харківського училища в ньому працювало п'ять викладачів [14, с. 23]. Після реорганізації закладу, відповідно до статуту 1868 року і введення нових предметів, педагогічний штат збільшився до семи викладачів. Поступове зростання числа вихованок (відкриття підготовчих класів та паралельних відділень) у 80-их роках XIX століття привело до збільшення чисельності викладачів. Від 90-их років XIX століття, коли паралельні відділення існували при всіх класах, викладацький колектив суттєво змінився. Наприклад, у 1894–1895 навчальному році в Харківському училищі працювали 33 педагоги [8, с. 8]. У зв'язку з тим, що наприкінці XIX – на початку XX століть здобули ще більшої популярності необов'язкові предмети (іноземні мови, музика та іконопис), збільшилося й число викладачів. 1917 року в Харківському училищі працювало 37 викладачів обов'язкових і необов'язкових предметів.

Узагальнені дані дають підстави спростувати одну з тез історіографії кінця XIX – початку XX століть про те, що відсутність соціального захисту спричиняла наявність великої групи викладачів-сумісників, які працювали в єпархіальних жіночих училищах на невеликій кількості уроків і найчастіше дивилися на ці заняття як на випадкову та другорядну справу. Автори статей, котрі вели дискусію щодо викладачів-сумісників, стверджували також, що затримувались вони в училищі недовго й через декілька років звільнялися [2–6]. Однак на основі зібраних даних можемо сказати про те, що викладачі-сумісники в Харківському єпархіальному училищі мали таке ж навантаження, як і штатні викладачі: від чотирьох до дванадцяти годин на тиждень, тривалість їх роботи в училищі також коливалася в межах від 1 до 25 років.

Таким чином, колективний портрет викладачів єпархіальних жіночих училищ України другої половини XIX – початку XX століть має кілька характерних рис. Можемо говорити про існування трьох груп викладачів єпархіальних училищ. Перша група – це студенти духовних навчальних закладів, які почали викладати, коли ще навчалися, тому працювали лише декілька років до свого випуску із семінарії. До цієї групи належать також випускники духовних навчальних закладів, які також затримувалися в єпархіальних училищах на невеликий строк

через необхідність відпрацювати в духовно-навчальному відомстві за безкоштовне навчання. Друга група вчителів складається з колишніх вихованок єпархіальних училищ, які почали діяльність одразу після завершення навчання. Третя група об'єднує всіх інших викладачів, які працювали протягом різних термінів. До реорганізації єпархіальних жіночих училищ у 1868 році всі викладачі походили з духовного стану, проте вже у 1870-і роки число викладачів світського стану зрівнялося з числом викладачів з духовенства. Дослідження рівня освіти педагогів давало змогу встановити, що серед них переважали особи з вищою освітою, котрі закінчили як світські, так і духовні вищі навчальні заклади. Було з'ясовано, що для більшої частини викладачів праця в єпархіальних училищах була не основним місцем роботи і найчастіше розглядалася як тимчасова робота. Важливим явищем у становленні корпорації викладачів була поява жінок-учительок, які зайняли відповідну нішу у внутрішній структурі педагогічного колективу єпархіальних жіночих училищ.

Список використаних джерел

1. Драч О. О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861 – 1917 рр.) [Текст] : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. О. Драч. – Харків, 2001. – 280 с.
2. Забытые училища [Текст] // Церковные ведомости. – 1905. – № 51–52. – С. 1606–1607.
3. Забытый уголок (К вопросу о положении учебно-воспитательного персонала в епархиальных женских училищах) [Текст] // Русская школа. – 1912. – № 2. – С. 84–97.
4. К 30-летию существования епархиального женского училища [Текст] // Церковные ведомости. – 1897. – № 44. – С. 1595–1597.
5. К вопросу о нуждах епархиальных женских училищ [Текст] // Образование. – 1894. – № 5–6. – С. 512–521.
6. К вопросу о штатных преподавателях в епархиальных женских училищах [Текст] // Церковный вестник. – 1897. – № 35. – С. 1105–1109.
7. Мешковая С. И. Светский компонент православного духовного образования в Российской империи (1857 – 1884 гг.) [Текст] : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / С. И. Мешковая. – Харьков, 2003. – 207 с.
8. Отчёт о состоянии Харьковского епархиального женского училища по учебной и нравственно-воспитательной частям за 1894/95 учебный год [Текст] // Листок для Харьковской епархии. – Листок для Харьковской епархии. – 1896. – № 1. – С. 8–12.
9. Плахотнік О. Вчитель і вчителька : гендерний аналіз однієї професії [Текст] / О. Плахотнік // *Studia Methodologica* : альманах. – 2008. – Вип. 25. – С. 310–315.
10. Полное собрание законов Российской империи [Текст]. Собрание 2. – Т. 18. – СПб., 1843. – С. 528–532.
11. Полное собрание законов Российской империи [Текст]. Собрание 2. – Т. 43. – СПб., 1868. – С. 254–261.

12. Положение о правах и преимуществах лиц, служащих при духовно-учебных заведениях и лиц, получивших ученые богословские степени и звания [Текст] // Церковный вестник. – 1876. – № 49. – С. 220–223.
13. Посохова Л. Ю. На перехресті культур, традицій, епох : православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. [Текст] : монографія / Л. Ю. Посохова. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 400 с.
14. Чижевский И. Харьковское епархиальное училище в пятидесятый год его существования [Текст] / И. Чижевский. – Харьков, 1904. – 57 с.
15. Шаршунов В. А. Аттестация учёных и педагогов в дореволюционной России [Электронный ресурс] / В. А. Шаршунов, Н. В. Гулько // Как подготовить и защитить диссертацию : история, опыт, методика и рекомендации. – Минск, 2010. – Режим доступа : <http://www.aspirinby.org/index.php?go=Poleznyak&page=1>

С. В. Нижникова

**ПРЕПОДАВАТЕЛИ ЕПАРХИАЛЬНЫХ
ЖЕНСКИХ УЧИЛИЩ УКРАИНЫ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX СТОЛЕТИЯ):
КОЛЛЕКТИВНЫЙ ПОРТРЕТ**

Статья посвящена исследованию коллективного портрета преподавателей епархиальных женских училищ Украины во второй половине XIX – начале XX столетий. Проанализированы основные характеристики преподавателей епархиальных училищ Украины второй половины XIX – начала XX веков: уровень образования, продолжительность работы, связь предмета преподавания и гендерного признака. Анализ коллективного портрета преподавателей епархиальных женских училищ осуществляется в статье на примере составленной автором просопографической базы данных «Преподаватели Харьковского епархиального женского училища (1854 – 1917 годы)». Сделан вывод о том, что на протяжении существования епархиальных училищ можно выделить три группы преподавателей, которые в них работали. Установлено, что в течение середины XIX века – 1868 годов преподавателями епархиальных женских училищ работали исключительно представители духовного сословия, а в 1868 году появились и представители светских сословий. Определено, что после реорганизации епархиальных женских училищ в 1868 году в них начали работать и женщины-преподавательницы, большинство среди которых было выпускницами этих же епархиальных училищ.

Ключевые слова: епархиальные женские училища, история образования, преподаватели, коллективный портрет, уровень образования, женщина-преподаватель, специализация.

**TEACHERS OF EPARCHIAL
WOMEN'S SCHOOL OF UKRAINE
(THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH –
EARLY TWENTIETH CENTURIES):
COLLECTIVE PORTRAIT**

The article deals with the research of the collective portrait of teachers of Ukraine's eparchial women's schools in the second half of the 19th – early 20th centuries. The author analyzes the main characteristics of teachers of the eparchial women's schools of Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries: their level of education, duration of work, specialization, subjects and gender. The analysis of the collective portrait of teachers of the Ukraine's eparchial women's schools was done based on database "The teachers of the Kharkiv eparchial women's school (1854 – 1917)." This database was made by the author of the article.

The author concluded that during the existence of the eparchial women's schools there were three groups of teachers who worked there. The first group of teachers consisted of students and graduates of theological schools, such as schools, seminaries and academies. The graduates of eparchial women's schools were united in the second group. The third group includes all the other teachers of eparchial women's schools.

It was found that during the middle 19th c. – 1868 teachers of the eparchial women's schools were only the representatives of the clergy, and in 1868 representatives of the secular classes also appeared. The documents show that after the reorganization of eparchial women's schools in 1868, the female teachers, primarily the graduates of the eparchial women's schools, began to work there. This research of the educational level of teachers proved that person with higher education dominated.

Keywords: *eparchial women's schools, history of education, teachers, collective portrait, education, database, a female teacher, specialization.*

Надійшла до редакції 29 січня 2016 року

* * *

РОЛЬ ПРОКУРАТУРИ У ВИТІСНЕННІ З РИНКУ ПРИВАТНОГО СЕКТОРА ГОСПОДАРСТВА НАПРИКІНЦІ НЕПУ

У статті на основі широкого кола джерел, як опублікованих, так і віднайдених автором в архівах, висвітлено місце та роль органів прокуратури в витісненні з ринку приватного сектора господарства наприкінці непу, коли влада під час колективізації та індустріалізації, відкинувши характерні для непу економічні важелі впливу, знову застосувала «воєнно-комуністичні» методи тиску на «приватників». Автор спробував простежити процес трансформування прокуратури з наглядового органу в частину карально-репресивного механізму влади протягом другої половини 1920-х років. Простежено механізми участі прокуратури в здійсненні фінансової політики влади на податкове «вудушення» приватного сектора, зменшення обсягів кредитування, переслідуванні їх за спекуляцію та позбавленні всіляких правових гарантій. Проаналізовано процес функціонування прокуратури в умовах становлення тоталітарного режиму. Зазначено, що саме класово-партійні принципи керівництва правоохоронною сферою поступово перетворили правоохоронців у слухняне знаряддя тоталітарного режиму.

Ключові слова: прокуратура, правоохоронна система, приватний сектор, неп, тоталітаризм, репресії, колективізація, індустріалізація.

Одним із пріоритетних завдань вітчизняної історичної науки, на наш погляд, є дослідження еволюції правоохоронної системи держави, яка покликана захищати суспільство, громадян і державний лад від протиправних посягань. Проте, під час становлення тоталітарної системи ці органи стали на захист партійно-державного апарату. Так радянська прокуратура в другій половині 1920-х років замість здійснення нагляду за законністю в республіці досить швидко перейняла на себе каральні функції й стала невід'ємною частиною державного репресивного механізму. Актуальність даної теми зумовлена тим, що сьогодні для успішного реформування прокуратури, підвищення ефективності її діяльності, встановлення чітких принципів взаємодії з місцевими органами влади та населенням, суттєву допомогу може надати історичний досвід, який дозволить не повторювати помилок минулого та врахувати позитивні напрацювання.

Зазначена тема привертає увагу багатьох дослідників. Проте, функціонування прокуратури УСРР в умовах посилення авторитарного режиму протягом другої половини 1920-х років вивчено недостатньо. Окремі аспекти діяльності правоохоронних органів УСРР в досліджуваній період розглядаються в роботах І. Біласа, О. Бута, Ю. Волосника, В. Мурзи, Л. Шестопалова та ін.

Виходячи з цього, автор прагнув висвітлити механізм перетворення прокуратури УСРР на апарат адміністративного насилля проти приватного сектору господарства протягом другої половини 1920-х років.

Структурні зміни в прокуратурі у другій половині 1920-х років. У 1925 році під час ліквідації губерній та переходу на триступеневу систему управління українська прокуратура після певного періоду організаційних пошуків, отримала нові повноваження, які визначалися положенням про судоустрій УСРР (введено в дію постановою ВУЦВК 23 жовтня 1925 року) [3, с. 56]. Народний комісар юстиції (далі – НКЮ) відтепер одночасно очолював прокуратуру республіки (із травня 1925 року іменувався генеральним прокурором) і входив до складу ради народних комісарів УСРР. Це посилило вплив НКЮ на формування правоохоронної політики та дозволило на республіканському рівні упорядкувати роботу прокуратури. Функції відомства були значно розширені. Відтепер воно здійснювало нагляд за законністю дій всіх органів влади, господарських установ, громадських і приватних організацій шляхом порушення кримінальних справ проти винних і опротестування незаконних постанов. Крім цього, прокуратура як і раніше підтримувала звинувачення в суді, спостерігала за діяльністю правоохоронних органів [1, с. 82].

Зазначимо, що превалювання класово-партійного підходу в процесі комплектування прокуратур негативно позначалося на їхній дієздатності. Важкі економічні умови викликали суттєву плінність кадрів і заважали ефективній роботі відомства. Проте, архівні дані свідчать, що прокуратура поступово займала відведене місце серед інших органів влади. У звітах прокурорів Харківської, Катеринославської та Одеської губерній за перший квартал 1925 року представлені статистичні дані про значне зростання кількості звернень в прокуратуру як окремих громадян, так і партійних і громадських організацій, зі скаргами на місцевих керівниками [5, арк. 17; 6, арк. 38; 10, арк. 115]. Зокрема, у звіті НКЮ про підсумки діяльності за 1925 рік зазначалося: «Прокуратура УСРР завоювала міцний авторитет як серед широких трудових мас, так і в очах радянських установ» [10, арк. 127]. Проте, у 1927–1929 роках, які історики часто називають прелюдією суцільної колективізації та індустріалізації, ставлення населення до прокуратури значно погіршилося оскільки саме тоді більшовицьке керівництво держави, відкинувши характерні для непу економічні важелі впливу, знову застосувало «воєнно-комуністичні» методи тиску на «приватників». В умовах «активного наступу на приватнокапіталістичний сектор» першочерговим завданням органів прокуратури стало не нагляд за «революційною законністю», а «всебічне забезпечення умов виконання п'ятирічки з усіх показників» [2, с. 251]. Зазначимо, що, кампанія поступового витіснення з ринку приватного сектора промисловості почалася ще влітку 1926 року коли прокурори отримали від НКЮ пряму вказівку на підтримку позовів державних і кооперативних організацій до приватних підприємців про припинення з ними договорів оренди [11, с. 148].

Кримінальне переслідування за спекуляцію товарами. Приводом до розгортання повноцінної кампанії ліквідації приватного капіталу стали труднощі здійснення хлібозаготівлі в 1927–1928 роках, коли за відомим наказом Сталіна в округах були організовані так звані «хлібні трійки» (за участю місцевого прокурора), наділені спеціальними повноваженнями по масовому застосуванню

кримінальної відповідальності за торгівлю продуктами сільського господарства яка була прирівняна до спекуляції (ст. 127 кримінального кодексу УСРР 1927 року, далі – КК). При цьому для прокуратури приводом до арешту, конфіскації товарів і всього майна приватного підприємця могли стати: закупівля хліба та інших дефіцитних товарів у межах, що перевищували потреби індивідуального господарства; приховування хліба з метою підвищення цін на ринку та інші аналогічні дії. Іноді увагу прокуратури привертав лише сам факт володіння великим нерухомим майном або наявність в магазині великої кількості товару. Санкція ст. 127 КК передбачала позбавлення волі строком до одного року з конфіскацією усього майна (у 1928 році санкцію статті було збільшено до п'яти років позбавлення волі) [9, с. 136]. Доповіді окружних прокурорів, які зберігаються в Дніпропетровському державному архіві, свідчать про те, що тільки за другу половину січня 1928 року або, як зазначалося в документах, «із початку проведення кампанії», за ст. 127 КК (спекуляція) тільки у Дніпропетровську було заарештовано 79 приватних підприємців. Серед них – власники невеличких артілей та заводів, млинів, торговці хлібом, мануфактурою, чаєм, м'ясом тощо. Їхнє майно було конфісковано, грошові накопичення вилучені, магазини, крамниці та майстерні закриті. Повідомлення прокуратури про відкриття справ проти приватних підприємців і конфіскації їх майна не сходили зі шпальт радянських газет протягом усього року [5, арк. 72].

Підвищення податкового тиску. Зазначимо, що крім переслідування «непманів» за спекуляцію, прокуратура брала активну участь у податковому «удушенні» приватного сектора та позбавленні його правових гарантій. При цьому на всіх партійних форумах проголошувалася вірність новій економічній політиці. Так, 27 грудня 1929 року в промові на конференції істориків-марксистів Сталін заявив: «Ми обрали курс на неп тільки тому, що вона служить справі соціалізму» [8, с. 277]. Проте, ще в 1928 році податки на «непманів» були збільшені вдвічі і головну увагу прокуратури було зосереджено на контролюванні цього процесу. Про це, зокрема, свідчить велика кількість адміністративних і кримінальних проваджень, актів реагування на дії податкової інспекції що зберігаються у архівних установах [2, с. 290]. Пізніше це призвело до закриття більшості приватних підприємств, промислів, магазинів і крамниць.

Слід зазначити, що приватники досить реально оцінювали економіко-політичну ситуацію в республіці. Матеріали окружних фінвідділів свідчать про те, що органи прокуратури в другій половині 1920-х років під приводом боротьби з ухилянням від сплати податків, прагнучи до якнайшвидшої експропріації нової буржуазії, у багатьох випадках без достатніх правових підстав вилучали у непманів ощадні книжки та накладали арешти на їх вклади та поточні банківські рахунки. Так, приміром, рішенням Харківського окружного прокурора було вилучено поточний рахунок місцевого підприємця А. Браво, звинуваченого в несплаті податків та переведено всю суму вкладу (2 484 крб.) на рахунок Харківського окружного фінвідділу [7, с. 185].

Припинення кредитування. Поступове витіснення приватників із народного господарства країни здійснювалося також за допомогою спрямування державної фінансової політики на зменшення обсягів їх кредитування. Прокуратура посилила контроль за діяльністю Товариств взаємного кредиту (далі – ТВК), які за таких умов, намагаючись хоч якось вижити почали вкладати гроші у сумнівні, ризиковані, а іноді в незаконні операції та порушували положення свого статуту. Саме це дало прокуратурі підстави для застосування репресивних заходів. Керівників ТВК знімали з посад і притягували до кримінальної відповідальності [4, с. 147]. Таким чином, за допомогою прокуратури влада довела до банкрутств і ліквідації найрентабельніші та конкурентоспроможні галузі промисловості: борошномельну та шкіряну [4, с. 155]. Отже, у боротьбі з приватним капіталом прокуратуру було використано для регулювання фінансових важелів знищення приватного сектора господарства. Згодом, шляхом адміністративного та фінансового витіснення приватного капіталу влада взагалі ліквідовувала всі синдикати в промисловості та утворила замість них жорстку централізовану систему управління економікою (господарські наркомати) [8, с. 59].

Силовий «натиск» на село. У 1927 – 1928 роках з виникненням в УСРР кризової економічної ситуації для здійснення «натиску» на село керівництво республіки без коливань обрало шлях ескалації репресій. Відповідне розпорядження з вимогою посилення нагляду за здійсненням хлібозаготівельних кампаній прокуратура отримала від НКЮ наприкінці листопада 1927 року. Такі «надзвичайні заходи» призвели як до поглиблення протистояння селян з владою, так і поширення соціального розколу між заможними і менш успішними селянськими господарями [1, с. 211]. Завдяки такій ситуації «всевидяче око» прокуратури розглянуло ворогів не тільки в «непманах та куркулях», а й в усіх заможних верствах населення, які ставали як ідеологічним, так й економічним противником. Спротив селян політиці колективізації та розкуркулення проявлявся зазвичай у вбивствах партійних уповноважених і представників правоохоронних структур, а подекуди «спалахували» повстання. Влада на це відповідала терором, активно використовуючи і прокуратуру [11, с. 147]. Наглядова робота прокурора в умовах хлібозаготівлі за вказівкою партійних органів спрямовувалася виключно на прискорення розслідування «хлібних» справ та негайну передачу їх до судів або ДПУ. Відомі випадки, коли співробітники прокуратур за розпорядженням партійного керівництва округів відряджалися до селищ, які не виконували планів у якості «уповноважених» з хлібозаготівлі. У разі відмови виконувати такі «сторонні» доручення до прокурорських працівників вживалися заходи «по партійній лінії», і це, як правило, означало звільнення з прокуратури [9, с. 136].

Таким чином, у другій половині 1920-х років в УСРР ігнорувалися об'єктивні економічні закони, нарощувався державно-адміністративний апарат який спрямовувався на командні методи управління. Незабаром ця політика утвердила практику адміністративного насилля та державного терору. Крім переслідування «непманів» за спекуляцію прокуратура брала активну участь у здійсненні фінансової політики влади на податкове «удушення» приватного сектора,

зменшення обсягів кредитування та позбавлення всіляких правових гарантій. Також зазначимо, що органи прокурорського нагляду брали безпосередню участь у кампанії колективізації та розкуркулення селян. Отже, крім нагляду за станом законності в республіці, з кінця 1920-х років перед прокуратурою все більшою мірою поставали карально-репресивні завдання.

Список використаних джерел

1. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953 [Текст] / І. Г. Білас. – К. : Либідь, 1994. – 271 с.
2. Бут О. М. Недержавний сектор промисловості України в умовах непу (1921 – 1928 рр.) [Текст] / О. М. Бут, В. С. Бондаренко. – Донецьк : ЮВ ЛТД, 2008. – 355 с.
3. Судоустрій УСРР [Текст] // Вісник радянської юстиції. – 1925. – № 20. – С. 56.
4. Волосник Ю. П. Виникнення та діяльність товариств взаємного кредиту України (1922 – 1930) [Текст] / Ю. П. Волосник // Зб. наук. пр. Харківського державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія Історія та географія. – 2000. – Вип. 6. – С. 144–150.
5. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 1518. – Оп. 1. – Спр. 4.
6. Державний архів Одеської області. – Ф. 1774. – Оп. 2. – Спр. 16.
7. История советской прокуратуры в важнейших документах [Текст] / Под ред. К. А. Мокичева. – М. : Юрид. лит., 1952. – 583 с.
8. Мурза В. В. Прокуратура УССР и высшие органы государственной власти (20-е – начало 30-х гг.) [Текст] / В. В. Мурза // Вестник ХНУВД. – 2001. – № 16. – С. 273–279.
9. Сливенко В. А. Еволюція більшовицьких поглядів на злочинність та правоохоронну діяльність в 1920-х рр. [Текст] / В. А. Сливенко // Проблеми політичної історії України. – 2015. – № 10. – С. 131–137.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 2100.
11. Шестопалов Л. Н. Исторические предпосылки становления органов прокуратуры Украины [Текст] / Л. Н. Шестопалов // Вестник ДГУВД. – 2012. – № 2. – С. 143–152.

В. А. Сливенко

РОЛЬ ПРОКУРАТУРЫ В ВЫТЕСНЕНИИ С РЫНКА ЧАСТНОГО СЕКТОРА ХОЗЯЙСТВА В КОНЦЕ НЭПА

В статье на основе широкого круга источников, как опубликованных, так и найденных автором в архивах, показаны место и роль органов прокуратуры в вытеснении с рынка частного сектора хозяйства в конце нэпа, когда власть следуя курсу на коллективизацию и индустриализацию, отказавшись от характерных для нэпа экономических рычагов влияния, снова применила «военно-коммунистические» методы давления на «частников». Сделана попытка проследить процесс

трансформации прокуратуры из надзорного органа в часть карательно-репрессивного механизма власти в течение второй половины 1920-х годов. Прослежены механизмы участия прокуратуры в осуществлении финансовой политики власти на налоговое «удушение» частного сектора, уменьшение объемов кредитования, преследование за спекуляцию и лишение всевозможных правовых гарантий. Проанализирован процесс функционирования прокуратуры в условиях становления тоталитарного режима. Отмечено, что именно классово-партийные принципы руководства правоохранительной сферой постепенно превратили стражей порядка в послушное орудие тоталитарного режима.

Ключевые слова: прокуратура, правоохранительная система, частный сектор, нэп, тоталитаризм, репрессии, коллективизация, индустриализация.

V. A. Slivenko

THE ROLE OF PROSECUTORS IN THE LIQUIDATION THE PRIVATE SECTOR OF THE ECONOMY AT THE END OF THE PERIOD OF THE NEW ECONOMIC POLICY

The author has analyzed a large amount of archival documents and published literature. The article reveals the role of prosecutors in the elimination of the economic market with the private sector of the economy at the end of the period of the New Economic Policy. At this time, the state has decided to hold the collectivization and industrialization, and refused to economic methods of influence on the market. State applied the "military-Communist" methods of pressure on private businesses.

The author shows how difficult economic conditions caused a large movement of personnel and reduced the effectiveness of the prosecutor's office. The author shows how the state used the prosecutor's office in the regulation of the financial instruments of the economy for the liquidation of the private sector economy.

The author has studied the process of transformation of the prosecutor's office of the supervisory body of the punitive and repressive state mechanism during the second half of the 1920s. The author studied the mechanism of participation of the prosecutor's office in the implementation of liquidation of the private sector, the financial policy of the state with the help of tax reduction credits prosecution for speculation and denial of legal guarantees.

The author noted that the reason for curtailing the liquidation process of private capital have become difficult for buying of bread in the 1927 – 1928 years. Stalin commanded to organize in the regions of bread Committee. These committees must include the prosecutor, who had the right to apply criminal sanctions for trade in agricultural products, which equated to speculation.

The author analyzed the process of functioning of the prosecutor's office in the starting conditions of a totalitarian regime. The author has shown a negative effect on the work of the prosecutor's office of the class-party management principles. This transformed prosecutors in the mechanical marionettes of the totalitarian regime.

Keywords: prosecutors, law enforcement system, a private entrepreneur, the New Economic Policy, totalitarianism, repression, collectivization, industrialization.

Надійшла до редакції 8 лютого 2016 року

Освіта і культура

УДК 655.41:334.735(477)«192»

Т. В. Онішко

КНИГОВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІТЧИЗНЯНОЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ В 20-І РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Дослідження присвячено узагальненню історичного досвіду споживчої кооперації України щодо книговидавництва впродовж 20-их років ХХ століття. Акцентовано на тому, що споживча кооперація в роки НЕПу, зумівши відновити різнобічну господарську діяльність та поліпшивши фінансовий стан, брала активну участь у поширенні друкованої продукції. Обґрунтовано зв'язок між книговидавничою справою кооператорів та поширенням кооперативних ідей як серед членів споживчих товариств, так і серед некооперованої частини населення. Доведено, що в 1920-і роки споживча кооперація випускала широкий діапазон кооперативної періодики – від невеликих газет-листівок до ґрунтовних часописів, які виходили чотири рази на місяць. Такої кількості кооперативних періодичних видань, як це було впродовж непу, в інші періоди вітчизняної історії не зафіксовано. Зроблено висновок про те, що, випускаючи підручники, посібники й художню літературу, споживча кооперація сприяла духовному зростанню українського народу, поглибленню політики українізації, підтримці розвитку мови й культури інших народів.

Ключові слова: *споживча кооперація, НЕП, кооперативні ідеї, книговидавництво, Вукопспілка, Книгоспілка, кооперативні періодичні видання, кооперативні бібліотеки, ліквідація неграмотності, українізація.*

Одним з кооперативних принципів є здійснення кооператорами культурно-просвітніх заходів з метою задоволення духовних потреб своїх членів. Саме в 1920-і роки, в умовах відновлення ринкових відносин, організації споживчої кооперації не лише заробляли кошти в конкурентній боротьбі, але й укладали їх у розвиток культури України. У такий спосіб вітчизняна споживча кооперація надавала державі істотну допомогу при розв'язанні низки культурно-освітніх проблем, забезпечувала зростання культурного рівня населення.

В історичній науці питання щодо внеску споживчої кооперації у книговидавничу справу і ліквідацію неграмотності в Україні досліджено поверхово. Протягом 1920-их років вийшла низка розвідок [1], у яких певною мірою висвітлювався досвід кооперативних організацій щодо випуску та розповсюдження друкованої продукції. Однак зазначена група праць не позбавлена недоліків, оскільки їхніми авторами були не науковці, а інструктори

кооперації, тож більшою мірою їх цікавили цифрові дані. Проте ці праці допомагають з'ясувати значення кооперативного книговидавництва та книготоргівлі для зростання культурного рівня населення.

Серед робіт сучасних науковців, які переймаються історією кооперативного руху, заслуговують на увагу праці українських учених М. Алімана, В. Гольця, Н. Земзюліної, Ф. Ленченка, В. Пака, В. Половця, В. Рекрута, І. Фаренія та інших [2]. Дослідження останніх двох десятиріч значно розширили наші знання про кооперативний рух в Україні. Водночас аналіз історичної літератури з проблеми, що є предметом цієї статті, свідчить про те, що всебічного вивчення, яке дало б змогу скласти повне уявлення про досвід книговидавничої справи споживчої кооперації протягом 1920-их років, не відбулося. Вона потребує подальшого наукового розроблення.

Отже, метою статті є узагальнення досвіду вітчизняної споживчої кооперації щодо налагодження власного книговидавництва у 20-і роки ХХ століття.

Майже всі споживспілки СРСР протягом 1920-их років видавали журнали та інші періодичні публікації. Крім того, кооперативні організації друкували багато книг. Наявність кооперативних періодичних видань в Україні в роки непу вражає своєю кількістю і різноманітністю. Прикметно, що споживча, сільськогосподарська, кустарно-промислова й інші види вітчизняної кооперації мали свої друковані органи. Спочатку центральним періодичним органом споживчої кооперації УСРР був двотижневий часопис «Нова кооперація», який виходив у 1921 році. Наступного, 1922 року Вукопспілка (Центральна спілка споживчих товариств України, ВУКС) видавала часопис з назвою «Український кооператор». Із 1923 року почав виходити «Кооперативный бюллетень Вукопспілки». Впродовж 1924 – 1925 років друкований періодичний орган ВУКС мав назву «Кооперативный бюллетень». У 1924 році його тираж сягнув 3,5 тис., а в 1925 році – 6 тис. примірників. Журнал з назвою «Кооперативне будівництво» виходив із 1926 року – до середини 1930-их років. Донині в Національній бібліотеці імені В.І. Вернадського в Києві збереглося лише кілька його номерів за 1935 рік. На сторінках часопису керівництво ВУКС постійно друкувало матеріали методичного порядку. Так, 5 листопада 1928 року в часописі був розміщений додаток «Культосвітня робота», який містив програму для міських шкіл кооператграмоти [3, арк. 16].

Губернські та окремі районні споживспілки видавали власні журнали і бюллетені, зокрема: «Кооперативне життя» – у Кременчуці та Катеринославі (1921–1922 роки); «Кооперативное хозяйство» – в Одесі (1922 рік); «Слободская кооперация» – у Харкові (1922 рік); «Донецкий кооператор» – у Бахмуті (1921–1924 роки); «Кооперативная жизнь» – у Миколаєві (1923 рік); «Правобережний кооператор» – у Києві (1923 рік); «Запорожская кооперация» – у Запоріжжі (1924 рік); «Бюллетень Черниговского районного союза потребительских обществ» – у Чернігові (1924–1926 роки) та інші. Кооперативно-просвітній відділ Полтавської губспоживспілки на початку 1920-их років видавав часопис «Полтавський кооператор». У травні 1922 року побачив світ кооперативний

збірник для молоді «Молода громада» як додаток до «Полтавського кооператора». З 1925 року почав виходити «Бюлетень Полтавської райспілки».

У газеті Харківського Центрального робітничого кооперативу (ХЦРК) «Рабочий потребитель» активну роль як кореспонденти виконували 45 жінок. Вони постійно надсилали до газети інформацію, відзначаючи досягнення і проблеми в роботі ХЦРК. Відтак газета допомагала виявляти недоліки в роботі Харківської кооперації й поширювати її передовий досвід [4, с. 30].

На середину 1920-их років кількість кооперативних періодичних видань, які надходили в Україну з Москви та інших регіонів, а також безпосередньо видавалися вітчизняними кооперативними організаціями, зростає. За нашими підрахунками, їх налічувалося понад 60. Наприклад, у 1926 році в СРСР споживча кооперація видавала 28 власних журналів і 18 спільних з іншими видами кооперації тиражем 140 тисяч примірників [5, с. 184]. Завдяки кооперативній періодиці, українські кооператори дізнавалися про досвід кооператорів РСФРР, Білорусії, Азербайджану, Грузії, Вірменії, Молдавії, західноєвропейських країн. Зазначимо: такої кількості кооперативних видань споживчої кооперації в межах СРСР, у тому числі в Україні, не було ні до, ні після доби НЕПу.

У перший рік НЕПу активізація діяльності споживчої кооперації та необхідність залучення до її лав нових членів потребувала налагодження масштабної кооперативної книговидавничої справи в Україні. Однак протягом 1921 року вітчизняним кооператорам зробити цього не вдалося, тому доводилося звертатися до всеросійського книговидавництва «Всеиздат». Так, улітку 1921 року оргвідділ ВУКС звертався до видавництва «Всеиздат» підготувати до 15 серпня до I з'їзду уповноважених ВУКС літературу на кооперативну тематику із розрахунку 400 делегатів [6, арк. 25].

Своєю чергою, Вукопспілка через видавничий відділ друкувала різноманітну літературу: довідники з питань кооперації, підручники, популярно-агітаційні та пропагандистські брошури, художню літературу, навчальні посібники для шкіл, листівки, плакати, координувала випуск кооперативних періодичних видань. Зокрема, протягом 1925–1926 років ВУКС випустила 51 тисячу 883 пропагандистських гасел та листівок з кооперативної тематики, а в 1926–1927 роках – утричі більше – 165 тис. 918 примірників [7, с. 44].

Як засвідчують архівні документи та кооперативні видання 1920-их років, книговидавнича діяльність Вукопспілки у той період проводилася через спеціально створений центр – Всеукраїнське кооперативне книговидавниче та книготорговельне товариство «Книгоспілка». Вона здійснювала розповсюдження книжок у всеукраїнському масштабі. Книгоспілка була заснована у листопаді 1922 року всіма кооперативними центрами України: Вукопспілкою, Сільським Господарем, Українбанком, Уцербкоопом (Український Центральний робітничий кооператив), Коопстрахом, які передоверили їй здійснювати видання й розповсюдження книжок і тим самим забезпечувати потреби всіх галузей кооперації у місті та на селі. У 1924 році Книгоспілка вже мала книжкові склади й крамниці у Харкові, Києві, Одесі, Вінниці, Умані та Сумах [8, с. 14]. Книгоспілка

не лише видавала книги, брошури, періодику, але й організовувала книжкову торгівлю, створювала книжкові склади та магазини. Характерною особливістю діяльності Книгоспілки було те, що її книжкова продукція була популярна і доступна, відповідала, перш за все, запитам сільського населення.

Рік у рік обсяги видавничої діяльності Книгоспілки невпинно зростали. Зокрема, кількість назв книжок, виданих Книгоспілкою, збільшилася з 26 у 1923 році до 551 у 1925–1926 роках [9, арк. 43]. Аналіз найменувань літератури свідчить, що україномовні книги були настільною, першочерговою і дорадчою методичною настановою кооперативним товариствам в улаштуванні їхньої підприємливості, господарювання та просвітницької діяльності. Вони навчали селян правам й обов'язкам членів кооперативів, а також сприяли запровадженню організаційних та загальних принципів кооперативного будівництва. Таким чином, книговидавничі центри враховували потреби і запити різних верств населення.

Привертає увагу співпраця окремих споживспілок із Книгоспілкою. Зокрема, у серпні 1928 року одеські кооператори уклали угоду з Одеським відділом Книгоспілки, згідно з якою остання зобов'язалась постачати до міста необхідні матеріали з проведення культроботи [10, арк. 105], а Харківські кооператори вклали угоду із цим видавництвом щодо друкування літератури про шкільну кооперацію (М. Токаревський «Дитячий шкільний кооператив» і Г. Бланк «Дитяче споживче товариство у школі») [11, арк. 5].

На замовлення молдавських кооператорів (Молдавська автономна радянська республіка з 1922 року входила до складу УСРР, відповідно молдавська спілка споживчих товариств, яка мала назву «УМЧЕКО», входила до складу ВУКС) Книгоспілка друкувала кооперативну літературу молдавською мовою. Так, 25 вересня 1928 року УМЧЕКО замовила у Книгоспілці 40 підручників з питань кооперації молдавською мовою, при цьому ВУКС частково оплатила замовлення [12, арк. 1]. Ці підручники молдавські кооператори розповсюдили через мережу шкіл кооперативної грамоти.

Загалом за час свого існування (1922–1930 роки) Книгоспілка видала 3 096 найменувань літератури загальним тиражем понад 40 млн. примірників. Нею видавалися такі журнали: «Книга», «Кооперативна книга», «Нова громада» і газета «Кооперативне життя» [13, с. 56]. У зв'язку з організацією державного видавничого об'єднання України ДВОУ (серпень 1930 року), редакційно-видавничу частину Книгоспілки було ліквідовано, а книготорговельну – реорганізовано у книготорговельне об'єднання «Вукоопкнига».

Значна увага Вукопспілкою та Книгоспілкою приділялась випуску кооперативних плакатів. Призначення кооперативних плакатів полягало в тому, що вони мали поширювати кооперативну грамоту, поглиблювали кооперативну освіту і пропагували переваги кооперативного способу ведення господарства. Кооперативні плакати були своєрідними агітаторами, оскільки приваблювали населення яскравістю, порівняльними діаграмами, цифровим наповненням. Відтак кооперативні плакати, як зазначалось у одній із брошур того часу, «промовляли до

глядача простою мовою наочного порівняння, робили велике діло, збуджуючи думку про кооперативну роботу» [14, с. 93].

Крім кооперативних плакатів, Книгоспілка і Вукопспілка випускали кооперативні гасла і листівки, тобто короткі, стислі речення (афоризми) про кооперацію, її завдання та роль у повсякденному житті. Кооперативні гасла були простіші за плакати, тому їх друкували більше, ніж плакатів. Цими гаслами кооператори прикрашали вулиці, кооперативні установи, робітничі клуби та сільбуду, школи тощо. Водночас кооперативні видавництва випускали плакати й гасла до державних свят. У низці випадків це робити їх змушували центральні чи місцеві партійні осередки та органи радянської влади. Наприклад, листівка «Частник силен обманом – кооператив – паями», на нашу думку, не лише агітувала за кооперацію, але й мала політичний підтекст [15, арк. 30].

Активною була співпраця кооперативних організацій із Харківським кооперативним видавництвом «Пролетарій» щодо випуску ним кооперативної літератури. Передусім це стосувалося випуску хрестоматії з кооперативної тематики. Зокрема, у жовтні 1927 року таку хрестоматію у кількості 500 примірників замовила для книгарень Кременчуцька райспоживспілка, відповідно Зінов'євська райспілка – 250 примірників російською мовою та 100 примірників українською для міських робкоопів і 400 примірників російською та 800 примірників українською для сільської кооперації, а Сумський ЦРК – 200 примірників українською мовою. У листопаді того ж року 125 кооперативних хрестоматій українською мовою і 10 – російською – замовила Шевченківська райспоживспілка. Тоді ж Верхньобузька райспілка надіслала видавництву «Пролетарій» замовлення на 100 примірників кооперативних хрестоматій, а Алмазніанський робкооп «Вуглекоп» на Донбасі – на 80 примірників [16, арк. 200]. Ці хрестоматії були розподілені між школами кооперативної грамоти.

Відзначимо значний внесок кооперативних книговидавництв у друкування та розповсюдження літературних художніх творів, відповідно – роль літератури у пропаганді кооперативних ідей. Чимало літераторів минулого підтримували кооперативний рух, навіть самі ставали учасниками кооперативних процесів. На цей факт звертає увагу Р. Корінець [17]. Так, І. Франко захоплювався кооперативними ідеями. М. Левитський – адвокат, літератор і кооператор – став засновником перших сільськогосподарських артільей в Україні.

Протягом 1920-их років в умовах непу кооперативна проблематика знову виявилася популярною серед літераторів. Підтвердженнь цього – ціла низка. Зокрема, кооперативні мотиви звучать у поезіях відомого радянського поета В. Маяковського. Серед них такі: «Как делать стихи?», «Сказка про купцову нацию, мужика и кооперацию», «Кооперативные плакаты», «Рассказ о том, путём каким с бедою справился Аким», «Запасливый кооператор» та ін. Поезії В. Маяковського на кооперативну тематику були написані у формі казок і орієнтовані передусім на сприйняття їх сільським населенням. Така форма подання матеріалу давала змогу використовувати елементи народних пісень,

частівок, словесні повтори, казкові образи, що легко сприймалися селянами, для яких від народження фольклор був частиною життя.

Помітною подією щодо збільшення книговидавничої діяльності вітчизняних кооператорів та висвітлення ідей кооперації в художній літературі стала постанова Колегії Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції УСРР від 9 лютого 1925 року «Про літературу для села», після виходу якої активізувало діяльність в Україні видавництво Книгоспілка. Варто згадати, що кооперація в 1920-і роки була особливою темою творчості відомого українського гумориста Остапа Вишні. Свої твори-фейлетони автор називав «усмішками». У них точно й образно змальовано проблеми тодішньої кооперації. Кооперативна тематика звучала у таких його «усмішках», як «Ну що ж – регульньом!» (1920 рік), «Вишневі усмішки кримські» (1925 рік), «Щоб і хліб родив, щоб і скот плодився», «Лицем до села» (1926 рік), «Вишневі усмішки кооперативні» (1927 рік) [18]. Після одержавлення кооперації в СРСР зникла потреба у просуванні кооперативної ідеї в літературі. Кооперативи у літературних творах якщо й згадувалися, то у сатиричному стилі. Прикладом такого сатиричного зображення радянських кооперативів є написана у 1930 році п'єса А. Платонова «Шарманка» [19].

На місцях кооперативні організації з перших кроків непу також прагнули відродити книговидавничу діяльність. На початку 1920-их років кількість місцевих кооперативних видавництв в Україні вже досягла 71. Це засвідчує, зокрема, діяльність кооперативного видавництва, створеного Полтавською губспоживспілкою в другій половині 1921 року. Воно здійснювало видання навчальних посібників для учнів шкіл, а саме: творів Т. Шевченка, Панаса Мирного, П. Куліша та інших, праць з історії України і кооперативного руху, портретів українських письменників, громадських діячів. У 1922 році видавничий відділ Полтавської губспоживспілки забезпечив видання збірника оповідань українських письменників на теми голоду за назвою «Без хліба» у кількості 5 тис. примірників [20, с. 38].

Значну роль у справі кооперативно-освітньої роботи традиційно відігравали бібліотеки. Так, у Харкові при Вукопспілці працювала Центральна кооперативна бібліотека імені голови правління ВУКС у 1920–1921 роках І.А. Саммера. У травні 1924 року правління ВУКС ухвалило рішення передати бібліотеку Київському кооперативному технікумові (пізніше – інститут) для користування. Згодом ця бібліотека перетворилася на Всеукраїнську кооперативну бібліотеку при Київському кооперативному інституті. Власні бібліотеки створили ЦРК (Центральні робітничі кооперативи у великих містах) і майже всі губспоживспілки (райспілки, окрспілки). Наприклад, Харківський ЦРК мав кілька кооперативних бібліотек, у тому числі пересувні – «бібліотеки на колесах» [21, с. 67].

Вукопспілка підтримала створення споживчими товариствами на селі разом із Книгоспілкою та установами політосвіти кооперативних бібліотек і книгозбірень популярної преси (при кооперативних куточках, хатах-читальнях або сільбудах). На створення та утримання бібліотек кооперативні організації виділяли кошти з чистого прибутку. Дослідження бібліотечної справи в Україні в 1920-і роки

показало, що відрахування на кооперативні бібліотеки, наприклад, у Конотопській окрузі, становили 12%; крім того, серед членів споживчих товариств збиралися кошти на обладнання бібліотек, придбання книг, що давало можливість відкривати при кооперативах читальні, в яких були книги з питань кооперації, сільського господарства, внутрішньої й зовнішньої політики [22, арк. 4].

Наприкінці 1920-их років мережа кооперативних бібліотек споживчих товариств України була доволі широкою. Наприклад, якщо в 1926 році робітничі кооперативи УСРР мали 122 бібліотеки, в яких налічувалося 69 тис. книжок, то в 1928 році 201 бібліотеку, де знаходилося 109 тис. 600 книжок. Сільські товариства в 1926 році мали 1 тис. 585 бібліотек із фондом 122 тис. книжок, а в 1928 році – 1 тис. 730 бібліотек із фондом 141 тис. 900 примірників [23, с. 97].

Таким чином, можна констатувати, що протягом 1920-их років вітчизняна споживча кооперація спільними зусиллями з іншими видами кооперації налагодила широкомасштабну видавничу діяльність. Книговидавнича діяльність кооперативних організацій уключала випуск книг, брошур і посібників з кооперативної тематики, художніх творів, навчальної літератури для шкіл, кооперативних плакатів та гасел, кооперативної документації. Відмітимо значну роботу кооперативних організацій щодо випуску періодичних видань, починаючи від Вукопспілки й закінчуючи місцевими кооперативами і їх спілками. Такої кількості кооперативних періодичних видань, як це було в 1920-і роки, в інші періоди вітчизняної історії не зафіксовано.

Безперечним досягненням вітчизняних кооператорів у 20-і роки ХХ століття було створення кооперативних бібліотек, які, з одного боку, сприяли поширенню кооперативних знань, а з іншого – допомагали розв'язувати проблему неписьменності як кооперованого, так і некооперованого населення.

Нині, попри складну фінансову ситуацію, споживча кооперація України продовжує традиції книговидавництва та книготоргівлі з метою забезпечення культурних потреб населення. Таким чином, на основі проведеного аналізу досліджуваної проблеми можна констатувати, що книговидавництво й книгорозповсюдження і в минулому, і тепер сприяють формуванню культурно-освітнього простору та духовному зростанню української нації.

Список використаних джерел

1. Агуф М. Книжку на село. Про культурну роботу кооперації на селі [Текст] / М. Агуф. – Х. : Книгоспілка, 1925. – 22 с. ; Бидик В. Як повинен працювати кооперативний організатор молоді в місті [Текст] / В. Бидик. – Х. : Книгоспілка, 1928. – 52 с. ; Вейсман. Книгарі Дніпробугу в степах [Текст] / Вейсман // Кооперативне будівництво. – 1930. – № 17–18. – С. 35–36 ; Ершов А. Комсомол и кооперация [Текст] / А.Ершов. – М. : Изд-ие Центроюза, 1925. – 31 с. ; Нечаев Н. Кооперация и книготорговая работа на селе [Текст] / Н. Нечаев. – Х. : Книгоспілка, 1925. – 136 с.
2. Аліман М. Просвітня і культурна діяльність споживчої кооперації (друга половина ХІХ–1930 рр. [Текст] / М. Аліман // Споживча кооперація України :

- Іст. та соц.-екон. аспекти / М. Аліман, С. Бабенко, М. Аліман, В. Апопій та ін. – К. : Ред. газ. «Вісті...», 1996. – С. 77–86 ; Голець В. В. Кооперація і неп (20-ті роки ХХ ст.) [Текст] / В. В. Голець. – Чернігів : Просвіта, 2006. – 244 с. ; Земзюліна Н. І. Культурно-освітня діяльність кооперативних установ України в 20–30-ті роки ХХ століття [Текст] / Н. І. Земзюліна // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів : Видавництво Львівської комерційної академії, 2009. – Вип. 8. – С. 148–156 ; Пак В. П. Нариси з історії споживчої кооперації Київщини [Текст] / В. П. Пак, Ф. І. Ленченко. – К. : Ірідіум, 2003. – 200 с. ; Половець В. М. Історія кооперації Лівобережної України (1861 – 1917 рр.) [Текст] / В. М. Половець. – Чернігів : Просвіта, 2002. – 266 с. ; Рекрут В. Іполит Зборовський (1875 – 1937). На перехресті двох епох [Текст] / В. Рекрут. – Вінниця : Мерк'юрі-Поділля, 2014. – 768 с. ; Фареній І. А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття [Текст] / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 296. – Оп. 3. – Спр. 1296.
  4. Харьковський Церабкоп [Текст] // Кооперативний бюллетень. – 1926. – № 7. – С. 30–31.
  5. Потребительская кооперация за 10 лет Советской власти. Юбилейный сборник. – М. : Центросоюз, 1927. – 272 с.
  6. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 443. – Арк. 25.
  7. Кооперативна освіта в Україні [Текст] / М. Аліман, С. Купрій, Ф. Ленченко та ін. – К. : Ірідіум, 2001. – 96 с.
  8. Агуф М. Книжку на село. Про культурну роботу кооперації на селі [Текст] / М. Агуф. – Х. : Книгоспілка, 1925. – 22 с.
  9. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 443.
  10. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 3. – Спр. 247.
  11. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 3. – Спр. 1296.
  12. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 3. – Спр. 247.
  13. Молодчиков О. Книга Радянської України [Текст] / О. Молодчиков. – К. : Політвидав України, 1974. – 176 с.
  14. Марков В. Початки кооператграмоти (короткий елементарний курс споживчої кооперації) [Текст] / В. Марков. – Х. : Книгоспілка, 1925. – 146 с.
  15. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 3. – Спр. 246.
  16. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 3. – Спр. 246.
  17. Корінець Р. Я. Художня література як інформаційне джерело для просування кооперативної ідеї [Електронний ресурс] / Р. Я. Корінець. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vika/Gum/2009_8/12.pdf.26.
  18. Остап Вишня (Губенко Павло Михайлович). Твори : в 4 т. / Остап Вишня ; редкол. : І. О. Дзевєрін (голова) [та ін.]. – К. : Дніпро, 1988. ; Остап Вишня. Життєпис [Електронний ресурс] // Бібліотека української літератури. – Режим доступу: www.ukrlib.com.ua/bio/printout.php?id=344.

19. Платонов А. П. Драматические произведения [Текст] / А. П. Платонов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.imwerden.de/pdf/platonov_dramaturgija.pdf
20. Аліман М. Споживча кооперація Полтавщини у 20-ті роки ХХ століття : текст лекції / М. Аліман. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2006. – 44 с.
21. Гуревич С. Жінка на кооперативній роботі в Харківському ЦРК [Текст] / С. Гуревич // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 4. – С. 67–68.
22. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 3. – Спр. 164.
23. Попов М. Десять років радянської споживчої кооперації на Україні [Текст] / М. Попов. – Х. : Книгоспілка, 1930. – 106 с.

Т. В. Онупко

КНИГОИЗДАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ КООПЕРАЦИИ В 20-ЫЕ ГОДЫ ХХ СТОЛЕТИЯ

Исследование посвящено обобщению исторического опыта потребительской кооперации Украины относительно книгоиздательства на протяжении 20-ых годов ХХ столетия. Акцентировано на том, что кооперация в годы нэпа, сумев восстановить разностороннюю хозяйственную деятельность и улучшив финансовое состояние, принимала активное участие в распространении печатной продукции. Обоснована связь между книгоиздательским делом кооператоров и распространением кооперативных идей как среди членов потребительских обществ, так и между некооперированной частью населения. Доказано, что в 1920-ые годы потребительская кооперация выпускала широкий диапазон кооперативной периодики. Такого количества кооперативных периодических изданий, как на протяжении нэпа, в другие периоды отечественной истории не зафиксировано. Сделан вывод о том, что, выпуская учебники, пособия и художественную литературу, кооперация способствовала духовному росту украинского народа, углублению политики украинизации, поддержке развития языка и культуры других народов.

Ключевые слова: *потребительская кооперация, НЭП, кооперативные идеи, книгоиздательство, Вукопспилка, Книгоспилка, кооперативные периодические издания, кооперативные библиотеки, ликвидация неграмотности, украинизация.*

Т. В. Онупко

THE PUBLISHING ACTIVITY OF DOMESTIC CONSUMER COOPERATION IN THE 20-IES OF XX CENTURY

The study is devoted to generalization of the historical experience of consumer cooperation of Ukraine in book publishing for 20-ies of the twentieth century. It is focused on the fact that in the years of the new economic policy consumer cooperation managing to restore diversified economic activities and improving the financial condition, took an active part in the dissemination of printed materials. It is substantiated the link between publishing activity of cooperators and dissemination of cooperative ideas among the members of consumer societies, and among uncooperative part of the population. It is

proved that in the 1920s, consumer cooperation produced a wide range of cooperative periodicals – from small newspapers-postcards to detailed publications that came out four times a month. Such a large number of cooperative periodicals, as it was during the new economic policy, in other periods of the native history is not recorded. So, in the middle of the 1920s the number of cooperative periodicals that came to Ukraine from Moscow and other regions, as well as directly published by national cooperative organizations has increased significantly. According to our calculations, there were more than 60. For example, in 1926 consumer cooperation in the Soviet Union published 28 own journals and 18 jointly with other types of cooperation with a circulation of 140 thousand copies. Thanks to cooperative periodicals Ukrainian cooperators learned about the experience of cooperators of Russia, Belarus, Azerbaijan, Armenia, Georgia, Moldova, countries of Western Europe, etc. The conclusion is that by releasing textbooks, manuals and imaginative literature for shareholders and members of their families domestic consumer cooperation contributed to the spiritual growth of Ukrainian people, deepening the policy of Ukrainization, support the development of the language and the culture of other nations, in particular Bulgarians, Germans, Poles, Moldavians and others. Thus, on a basis of the analysis of the investigated problem it can be stated that the book publishing and book dissemination in the past, and nowadays contribute to the formation of cultural-educational space and spiritual growth of Ukrainian nation. Today, consumer cooperation of Ukraine continues the tradition of book publishing and bookselling.

Keywords: *consumer cooperation, NEP, cooperative ideas, book publishing, Vukospilka, Knigospilka, cooperative periodicals, cooperative libraries, liquidation of illiteracy, Ukrainization.*

Надійшла до редакції 30 березня 2016 року

* * *

УДК 376 – 054.57(479.25)

К. Б. Пивоварська

ВІРМЕНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ШКОЛИ І ПОЛІТИКА КОРЕНІЗАЦІЇ

Статтю присвячено історії вірменських національних шкіл в умовах проведення політики коренізації. Стверджується, що створення мережі закладів національної освіти було частиною політики коренізації, яка в Україні відбувалася у двох напрямках: українізація та створення сприятливих умов для розвитку мов і культур національних меншин.

Зазначено, що збільшення вірменського населення на українських землях внаслідок Геноциду 1915 року та відповідні заходи радянської влади привели до розширення мережі вірменських шкіл у містах, де вони компактно проживали. Підкреслюється значення шкільної освіти для вірменської людності, особливо біженців із Туреччини. Існування вірменських шкіл певною мірою гальмувало асимілятивні процеси, але, з іншого боку, включення їх до загальної системи освіти допомагало інтегруватися молодому поколінню в нові умови існування.

Визначено, що ліквідація більшості національних шкіл, у тому числі вірменських, зумовлена боротьбою з націоналістичними ухилами та подальшими репресіями.

Ключові слова: *коренізація, українізація, національні школи, вірменські школи, асиміляція, національні меншини, вірменська людність, репресії.*

Забезпечення права на освіту рідною мовою – важлива частина національної політики держави, спрямована на досягнення громадянського миру та міжнаціональної злагоди. Разом із цим, це невід'ємне право кожної людини, гарантоване національним і міжнародним правом.

Спроба побудувати мережу освітніх закладів мовами всіх етнічних груп, що проживали на території держави, була здійснена в Україні в межах політики коренізації, яка активно досліджувалася науковцями. Водночас, організація шкільної освіти для національних меншин ще не стала предметом комплексного дослідження. Перша спроба узагальнити це питання була зроблена в 1992 році О. Войналович [2]. Авторка розкрила питання становлення шкільної освіти для національних меншин, проаналізувала досвід окремих національних шкіл, вищих і середніх педагогічних закладів, їхнє програмне та методичне забезпечення. Однак відомості щодо вірменських шкіл у цій праці потребують уточнення. Певним чином висвітлюють це питання Л. Якубова [22], А. Дизанова [10], Н. Агафонова [1], А. Кузьменко [13], однак вони приділяють основну увагу більш численним національностям, а саме – німцям, полякам, грекам, євреям, болгарам. Окремі аспекти діяльності національних шкіл розглядаються у працях, присвячених історії окремих національних меншин (поляків, євреїв, греків, болгар).

Метою нашого дослідження є аналіз стану шкільної освіти для вірменського населення України під час проведення політики коренізації, виокремлення загальних і особливих рис діяльності цих освітніх закладів, установлення їх значення для розвитку та збереження національної єдності вірмен, що опинилися поза межами своєї Батьківщини.

Побудова державної мережі національних шкіл розпочалася зі створення у 1921 році Ради з освіти національностей при Народному комісаріаті освіти. Програмним документом цього органу було прийняте Колегією Наркомосу України в серпні 1922 року «Положення про організацію справи освіти національних меншин, які населяють територію УСРР».

Подальший розвиток національної освіти пов'язаний з політикою коренізації, що була запроваджена XII з'їздом РКП(б) (квітень 1923 року) та спрямована на те, щоб забезпечити у державних і партійних установах достатню кількість представників місцевого населення й уживання їхньої рідної мови; сприяння організації шкіл, вишів, культурних закладів, які вели б діяльність мовами корінних національностей, а також видання їхніми мовами періодики та книг [22, с. 25]. Українським варіантом вирішення національного питання радянським шляхом можна вважати рішення VII конференції КП(б)У (квітень 1923 року), які

визначили політику коренізації у двох напрямках: українізація і створення сприятливих умов для розвитку мов і культури національних меншин.

Основою національно-культурної політики серед національних меншин стало вжиття заходів для втілення у життя декрету ВУЦВК та Ради Народних Комісарів УСРР «Про заходи по забезпеченню рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» від 1 серпня 1923 року, який закріпив права у мовній сфері всіх національностей, що проживали на території України. Тим самим було покладено початок формуванню національної школи в Україні, під якою розумілася загальноосвітня установа, викладання в якій здійснювалося мовою певної національної групи, наприклад, польською, татарською, ассирійською, вірменською.

Створення національних шкіл набувало особливого значення у зв'язку з тим, що, як зазначалося у тезах Ради національних меншин при Наркомосвіті до Всеукраїнської наради завідувачів губнаросвіти у 1923 році, «відсутність шкіл із рідною мовою навчання гальмує проведення нашої національної політики на Україні, оскільки населення нацменшин мимоволі стає носієм русифікації» [15, арк. 14]. Таким чином, ще раз підтверджувалося, що невід'ємними частинами національної політики в Україні були українізація та коренізація національних меншин.

Завдяки вжитим заходам у 1925 – 1926 навчальному році в УСРР істотно зросла мережа національних шкіл: 934 школи, в яких навчалось 90169 учнів. Із них вірменських – 4 з кількістю учнів 475 [2, с. 43–44]. Однак, на нашу думку, наведена кількість не відповідає дійсності, шкіл було більше. Збільшення шкіл з вірменською мовою викладання пов'язане зі зростанням кількості вірменського населення в Україні на початку 20-их років ХХ століття. Геноцид 1915 року, вчинений у Туреччині, Перша світова та громадянська війни призвели до великої кількості вірменських біженців, певна частина яких розпорошено розселилася на території радянської України, зокрема у великих індустріальних містах.

Слід підкреслити надзвичайно шанобливе ставлення вірмен до власної школи, причому довгий час існування в діаспорі довів, що саме національна школа разом із церквою були тими чинниками, що допомагали зберегти національну, культурну та релігійну тотожність. Причому школа існувала завдяки та при підтримці церкви. На початку ХХ століття В. Жаботинський зазначав: «деякі залишки національної школи у вірменів ще збереглися завдяки церковній автономії» [11, с. 50]. Дійсно, кожна вірменська церква мала на своєму утриманні школу.

Однак після відділення церкви від держави, а школи від церкви останні переходять у відання радянських установ, а активну роль у їх підтримці та розвитку мали національні громадські об'єднання-колонії, як їх тоді називали. Мотивуючи необхідність переведення шкіл в інше підпорядкування, завідувач вірменської секції стверджував, що «вірменська школа як національна, у складі якої в основному діти біженців Турецької Вірменії та імперіалістичної війни, найбільше потребує захисту, ніж інші школи» [6, арк. 24].

Одна з перших шкіл була створена у Харкові, де зосереджувалася найбільша кількість вірменського населення. Кількість учнів становила приблизно від 80 до 100 дітей. У 1920 – 1921 навчальному році школа мала три відділення. Предмети, що вивчалися: мови російська, українська, вірменська та французька, географія, історія культури, природознавство, арифметика, географія України – вірменською мовою [9, арк. 134].

Після утворення Харківської вірменської колонії у 1923 році школа перейшла у відання цієї установи. Для цього у травні 1924 року був укладений договір між колонією та губнаросвітою, згідно з яким правління надавалося право призначати, а також звільняти педагогічний персонал. Правління брало на себе обов'язок утримувати школу, для чого здійснювалися пожертви через членів Комітету Допомоги Вірменії [19, арк. 12].

У 1924 – 1925 навчальному році в школі було уже 8 класів – 6 основних та 2 паралельних. Школа працювала за програмою 7-річки, але у той рік був набраний лише 5-ий клас. Усі предмети викладалися вірменською мовою. Кількість учнів сягала 300 дітей, навчання до 5 класу включно залишалося безкоштовним.

В Одесі вірменською школою опікувався східний відділ при губкомі КП(б)У за участю вірменських виробничих закладів, зокрема чув'ячної артілі імені С. Шаумяна, бригади вантажників порту. Школа також працювала за 7-річною програмою, всі предмети, за винятком російської мови, викладалися вірменською. Серед учителів було багато висококваліфікованих фахівців, які викладали, крім школи, у вищих навчальних закладах [12, с. 27–28].

Невеличка школа була відкрита при Будинку народів сходу (БНС) у Києві, але вона включала в себе не лише вірменські, а й ассирійські, грузинські, татарські, грецькі та інші класи. Вірменських було лише 3 класи по 15-16 учнів у кожному. Школа не набула популярності серед вірмен міста. Однією з причин, що була вказана у матеріалах обстеження вірменського населення за 1927 рік, була думка батьків, що «краще надсилати дітей у російські школи, ніж у вірменські» [18, арк. 54]. Крім того, мало вплив незадовільне матеріальне забезпечення школи, як і БНС у цілому, низький рівень підготовки вчителів, невдале розташування школи, що додавало незручностей учням. Усе ж київська школа була винятком із правил, в інших містах, навпаки, бачимо прагнення до створення вірменських шкіл. Наприклад, у Луганську проживало лише 330 вірмен, але вони вимагали відкриття школи [18, арк. 57]. У Херсонському окрузі у селі Станіслав (Царево-Дар) існував єдиний вірменський сільськогосподарський колектив, який нараховував 29 дворів та 107 мешканців. У 1926 році там також відкрилася вірменська школа, у зв'язку з цим Херсонський окрвиконком звертається до Центрального комітету національних меншин (ЦКНМ) із проханням допомоги вкомплектувати цей заклад [17, арк. 111]. У відповідь Раднацмен надіслав декілька примірників азбуки та зайнявся підбором учителів. У місті Миколаєві була створена вірменська школа, в якій станом на 1928 рік навчалась 91 дитина і працювало 8 учителів [4,

арк. 29]. Вірменські школи також відкрилися у містах Сталіно, Макіївці, Маріуполі, Дніпропетровську, Артемівську.

Укомплектування шкіл педагогічними кадрами здійснювалося шляхом направлення вірменської молоді на навчання до ВНЗ інших республік, Вірменії та Росії зокрема, і запрошення на роботу вчителів з Вірменії. Крім того, існувала така форма роботи, як курси підвищення кваліфікації вчителів.

Ще у 1925 році Раднацмен повідомив вірменську секцію Харківської губнаросвіти, що в Крайовому вірменському технікумі в Нахічевані (передмістя Ростова-на-Дону) виділено 3 місця для вірмен, кандидатів УСРР [16, арк.123].

Отже, наприкінці 1920-их років мали місце певні досягнення у розвитку мережі вірменських шкіл. Це давало змогу партійним та радянським установам рапортувати про великі досягнення у справах національної освіти. Так, керівник ЦКНМ А. Гитлянський, відмічаючи зростання кількості національних шкіл у 1929-1930 навчальному році, навів дані про 10 вірменських шкіл [3, с. 43]. Кількість учнів у вірменських школах становила 785 у першому концерні (початковій школі) та 290 у другому концерні (середній школі), (разом 1075 учнів), викладали в цих школах 48 учителів [14, арк. 2].

За кількісним складом вірмени були віднесені до малочисельних національностей України. Характеризуючи стан шкільної справи, офіційні джерела повідомляли, що «у пунктах, де вони живуть більш-менш значними групами, для них існують окремі школи з вірменською мовою викладання. Кваліфікація вчителів вірменських шкіл краща, ніж учителів інших національних меншин. Наявні школи забезпечують дітей вірмен майже вповні» [18, арк. 77].

Отже, існуюча мережа вірменських шкіл в основному забезпечувала навчання дітей шкільного віку. Цьому сприяла як політика коренізації, так і намагання самого вірменського населення здобути освіту рідною мовою.

Разом з тим, як зазначалося у доповідній записці про стан культпросвітньої роботи серед національних меншин УСРР від 29 лютого 1928 року, значну кількість дітей національних меншин було охоплено школою з іншою мовою викладання. Це пояснювалося не тільки недостатністю мережі національних шкіл, але і їх частковою асиміляцією, а тому батьки віддавали дітей у школи з українською або російською мовою навчання [20, арк. 2]. Станом на 1926/1927 навчальний рік 57,9 % вірменських дітей відвідувало національні школи, а 42,1 % – інші [20, арк. 8]. Слід ураховувати, що у вірменських школах навчалися в основному діти біженців, тоді як «старожили» в основному навчали дітей або в російських, або в українських школах, оскільки за довгий час проживання в Україні вони не могли уникнути асиміляційних процесів. Для них існувало лише дві реальні історичні перспективи: або асимілюватися, або зберігатись як поодинокі етнографічні групи [22, с. 24]. Однак значне зростання вірменського населення за рахунок біженців із Туреччини значно уповільнило асимілятивні процеси, відродило інтерес до рідної мови, історії, культури також і тих вірмен, що майже повністю інтегрувалися в нових умовах. Із іншого боку, друга тенденція, тобто існування у вигляді поодиноких етнічних груп, була

неможливою внаслідок того, що вірмени, як уже вказувалося, оселилися дисперсно у великих містах з багатонаціональним складом населення (Харків, Одеса, Сталіно, Дніпропетровськ та інші), де неможливо було уникнути контактів з іншими етнічними групами й корінним населенням. Для випускників національних шкіл залишалися вкрай обмежені можливості щодо продовження освіти рідною мовою, особливо для вірмен та інших малочисельних національностей.

З початку 1930-их років у національній політиці радянської влади проголошуються два нових напрями розвитку: із одного боку, вільний та всебічний розвиток кожної нації, з іншого – їх взаємне зближення та збагачення з подальшим злиттям в одну-єдину історичну спільноту – «радянський народ». Звісно, що ці дві протилежні тенденції не могли існувати довгий час разом, у другій половині 1930-их років починає посилюватися друга, що насамкінець і приводить до повної ліквідації політики коренізації та стає підґрунтям для подальшої асиміляції всіх радянських народів, яка набуває форми русифікації.

19 квітня 1934 року Оргбюро ЦК КП(б)У приймає рішення «Про виконання постанови листопадового Пленуму ЦК КП(б)У та Політбюро ЦК КП(б)У від 13 грудня 1933 року «Про кадри шкіл національних меншостей», у якому відзначалося, що «обласні партійні комітети, особливо Київський та Вінницький... не зрозуміли того, яке місце в планах контрреволюційної роботи ворога на Україні займає ставка на виховання в польських та німецьких школах молодого покоління в антирадянському дусі, а звідси й організоване розставлення ворогом своїх кадрів – учителями, завідувачами шкіл, студентами педінститутів та педтехнікумів, викладачами педагогічних учбових закладів» [21, с. 124]. У країні почалася кампанія реорганізації та ліквідації національних навчальних закладів. Скоротилася й мережа вірменських шкіл: якщо у 1928 році їх було 10, то у 1935 році – вже лише 6. Крім того, вчителі шкіл не уникли репресій. У Харкові 1937 року були заарештовані та засуджені до вищої міри покарання М. Кюрчан та П. Бжикян – педагоги 29-ої Харківської вірменської школи [7, арк. 445-491]. В Одесі така доля спіткала вчителів вірменської школи №45 Г. Басмаджанова, Я. Багдасаряна, А. Варданяна, М. Басмаджаняна [12, с. 28]. Усі ці заходи готували підґрунтя для остаточної ліквідації національної освіти в Україні.

Останню крапку в існуванні подібних закладів поставила загально відома Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних шкіл на Україні», згідно з якою визнавалося недоцільним і шкідливим подальше існування особливих національних шкіл, особливих національних відділів та класів при звичайних радянських школах. Пропонувалося до 1 серпня 1938 року закінчити реорганізацію національних шкіл та перевести навчання в них на російську й українську мови. Після виконання цієї постанови майже всі національні школи були ліквідовані. Зокрема, рішенням Миколаївського облвиконкому від 2 жовтня 1939 року було закрито вірменську, німецьку і єврейську школи [5, арк. 35].

Однак у Харкові та Одесі залишилося по одній 10-річній вірменській школі. У статистичному звіті Харківського міського відділу культури за 1938 –

1939 навчальний рік згадується 29-а вірменська школа [8, арк. 5]. Кількість учнів відносно 1937 – 1938 навчального року значно скоротилася, особливо у початковій школі. Так, якщо у 1937 – 1938 навчальному році у двох других класах навчалося 20 дітей, то у 1938 – 1939 навчальному році – в одному 1-ому класі було лише 5 учнів. Загалом у початковій школі контингент учнів скоротився майже вдвічі з 115 до 59 дітей, у середніх та старших класах він залишився фактично без змін. А у 1939 – 1940-ому навчальному році школа була перетворена на російсько-вірменську. Вірменською мовою викладалися предмети з 4 по 10 класи. Початкова школа повністю перейшла на російську мову навчання. Остаточо школи припинили свою діяльність під час Великої Вітчизняної війни.

Таким чином, на початку 20-их років ХХ століття в Україні спостерігалися значні досягнення в сфері шкільної освіти національних меншин, зокрема збільшення вірменських шкіл, які забезпечували навчання дітей-біженців із Туреччини, що допомагало їм швидше адаптуватися до нових умов проживання. Тому школи працювали за підтримки вірменських національних установ. Однак згорання політики коренізації на тлі боротьби з націоналістичними ухилами та подальшими репресіями призвели до майже повної ліквідації вірменських шкіл, що мало наслідком подальшу русифікацію більшості вірменської людності.

Список використаних джерел

1. Агафонова Н. В. Становлення національної системи освіти в Україні : 1917 – 1920 рр. [Текст] / Н. В. Агафонова. – Одеса : Принт Мастер, 2002. – 205 с.
2. Войналович О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20-30 рр. [Текст] / О. Войналович – К. – Полтава : Рідний край, 1992. – 149 с.
3. Гитлянський А. Ленинская национальная политика в действии (Национальные меньшинства на Украине) [Текст] / А. Гитлянський // Революция и национальности. – 1931. – №9. – С. 35–44.
4. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. Р98. – Оп. 1. – Спр. 111.
5. ДАМО. – Ф. Р992. – Оп. 1. – Спр. 71.
6. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р820. – Оп. 1. – Спр. 38.
7. ДАХО. – Ф. 6452. – Оп. 2. – Спр. 1135.
8. ДАХО. – Ф. 917 – Оп. 1. – Спр. 571.
9. ДАХО. – Ф. Р820. – Оп. 1. – Спр. 158.
10. Дизанова А. В. Развитие национальных культур в Украине в 20-е гг. (На материалах южного региона) [Текст]: дис.... канд. ист. наук: 07.00.01 / А. В. Дизанова. – Одесса, 1992.
11. Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання [Текст] / В. Жаботинський – К. : Сучасність, 1983. – 136 с.
12. Калустян Л. Армянская диаспора Одессы. Очерк истории армянской общины [Текст] / Л. Калустян. – Одеса : Астропринт, 1999. – 56 с.

13. Кузьменко А. Освіта національних меншин України в 1920 – 1930-і роки : історіографія [Текст] : автореф. дис.... канд. іст. наук: 07.00.06 / А. В. Кузьменко ; Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2011. – 16 с.
14. Центральний державний архів органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 131.
15. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 1769.
16. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 825.
17. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 150.
18. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 372.
19. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2 – Спр. 1192.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2688.
21. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30-і роки ХХ століття) [Текст] / Б. В. Чирко – К. : Асоціація «Україна», 1995. – 215 с.
22. Якубова Л. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР (20-і – перша половина 30-х рр. ХХ ст.) [Текст] / Л. Якубова. – К. : Інститут історії України НАН, 2006. – 507 с.

К. Б. Пивоварская

АРМЯНСКИЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ ШКОЛЫ И ПОЛИТИКА КОРЕНИЗАЦИИ

Статья посвящена истории армянских национальных школ в условиях проведения политики коренизации, которая в Украине происходила в двух направлениях: украинизация и создание благоприятных условий для развития языков и культуры национальных меньшинств.

Отмечается, что увеличение армянского населения на украинских землях вследствие Геноцида 1915 и соответствующие мероприятия советской власти привели к расширению сети армянских школ в городах, где они компактно проживали. Подчеркивается значение школьного образования для армян, особенно беженцев из Турции. С одной стороны, это тормозило ассимилятивные процессы, а с другой – включение школ в общую систему образования помогло интегрироваться молодому поколению в новые условия существования.

Определяется, что ликвидация большинства национальных школ, в том числе армянских, связана с борьбой с националистическими уклонами и последующими репрессиями.

Ключевые слова: *коренизация, украинизация, национальные школы, армянские школы, ассимиляция, национальные меньшинства, армянское население, репрессии.*

ARMENIAN NATIONAL SCHOOLS AND THE POLICY OF INDIGENIZATION

The article is devoted to the history of the Armenian national schools inter smother policy of indigenization. It is considered that the establishment of a network of national education policy was a part of indigenization, which took place in Ukraine in two directions: ukrainization and maintaining off avorable conditions for the development of the languages and cultures of ethnic minorities.

We consider the actions of Soviet and party bodies in terms of developing a network of national schools, which led to a significant increase in their number.

It is considered that the expansion of the network of Armenian schools is also associated with an increase in the population of Ukraine Armenian Genocidein 1915 and the World and the Civil Wars. Schools were opened in all cities where refugees compactly settled.

The importance of schooling for the Armenian population, especially refugees from Turkey was determined. The existence of Armenian schools to some extent inhibited the assimilative processes, but on the other hand, their inclusion in to thegeneraleducationsystemhelpedtheyounggenerationtointegrateintotheneewconditionsofexistence.

It was determined that some Armenian children studied not in the national but in common schools, it was caused by the assimilation of the population and very limited opportunities for continuing education in their native language.

Taking it into account we determined that since the mid-1930s there were changes in national policies of the Soviet government, which set out to create a new historical community – "Soviet people", it resulted in the basis for further Russification of the USSR. Final disposition n of national schools was caused by clotting of policy of indigenization during the fight against the nationalist deviations and subsequent repression.

Keywords: *indigenization, ukrainization, national schools, Armenian schools, assimilation, ethnicminorities, the Armenian population, repression.*

Надійшла до редакції 16 лютого 2016 року

* * *

Питання зарубіжної історії

УДК 378.22(09)(4-15)“653”

Б. В. Год, Н. В. Год

МІСЦЕ ТА РОЛЬ МАГІСТРА В СЕРЕДНЬОВІЧНИХ І РАННЬОМОДЕРНИХ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ

У статті автори з'ясовують сутність університету, визначають його місце в середньовічному та постмодерному європейському суспільствах. Увагу звернуто на функціонування, взаємні права й обов'язки членів університетської спільноти, детально проаналізовано еволюцію статусу магістра, форми та методи його діяльності.

Автори наголошують на значному впливі тогочасних церковних організацій на практичну діяльність західноєвропейських університетів. Проаналізовано систему самоврядування та визначено шляхи кар'єрного зростання співробітників їхніх основних факультетів.

Повсякденні проблеми університетського життя автори розкривають за змістом трактату Псевдо-Боеція “Про шкільну науку” (XIII століття). А радикальні зміни в університетському середовищі вони пов'язують із проникненням туди гуманістичних ідей. Насамкінець мова йде про еволюцію свідомості магістрів західноєвропейських університетів, які поступово виходили з тенет схоластики, ставали раціоналістами, демонстрували схильність до аналізу, логічного мислення та аргументації.

Ключові слова: автономія, гуманізм, диспут, корпорація, лекція, магістр, Псевдо-Боецій, факультет, університет.

Університети вже понад вісім століть є основними центрами підготовки високоінтелектуальної еліти. Сьогодні вони багато в чому відрізняються від середньовічних, проте в їхній діяльності Середньовіччя багато в чому нагадує про себе. У першу чергу поняттями та термінами: факультет, семестр, декан, бакалавр, магістр, доктор тощо. Інтерес до них у наш час незмірно зріс з огляду на процес модернізації національної освіти, її інтеграції в європейський освітній простір.

Ця стаття присвячена вивченню місця і ролі магістра в середньовічному університеті. Ми спробуємо з'ясувати сутність університету, визначимо його місію в середньовічному суспільстві, скажемо про особливості організації і функціонування, взаємні права й обов'язки членів університетської спільноти, проаналізуємо статус магістра, форми та методи його роботи.

Історія західноєвропейських університетів висвітлена у загальних працях (О. Джуринський, Г. Корнетов, М. Суворов, Ф. Паульсен та інші). Студентські “нації” як форму внутрішньо університетських об'єднань досліджувала С. Нехаєва. Зв'язок північноіталійських університетів із гуманістичною культурою представлено Н. Рев'якіною. Окремої уваги заслуговує вітчизняне

видання "Ідея університету" – антропологія філософського дискурсу, присвяченого проблемі ідентичності університету в сучасних умовах.

Відомо, що коріння університетської освіти сягають у західноєвропейське Середньовіччя, а їхня єдина система склалася ще в середині XIII століття. Найбільші й найдавніші університети – Паризький у Франції, Оксфорд і Кембридж в Англії, Падуанський в Італії, Гейдельберзький та Ерфуртський в Німеччині, Краківський у Польщі. Як правило, утвердження університетів як специфічного закладу відбувалася під патронатом католицької церкви, у ході виборювання ними своїх прав і привілеїв на території міст, де вони розташовувалися. Наприклад, папа Григорій IX спеціальною буллою 1231 року навіть дозволив Паризькому університетові припиняти читання лекцій у разі невиконання міською владою висунутих вимог. Права і пільги університетів полягали, по-перше, у тому, що вони від імені римської курії повинні були навчати, екзаменувати й присвоювати ступені бакалавра, магістра або доктора; по-друге, вони користувалися автономією і правом самоврядування, розробляли власні статuti та правила; по-третє, самі судили своїх членів, без звичайного суду, а також звільнялися від податків (це вже дарунок не курії, а міської влади). Найгострішим, видається, було питання судової юрисдикції. Як свідчить хроніка Роджера Вендовера, в Англії 1209 року 3000 студентів і викладачів Оксфорду залишили свої робочі та навчальні місця на знак протесту проти порушення судового імунітету, а в Франції у 1229 році з аналогічного приводу страйкував Паризький університет.

Загалом же і церква, і влада були зацікавленими в існуванні університетів. На них покладалася особлива місія – "...збереження внутрішньої єдності християнського світу" [4, с. 57]. Для оптимального здійснення цього завдання потрібні були автономія й академічні свободи. Зазначимо, що університети споконвічно вважалися вільними корпораціями учнів і вчителів. Ректор і декани факультетів обиралися всіма членами колективу, причому ректором нерідко ставав студент знатного походження. Формально він завідував усіма справами, у тому числі фінансовими, хоча реально їх вів який-небудь член університету старшого віку.

Однією з форм самоврядування слугували студентські "нації" – об'єднання за етнічним принципом. Справа в тому, що університет від самого початку був інтернаціональним за складом, в університетські міста слухачі прибували з усіх куточків Європи. Таким чином утворювалися своєрідні земляцтва, які виконували функцію соціально-психологічної адаптації, правового захисту своїх членів, надавали матеріальну та юридичну допомогу студентам [5, с. 49].

Навчання відбувалося на чотирьох факультетах, трьох спеціальних – богословському, юридичному, медичному – і одному загальноосвітньому – так званому артистичному (*facultas artium*). Назва походить від "семи вільних мистецтв" (*artes liberales*), на яких базувалася тогочасна світська освіта. Саме так, на думку Алкуїна, видатного педагога європейського Середньовіччя, відкривався шлях до нових технологій, професійного заняття духових осіб. Порядком навчання в університеті й отримання вчених ступенів був таким: прослухавши у встановлений термін курс "артистичного" факультету, взявши участь у певній кількості диспутів і склавши перший екзамен, студент отримував звання бакалавра вільних наук. Продовжуючи навчання на тому ж факультеті, після

відвідання визначеної кількості занять і складання другого екзамену, він ставав магістром, або викладачем (на вищих факультетах вживався термін “доктор”). Бакалавр мав право бути помічником викладача на лекціях і диспутах, а магістр ставав повноправним викладачем. Він читав лекції, улаштовував диспути, виконував інші викладацькі обов'язки. Нерідко його просто зобов'язували це робити, принаймні впродовж перших двох років.

”Docendo discere“ (навчаючи, навчатися) – говорили про магістрів, і це був принцип безперервної освіти. Паралельно з викладанням на “артистичному” факультеті магістр міг як *solaris* пройти курс одного з вищих факультетів – юридичного чи богословського. У такий же спосіб за декілька років він отримував ступінь спочатку бакалавра, потім доктора з названих наук. Варто зауважити, що екзамени і присвоєння звань мали винятково академічний характер. Вони не давали жодних прав і гарантій, а лише свідчили, що особа прослухала певний курс певного університету. Майбутня кар'єра магістра або доктора була дуже невизначеною. Він міг залишитися викладачем, якщо буде для нього забезпечене пожиття місце, а також міг піти на державну службу, для заміщення якої з часом все частіше почали вимагати вченого ступеня.

Є підстави вважати, що у XII – XIII століттях професія викладача приваблювала магістрів більше, ніж правника чи теолога. Вони отримували значну платню, оскільки ”мистецтвами“ цікавилися тоді багато людей, у тому числі й дорослих. Наприклад, викладанням займалися П'єр Абеляр у Парижі, Ансельм Кентерберійський в Англії – яскраві особистості, проповідники знань. Проте вже в XIV столітті викладанням займалися лише за відсутності кращих перспектив [1, с. 157]. Здебільшого магістри навчали паралельно з підготовкою до отримання ступеня вищих факультетів. Не слід забувати, що цей процес відбувався в стінах самого університету. Так, за реформою 1452 року при Паризькому університеті створювалися спеціальні заклади-педагогії, колегії, “будинки мистецтв”, де працювали педагоги, регенти та магістри. Вони займалися лише викладанням ”мистецтв“, а магістри (*magister principalis*) ставали головною постаттю навчально-виховного процесу на нижчому факультеті. Це були коледжі при англійських університетах – в Ітоні та Кембриджі.

Що стосується форм і методів викладання, то вони були консервативними. На всіх чотирьох факультетах читалися лекції (*praelectio*) і проводилися диспути. При цьому зазначимо, що середньовічна лекція була не схожою на сучасну: викладач просто розтлумачував зміст тих книг, якими користувалися студенти. Коментар і резюме (*commentatio et summa*) – дві головні форми читання лекцій. Наприклад, спеціальною постановою факультету “мистецтв” Паризького університету викладачі зобов'язувалися говорити швидко, ”...так, щоби розум слухачів міг сприйняти ці речі, а рука не могла записати їх“. Очевидно, лекцію прагнули перетворити на диктант, тому наголос робився на активному розумовому сприйнятті матеріалу. “Усі лектори, як магістри, так і схоляри... повинні дотримуватися першого методу (тобто, читати швидко – Б. Год, Н. Год) із метою найповнішого розвитку їхніх здібностей...” [10, с. 92]. Прикметно, що порушники цієї настанови суворо каралися, аж до позбавлення посад.

Другий вид здобуття занять – диспут. Він був перевіркою міцності отриманих умінь і навичок, а також уміння користуватися ними, аби спростувати логічно вибудованими аргументами твердженнями опонента. Магістр готував тези для

обговорення, а студентам необхідно було довести їхню необґрунтованість чи внутрішню суперечливість. У таких диспутах брали участь усі члени факультету, а от у навчальних самі студенти тренувалися і вправлялися в захисті або спростуванні тих чи тих положень. Такі заняття дещо нагадували семінарські. У проведенні диспутів поряд із магістрами брали участь студенти, особливо ті з них, хто готувався в майбутньому отримати вчений ступінь. Так, у Болонському університеті діяв детально виписаний регламент проведення диспутів. Молодші магістри, які готували свій курс уперше, повинні були займатися цим "... один раз на тиждень вранці у святковий день..., або в четвер, коли немає свят". Після диспуту магістр зобов'язувався "...обговорюване питання привести до логічного завершення", тобто згрупувати заперечення, відкоригувати відповіді виступаючих тощо, аби розглядувана тема постала у всій повноті й чіткості. Цей матеріал переписувався "на білих аркушах паперу", передавався на збереження педелям (посадовим особам). Найдрібніші помилки, затримки каралися штрафами [2, с. 108-110]. Як бачимо, вимоги до магістрів із боку університетської адміністрації були надто суворими.

Багато інформації про професійні якості магістрів, їх взаємини зі школярами, умови життя та праці, а також про зловідомі проблеми середньовічного університету надає трактат Псевдо-Боецій "Про шкільну науку", окремі розділи якого безпосередньо стосуються нашої теми. За припущенням дослідників, він написаний у XIII столітті. Автор розповідає про повсякденну діяльність факультету "вільних мистецтв" Паризького університету.

Передусім автор вирізняє "дві групи магістрів": тих, хто постійно живе в уславлених університетських містах, і тих, хто вважає за краще шукати притулку в інших через бідність, "мачуху для науки", або через "привабливу солодкість природної батьківщини". Ми дізнаємося також, що мотивами, за якими прагнуть здобути вчені ступені, є пошана до їх носіїв і прагнення до знань, бажання уникнути невігластва. Дійсно, у період зрілого Середньовіччя освіченість розглядалася уже не лише з точки зору інтересів церкви та держави, а як "самозначуща культурна цінність" [4, с. 56]. Бути освіченим ставало престижним уже само по собі, незалежно від матеріальної винагороди. З іншого боку, наука інтернаціоналізувалася, що призводило до мобільності викладацького й студентського корпусів. Місцем паломництва стали насамперед французькі та італійські університети. Тут можна було послухати лекції відомих учених, долучитися до скарбниці знань, а для самих учених переїзди з місця на місце означали пошуки вище оплачуваної роботи.

Псевдо-Боецій наділив магістра такими якостями, як бездоганна порядність, висока моральність, правдивість у тому, що належить доносити до молоді, обачливість у порадах їй, незворушність і спокій, хоча б зовнішні. Автор уважав, що викладач університету повинен бути добросердечним у стосунках, суворим і справедливим до учнів. Головне – це його доброчесність, бо "...немає нічого небезпечнішого для учня, ніж ганебне життя магістра". Знання й моральність повинні бути нероздільними [7, с. 118].

В окремому розділі роботи Псевдо-Боецієм детально проаналізовано якості магістра як науковця й викладача. Усього автор назвав їх п'ять: освіченість, урівноваженість, вимогливість до учнів, великий досвід "причетності до науки, що безперервно продовжується" (тобто вірність науковим традиціям, ґрунтовність

знань – *antiguus*), відсутність недбальства та пихи. Псевдо-Боецій зазначив, що перший досвід викладання здобувається ще на студентській лаві, коли, готуючись стати магістрами, бакалаври й ліценціати допомагають професору при підготовці до занять. І дуже важливо, щоби університет віддавав перевагу досвідченим, “старим”, як їх називає автор, кадрам, а не “зеленим” новачкам.

Недбальство в роботі – ще одна “мачуха” науки. Псевдо-Боецій переконаний, що краще займатися ручною працею, ніж “...обтяжуватися ярмом недбалого магістра”. Так само неприпустимі гордовитість і пихатість магістрів, які хизуються своїми званнями, нехтують думкою інших людей. Зарозумілість “...гасить іскру обдарованості в бідняків, а в заможних пропадає будь-яке бажання знати, оскільки старанний, але пихатий учитель ніколи надійно не навчав людину” [7, с. 118]. Важливим для викладача університету, на думку автора твору, є урівноваженість і спокій, бо процес навчання необхідно вважати не дуже простою справою. Магістрові належить бути готовим “...запровадити суворі заходи в колі школярів..., накласти покарання на тих, хто помиляється, розв’язати суперечки софістів, відповісти на випадки тих, хто накидається з лайкою, стримати заперечення, покарати зухвалих...” [7, с. 118]. Одним словом, йдеться про навчальну дисципліну.

Із дисципліною у студентському середовищі в той час, дійсно, було далеко не все гаразд. У трактаті “Про шкільну науку” так описується методика читання лекцій в Паризькому університеті: слухачі могли “...свистом, галасом, шумом і киданням каміння” заважати лекторові, якщо їх не влаштовував темп читання [10, с. 92]. Що ж тоді говорити про поведінку студентської корпорації у позаурочний час!

Жодних авторитетів, окрім корпоративних, школярі Середньовіччя не визнавали. Панували закони дідівщини – вагант і “жовторотий”, тобто початківець. Існували традиції посвяти (ініціації), студентських бенкетів із випивкою, брутальних жартів, колективних мандрів і “гострих відчуттів”. Школярі, зрештою, носили зброю і нерідко пускали її в хід, обстоюючи свої права або просто заради розваги. Тривалий час громадськість повинна була терпіти витівки молоді, зважаючи на те, що вони освячені традицією. Так, Ф. Меланхтон, німецький реформатор вищої освіти, із обуренням писав у XVI столітті, що студенти “...гасають цілими ночами по вулицях із шумом і гамом, як циклопи і центаври, наповнюючи все диким галасом, нападаючи на мирних неозброєних людей, осипаючи їх лайкою та камінням, кидаючись на них зі зброєю, навіть тримаючи в облозі оселі городян, вибиваючи двері й вікна...” [1, с. 255]. Тут, очевидно, мова йшла про карнавали, що влаштовувалися на честь релігійних свят, наприклад у так званій “жирний вівторок”. Однак молодь могла таким чином і помститися за несправедливі покарання. Нерідко справа доходила до заворушень і страйків. У Франції великі заворушення припинилися лише наприкінці XVII століття, в Англії навіть у XVIII столітті, як зазначає Ф. Ар’єс, “перемир’я не спостерігалось” [1, с. 318].

Загалом Псевдо-Боецій радив магістрам завжди бути напоготові і “...коли трапиться нагода постраждати від пихатості з боку учнів, поводитися спокійно..., виходити зі становища за допомогою м’якого спілкування” [7, с. 118]. Мислитель був палким прихильником педагогічного оптимізму. Хоча магістр повинен бути вимогливим під час занять, він, приходячи до школи, демонстрував власну

приятель до учнів, щиро вітав їх при зустрічі, радо напучував, "був супутником у навчанні". Головне, щоби магістр був оточений учнями. Чим їх більше, тим більше пошани до нього. Але навіть при невеликій кількості не варто впадати у відчай, залишати магістерську посаду. Нехай магістр "...не стає байдужим від цього, не позбавляється надії, а ще більше набуває досвіду та дієво випробовує себе в боротьбі", – радив Псевдо-Боецій [6, с. 120].

Він також закликав боротися з бідністю студентів, бо їхнє матеріальне становище було в епоху Середньовіччя насправді вкрай незадовільним. Про це свідчать історичні хроніки, художня література. Студенти жили здебільшого за рахунок допомоги батьків, погано харчувалися та часто хворіли. Тому нерідко жебракували, удавалися до крадіжок. Автор розглядуваного трактату приділив увагу і цій проблемі університетського життя, показавши, що магістри не стояли осторонь від неї і наполягали на необхідності доброчинства, допомоги "харчами, взуттям, одягом тим, хто справді бажає навчатися". Загалом університетські власті піклувалися про забезпечення студентів літературою, а вона до появи книгодрукування була дуже дорогою, до того ж книготоргівці наживалися на посередництві між магістрами, які повинні були подавати матеріали лекцій і диспутів для копіювання. У зв'язку з цим спеціальною постановою Паризького університету заборонялися зловживання, а від книготоргівців вимагалася "тілесна клятва" про відсутність негативного ставлення до викладача.

У трактаті "Про шкільну науку" також йшлося і про методику університетського викладання. Автор, очевидно, на власному досвіді переконувався, як важливо вдало розпочати лекцію, правильно обрати потрібний темп і голос, виключити запізнення студентів. Багато уваги він приділяв організації диспутів: не покладаючись на самоплив, магістр повинен ретельно обмірковувати стратегію і тактику "діалектичного бою", аби стати насправді керівником диспутантів. Якщо ж по ходу заняття виникнуть сумніви щодо істинності тих чи тих положень, не поспішати з висновками, відкласти на наступний день. Емоції, хвилювання, на його думку, не спроможні дати правильну відповідь. Варто скористатися з допомоги бакалаврів, щоб повернутися до найбільш цікавих моментів диспуту, ще раз "програти" їх у наступних заняттях, аби закріпити в уяві студентів корисний "горючий матеріал". Якщо винеси за дужки схоластику, яка панувала в університетському викладанні, диспут сповна міг стати формою пошуку істини, а саме в цьому полягало завдання університетської науки.

Як бачимо, схоластика стала головною перешкодою на шляху оновлення університетів в епоху європейського Відродження. Гуманістична ідеологія тоді з'являлася поза межами схоластичного університету і всупереч йому, проте існував "артистичний" факультет, який став воротами проникнення гуманізму, причому доволі мирного. Усе розпочиналося з вивчення грецької мови. Тут моду диктували італійські університети. Наприклад, упродовж трьох років (1396 – 1399) в університеті Флоренції викладав візантійський церковний діяч, дипломат і письменник М. Хризолор, який переконав флорентійців у значенні давньогрецької спадщини. У XV столітті грецьку мову, літературу та філософію стали викладати в усіх університетах Італії. Новацією було вивчення поезії й оновленої риторики, а також моральної філософії (етики). Остання перетворилася на самостійну

університетську дисципліну. Гуманізм надійно вкорінився на "артистичних" факультетах італійських університетів.

Так, у Падуанському університеті тоді чітко простежувався інтерес до педагогічних проблем [9, с. 65]. У ньому навчалися, а потім викладали Конверсіні да Равенна, Гаспаріно Барцицца, Віторіно да Фельтре, які згодом утворили власні школи, де здійснили принципово новий підхід до освіти та виховання. Займаючи посаду магістра, вони мали можливість переконатися, що університет особливого значення не надавав вихованню, школярі відзначалися свавіллям, розбещеністю, мало хто завершував повний курс навчання. Отже, починати реформу освіти необхідно було з нижчих рівнів шкільної системи.

У Франції проникнення гуманізму в університет було пов'язано з діяльністю гуртка на чолі з Гійомом Фіше та Робертом Гагеном. Перший працював на посаді ректора Сорбонни і багато зробив для розповсюдження друкованої гуманістичної літератури. Саме друкована книга значною мірою зміцнила становище магістра як лектора, бо ліквідовувалася привілейованість знань, а з кінця XV століття почали створюватися муніципальні бібліотеки. Взірцем магістра (професора, доктора) нової, ренесансної формації був Жан Лефевр д' Ентапль, енциклопедично освічений науковець і реформатор церкви. Таких як він і його учень Гійом Бюде, у Паризькому університеті було мало, але саме вони створювали атмосферу пошуку, освітньої реформи, чим підривали позиції Сорбонни. Бюде відкрив для студентів світ грецької античності ("Коментар до грецької мови", 1529 рік), виклав у трактаті "Про виховання государя" програму гуманістичної освіти, за його ініціативи у Франції було створено колеж трьох мов. Також було знято заборону Сорбонни на вивчення стародавніх мов, відмінялося правило про необхідність отримувати дозвіл на їхнє викладання, отримання вченого ступеню. Курси лекцій повністю передавалися на розсуд лектора. Освіта оголошувалася безкоштовною і відкритою для всіх [3, с. 257].

В Англії у 80-90-х роках XV століття відбулося оновлення професорського складу Оксфордського університету за рахунок свіжих сил, серед яких було багато прихильників гуманістичних ідей. Виник так званий оксфордський гурток інтелектуалів – "республіка вчених", як назвав його Еразм Роттердамський. Джон Колет, який з великим успіхом читав курс теології, наголошував на необхідності критичного аналізу текстів Св. Писання. Його підтримували інші викладачі: Т. Лінекр, У. Гросін, Д. Фішер. Усі вони були переконаними борцями за оновлення християнства за допомогою гуманізму, виступали проти авторитетів середньовічної схоластики. Хоча основними формами навчання в університеті залишалися лекція і диспут, почалося їхнє очищення від традиційного "коментування", логічних хитромудроствів і силогізмів, за допомогою яких середньовічні магістри намагалися нібито відшукати істину. Щоправда, не обійшлося без опору консервативно налаштованої професури. Так, на початку XVI століття в Оксфорді з'явилася впливова група "троянців", яка виступала проти вивчення давньогрецької мови і літератури, а зрештою й проти світської культури в цілому. На захист гуманізму піднявся Т. Мор. Він писав у листі до університетської спільноти, що "...оксфордським професорам і магістрам має бути відомо, чим ми зобов'язані грекам... Греки передали нам "великі відкриття" в царині науки, зокрема філософії". Не можна допустити, щоби зі стін університету виходили "лінівні ідіоти", які нічому не бажають вчитися, а науку

увяляють “як спорт” [6, с. 26]. Втручання Т. Мора, авторитетного гуманіста, друга Еразма Роттердамського допомогло відбити атаку обскурантів і відновити позиції вченості в Оксфорді. Варто відзначити й таке: університетські вчені-гуманісти як в Англії, так і в Італії, виявляли неабиякий інтерес до педагогіки в широкому сенсі слова. Нариклад, Джон Колет став талановитим педагогом і реформатором освіти. Залишивши Оксфорд, він зі своїми друзями відкрив середню школу для дітей городян, сам написав підручник для молодших учнів і запровадив принципово нову систему виховання, без муштри і тілесних покарань.

На початку XVI століття у п'ятнадцяти університетах Німеччини панувала схоластика, хоча вона вже тоді зазнавала кризи. Найстаріші освітні заклади отримали право цензурувати літературу, їхні магістри були зобов'язані уважно стежити за ортодоксальністю поглядів авторів підручників, швидко реагувати на еретичні прояви і будь-які відхилення від офіційної лінії церкви. ”Томісти“ і ”секамісти“ сперечалися між собою, забиваючи голови студентів застарілими догмами та лабіринтом софістичної аргументації. Ціле століття в німецьких університетах не було жодної яскравої постаті викладача, який би мав реальний авторитет у Європі. Але й у цих цитаделях консерватизму гуманізм знайшов собі місце, і не лише на ”артистичному“, а й на вищих факультетах (окрім теологічного). Завдяки університетам за короткий період (кінець XV – початок XVI століття) у Німеччині було підготовлено значне коло носіїв нової, ренесансної культури, виникли організаційні об'єднання гуманістів у Нюрнберзі, Відні, Ерфурті, Базелі.

Загалом реформаційні процеси розкололи європейський гуманізм, змусили його перебудовуватися. Значна частина гуманістів обрала шлях кабінетної роботи, викладання в університетах. Відтак вони потрапляли під контроль протестантів і католиків. Провідну роль в організації університетської освіти у цей час відіграв професор Віттенберзького університету Філіп Меланхтон, один із лідерів реформації у Німеччині. Саме реформатори запозичили в гуманістів певні ідеї щодо освіти й виховання, однак ретельно їх відфільтрували і використали з суто прагматичними цілями підготовки нового покоління священнослужителів і світських діячів. Із цією метою були перебудовані старі університети, відкриті нові в Марбурзі, Кенігсберзі, Іені. За сприяння Меланхтона університетська наука стала ближчою до життя. Відтепер у вищій школі розпочали викладання фізики, математики, астрономії, географії, етики. Ставилося завдання тісніше зв'язати середню школу з вищою. Виникали так звані “вчені школи” із розширеним курсом наук і початками академічного викладання. До них зараховувалися найобдарованіші діти, які впродовж 5-6 років готувалися до вступу до університету. Як бачимо, Меланхтон уособлював тип педагога часів Реформації, теоретика і практика шкільної справи. Навколо нього об'єдналися багато хто з учасників гуманістичного руху, до нього прислухалися і в католицьких землях. Усе це створило йому славу ”наставника Німеччини“, який виховав цілу плеяду шкільних учителів і університетських професорів.

Таким чином, гуманісти епохи Відродження сприяли подоланню схоластики й оновленню навчальних програм в європейських університетах, а реформатори здійснили практичні кроки у напрямку їхньої перебудови і реорганізації шкільної системи в цілому. Водночас у цей період відбувалася еволюція університетського корпоративізму, він дедалі більше сприймався як одна з форм анархії і безладу.

Самоврядування школярів піддавалася жорсткій критиці з боку церкви, властей і моралістів. Висловлювалися думки, що його необхідно хоча б обмежити, якщо не можливо заборонити. Водночас усвідомлювалася і необхідність нової ієрархії в навчальних закладах і нової дисциплінарної системи.

Насамперед порядок почали наводити в школі. Наприклад, на початку XVII століття влада міста Флеш у Франції, під час великого зібрання школярів у єзуїтському колежі, оприлюднила низку заходів з метою унеможливити проституцію і носіння молоддю зброї. Обмежувалися деякі права студентських "націй". У Діжоні парламент "...категорично заборонив школярам утворювати асамблеї й монополії, а також обирати абатів, пріорів та інших ватажків розпустити" [1, с. 256]. Як бачимо, традиційні студентські корпорації, навіть "нації", владою засуджувалися. А реформа Паризького університету, проведена Генріхом IV, заборонила студентські бенкети і будь-які спільні трапези (compotatio). На думку англійського дослідника Решдола, "...саме розвиток колежів викликав цю велику революцію в галузі університетської дисципліни, апогей якої припадає на XVI століття" [1, с. 262].

Серед дослідників поширена думка, що найкращими колежами (колегіями) були єзуїтські. Саме єзуїти розробили і втілили в життя власну методику виховання людини. По-перше, вона підтримувалася самими учнями – дисуріонами, прирекетами, магістратом тощо. По-друге, учитель (наставник) гнучко використовував засоби заохочення й покарання. Він повинен знати психологічні особливості кожного школяра, прагнув встановити приязні стосунки з ним (фамільярність, звісно, не допускалася). Йшлося, таким чином, про поєднання навчальної і виховної функції. По-третє – і це дуже важливий складник єзуїтської педагогіки – практикувалися доноси і нагляд, не скасовувалися тілесні покарання. У такий спосіб єзуїтам вдалося налагодити дисципліну та ліквідувати шкільну анархію. Майбутній студент університету дисциплінарно вже був готовий до того, щоб продовжити навчання в вищій школі. А це значно полегшувало роботу магістрів і докторів.

Загалом же можна говорити про підвищення соціального статусу магістра пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу. У першу чергу цим він мав завдячувати зростанню престижності знань і науки, не схоластичної, а гуманістичної за характером і змістом. Гуманісти були щирими прихильниками освіти, невтомно переконували європейців-правителів і аристократів, купців і городян, що справжнє благородство досягається не знатністю роду і не багатством, а освіченістю. "Нині науки відновлені, відроджені мови..., – писав Гаргантюа синові в романі Ф. Рабле. – Нині у вжитку вишукане й майстерне тиснення (книгодрукування – Б. Год, Н. Год)... Усюди бачимо вчених людей, найосвіченіших наставників, величезні книгосховища... Нині робітники, кати, пройдисвіти і конюхи більше освічені, ніж у мій час доктори наук і проповідники" [8, с. 195]. Останнє можна вважати гіперболою. Вона взагалі притаманна авторові, однак тенденція відображена загалом правильно. Саме в епоху європейського Відродження формувалася нова, світська інтелігенція, її авторитет і соціальне значення зростали. У цьому контексті слід розглядати й будь-яку інтелектуальну працю, у тому числі працю університетського викладача. Про те, що це дійсно є праця, напружена й відповідальна, багато говорив італійський гуманіст П.П. Верджеріо. Він зазначав, що вчений, займаючись моральною філософією та

риторикою, так само проливає піт і здобуває все “studio at gue industria” (знання через працю). Кожного ранку автор цих слів піднімався задовго до світанку, читав при свічках, готуючись до занять, потім поспішав до університету, де спочатку опитував учнів, після чого читав 2–3 лекції. І так щодня “у жажді пізнання” і сильному прагненні до науки та слави. Славу “князя науки” також заслужив і Еразм Роттердамський, людина незнатного походження, яка стала визнаним лідером європейської “республіки вчених” у XVI столітті.

У нас немає достатніх даних про те, як матеріально винагороджувалася праця магістрів. Однак слово “бідність” зустрічається в документах не лише щодо школярів і шкільних учителів. Нагадаємо, що Псевдо-Боецій писав про вимушені мандри університетських викладачів у пошуках кращого життя. Загалом їхня праця оплачувалася, як нам видається, із внесків студентів за навчання, пожертвувань церковних і світських властей на користь університету, додаткового заробітку шляхом приватного викладання. В епоху європейського Відродження багато що залежало від щедрості меценатів, покровителів мистецтв і науки, таких як: Лоренцо Медічі в Італії, Франциск I, Генріх III у Франції, Генріх VIII в Англії та інших монархів Європи. Визначним центром гуманістичної культури Італії була Флоренція, місто багате й процвітаюче. Міська влада добре опікувалися університетом, а його провідному викладачеві М. Хрисолору встановили платню за лекції в розмірі 150 флоринів, а потім, зважаючи на те, що цей професор “не може за такої оплати ... із честю, як годиться, вести своє життя, унаслідок чого змушений переїздити в інші краї”, підвищили її до 250 флоринів на рік [11, с. 140]. Для порівняння зауважимо: річне утримання студента в Болонському університеті у XV столітті становило 20-25 флоринів, отже професор Хрисолор оплачувався достатньо високо, проте так було не з кожним.

Здобути вчену ступінь людині зі скромними статками коштувало немало. Окрім платні за навчання, потрібно було, згідно зі статутом того ж Флорентійського університету, внести два золотих флорина за ступінь доктора, 5 лір – магістра. Доктору, під керівництвом якого проходила промоція (акт одержання наукового ступеня), здобувач повинен був подарувати 30 лір, на які купувався одяг для решти слухачів такого ж кольору, як у самого здобувача. Окрім цього, необхідно було внести відповідні кошти за послуги кожного екзаменатора окремо, нотаріуса і педеля, подарувати рукавички ректору і знатним студентам на публічному екзамені, організувати бенкет для докторів і студентів, унести кошт для на купівлі мантиї, шапки та золотої каблучки [2, с. 114-116].

Матеріальні труднощі були важливою, хоча й не єдиною причиною плинності контингенту середньовічного університету. Якщо вірити дослідникові Ф. Паульсену, більшість слухачів залишала навчання, не отримавши жодного ступеня, навіть бакалавра. А ті, хто став магістром чи доктором, часто шукали іншої вакансії. Тогочасна університетська система була від самого початку інтернаціональною, а викладачі й студенти – спільнотою дуже мобільною. Наведемо приклад із життя відомого гуманіста Вітторино да Фельтре: у Падуанському університеті він отримав докторську ступінь, а потім, захопившись математикою, слухав курс у Б. Пелакані. Не маючи коштів, Вітторино прислуговував у домі вченого, мив посуд. Провчившись семестр, переконався, що краще вивчити цей предмет самостійно, і незабаром так і зробив. У 40-річному віці він вирушив до Венеції вивчати грецьку мову. Зрештою Вітторино,

енциклопедично освічений, знайшов собі місце у шкільному викладанні, а не в університеті, хоча і тут не обійшлося без підтримки можновладців – його запросив до Мантуї маркіз Гонзага. Так виник славетний “Радісний дім”, один із кращих педагогічних проєктів епохи Відродження. Загалом залежність від герцогів і маркізів, знатних вельмож і монархів не могла не пригнічувати освічених людей, докторів і магістрів, але такою була їхня доля за часів Середньовіччя та епохи Відродження. Інакше вони могли і не відбутися як учені.

Підсумовуючи сказане, відзначимо деякі характерні риси магістра, університетського викладача епохи Середньовіччя і раннього Нового часу. Насамперед це людина в мантиї, одна з трьох, хто її удостоївся (інші дві – священик і суддя). Мантия означала визнання за вченими особливої місії в житті суспільства – зберігати і передавати наступним поколінням християнську культуру. Він був членом специфічного соціуму – університетської корпорації, побудованої за принципом автономії та самоврядування. Його праця регламентована раз і назавжди визначеними корпоративними правилами. Його завдання – передавати знання – остаточно визначені. Вони викладалися у стислі формули, із посиланням на незаперечні авторитети. Середньовічний магістр – схоласт, але схоластика, словами К. Ясперса, була “...необхідним підґрунтям традиції раціоналізму”, тому не варто її недооцінювати. Звідси випливали такі риси магістра, як раціоналістичність, схильність до аналізу проблем, уміння логічно мислити, аргументовано обстоювати свою позицію в диспуті. Лекція і диспут – дві основні форми навчальних занять. Від магістра вимагалось вміння дискутувати й коментувати тексти, керувати диспутом і виконувати роль арбітра. Магістр “навчає, навчаючись”. Це значить, що вільний час він використовував на підготовку до занять, на поповнення, уточнення, корегування власних знань, для того, щоб завжди бути готовим в оптимальній формі вкласти їх у голови слухачів. Для цього потрібно усамітнюватися, ховатися від галасу студентського середовища.

Магістр не займався вихованням студентів, він був лише викладачем. Його відносини зі студентами завершувалися, як тільки закінчувався навчальний час. Загалом йому доводилося мати справу з некерованою масою школярів, які живуть за власними законами, освяченими традицією. Дисципліна в сучасному розумінні починала впроваджуватися в університетське життя лише за часів Реформації, а порядок наводився “знизу” – із боку середніх навчальних закладів, єзуїтських коледжів і протестантських гімназій. Проте магістр не міг існувати без студентського гурту, його хвилювала потенційна нечисленність учнів. Цей настрій відчувається у трактаті Псевдо-Боеція.

Як бачимо, досліджувана епоха внесла багато нового в життя та працю університетського викладача. Відтепер на “артистичному” факультеті він викладав *studia humanitatis*, а це потребувало глибоких знань античної культури, стародавніх мов, філософії та літератури. Це стимулювало інтерес до людини, до її реальних потреб, наближало університет до життя. Зростало значення педагогічної думки, тому деякі університетські магістри охоче бралися за шкільну справу.

Проте університети ще певний час дотримувалися старих традицій. Лише пізніше вони набудуть сучасної цивілізованої форми, не втрачаючи власної ідентичності. Та, незважаючи на це, ведучи сьогодні подумки діалог із

середньовічним магістром, ми переконуємося, як багато нас об'єднує і в радостях, і в негодах викладацької праці. Для нас так само актуальною залишається максима "Docendo discere".

Список використаних джерел

1. Арьес Ф. Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке: [пер. с франц. Я.Ю. Старцева] / Ф. Арьес. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 416 с.
2. Из статутів Флорентийського університета от 1387 года: [пер. С.В. Нехаевой] // Традиции образования и воспитания в Европе XI – XVII веков: [сб. ст. и материалов]. – Иваново: Изд-во Иванов. ун-та, 1995. – С. 114 – 116.
3. История культуры стран западной Европы в эпоху Возрождения: [учеб. для вузов ; Л.М. Брагина, О.И. Варьяш, В.М. Володарский и др.; под ред. Л.М. Брагиной]. – М.: Высш. школа, 2001. – 479 с.
4. Корнетов Г.Б. История педагогики. Введение в курс "История образования и педагогической мысли": [учеб. пособ.] / Г.Б. Корнетов. – М.: Изд-во УРАО, 2002. – 268 с.
5. Нехаева С.В. Студенческие нации в позднесредневековых итальянских университетах / С.В. Нехаева // Традиции образования и воспитания в Европе XI – XVII веков: [сб. ст. и матер.]. – Иваново: Изд-во Иванов. ун-та, 1995. – С. 42 – 56.
6. Осинковский И.Н. Томас Мор / И.Н. Осинковский. – М.: Наука, 1974. – 167 с.
7. Псевдо-Бозэций. О школьной науке (магистры): [пер. Н.В. Ревякиной] // Традиции образования и воспитания в Европе XI – XVII веков: [сб. ст. и матер.]. – Иваново: Изд-во Иванов. ун-та, 1995. – С. 116 – 122.
8. Рабле Ф. Гаргантюа и Пантагрюэль / Ф. Рабле. – М.: Худож. лит., 1966. – 560 с.
9. Ревякина Н.В. Гуманистическая культура Падуи и университет в конце XIV – начале XV века / Н.В. Ревякина // Традиции образования и воспитания в Европе XI – XVII веков: [сб. ст. и матер.]. – Иваново: Изд-во Иванов. ун-та, 1995. – С. 56 – 67.
10. Статут Парижского университета о методе чтения лекций, 1355 г. // Хрестоматия по истории педагогики. – Т. 1.: Античный мир. Средние века. Начало нового времени: [сост. И.Ф. Сладковский]. – М.: Гос. изд-во уч.-педагогич. лит-ры, 1935. – С. 89 – 92.
11. Хрисолору М. от Флорентийского университета послание: [пер. С.В. Соловьёва] // Традиции образования и воспитания в Европе XI – XVII веков: [сб. ст. и матер.]. – Иваново: Изд-во Иванов. ун-та, 1995. – С. 137 – 142.

Б. В. Год, Н. В. Год

МЕСТО И РОЛЬ МАГИСТРА В СРЕДНЕВЕКОВЫХ И РАННЕМОДЕРНЫХ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИХ УНИВЕРСИТЕТАХ

В статье авторы определяют сущность университета, его место в средневековом и раннемодерном европейском обществах. Обращено внимание на функционирование, общие права и обязанности членов университетских корпораций, внимательно проанализированы эволюция статуса магистра, формы и методы его деятельности.

Автори звертають увагу на велике вплив тоді діючих церковних організацій на практичну діяльність західноєвропейських університетів. Проаналізована система самоуправління і визначені шляхи кар'єрного зростання співробітників їх основних факультетів.

Щоденні проблеми університетської життя автори аналізують за змістом трактату Псевдо-Бозція "О школьній науці" (XIII століття). Радикальні зміни в університетській середі вони пов'язують з проникненням туди гуманістичних ідей. В результаті розмови йде про еволюцію свідомості магістрів західноєвропейських університетів, які поступово виходили з підвладності схоластики, ставали раціоналістами, демонстрували схильність до аналізу, логічному мисленню і аргументації.

Ключові слова: автономія, гуманізм, диспут, корпорація, лекція, магістр, Псевдо-Бозцій, факультет, університет.

B. V. Hod, N. V. Hod

THE MASTER'S PLACE AND ROLE IN MEDIEVAL AND EARLY MODERN WESTERN EUROPEAN UNIVERSITIES

In this article the authors define the essence of the university, its place in the medieval and early modern European societies. The attention is drawn to the functions, general rights and obligations of members of the university corporations; the evolution of the master's status, forms and methods of his activities are carefully analyzed.

The authors emphasize the great influence of the contemporary church organizations on the practical activities of the Western European universities. The self-government system is analyzed, and the ways of career development of the university basic faculties' staff is defined.

The authors analyze daily problems of university life at the core of the content of Pseudo-Boethius' treatise "De Disciplina Scholarium" (13th century). Radical changes in the university environment are associated with the spread of humanistic ideas into it. As a result, it comes to the evolution of the consciousness of masters of Western European universities who gradually came out from captivity of scholasticism, became rationalists and showed a tendency to analysis, logical thinking and reasoning.

Keywords: autonomy, humanism, dispute, corporation, lecture, master, Pseudo-Boethius, faculty, university.

Надійшла до редакції 12 травня 2016 року

* * *

УДК 94/322(47+57)«19»

Ю. В. Вільховий

АНТИРЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА В СРСР: МЕХАНІЗМ ВИРОБЛЕННЯ І ПРОБЛЕМИ ВТІЛЕННЯ (СЕРЕДИНА 1940-х – 1960-і РОКИ)

Автор розкриває механізм вироблення і впровадження через органи партійної і державної влади політики щодо релігії і церкви в СРСР, а також аналізує проблеми інтеракції суб'єктів цієї політики. Мова йде про взаємодію різних гілок законодавчої, виконавчої і партійної влади в СРСР у контексті вироблення і реалізації політики щодо релігійних об'єднань. Автор говорить про шляхи взаємодії органів радянської і партійної влади із судовими і правоохоронними структурами,

що забезпечували дотримання «соціалістичної законності» щодо церков і віруючих. Він розглядає діяльність Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культів, наголошує на прихованій боротьбі між ними, аналізує їхній кадровий склад, а також взаємини з вищим керівництвом держави. У дослідженні представлені деякі маловідомі науці аспекти, що стосуються процесів реєстрації релігійних громад, характеру атеїстичної роботи, а також розкольницької діяльності серед церков органів державної безпеки.

Ключові слова: релігійна політика, церква, Рада у справах РПЦ, Рада у справах релігійних культів, ідеологічний відділ ЦК КППС, релігійні організації, законодавство про релігійні культу, духовництво, віруючі.

Сучасна історична наука на сьогодні приділила достатньо уваги характеру релігійної політики СРСР. Особливо це стосується суб'єктів цієї політики, які діяли упродовж 1940-х – 1960-х років. Зараз перед науковцями стоїть актуальне завдання комплексного осмислення їхньої інтеракції у часовій площині. Владні структури та особистості займали різні місця та, відповідно до цього, мали неоднакову вагу у системі координат антирелігійної політики. На що вони впливали, які функції виконували, яким чином взаємодіяли між собою? Політбюро, ЦК КППС, Уряд, Президія Верховної Ради СРСР, КДБ, Рада у справах релігійних культів, Рада у справах РПЦ, МВС, Прокуратура, партійні та радянські органи влади тощо брали участь у розробці державної політики, щодо релігії. Проте їх внесок у цю політику був різним.

Метою статті є визначення місця і ролі суб'єктів релігійної політики, їх взаємини та взаємовплив у контексті вироблення антирелігійної політики СРСР у середині 40-х – 60-х роках ХХ століття.

Проблемою політики радянської держави займався дуже багато науковців (як вітчизняних так і зарубіжних). Серед них слід назвати В. Пашенка, В. Войналовича, О. Уткіна, О. Бажана, Р. Сігарчука, А. Киридон, Л. Бабенко, О. Ігнатушу, В. Яшенка, Л. Алексєєву, В. Єленського, М. Бабія, О. Панич, І. Луковенка, Т. Грушеву, Л. Швеця, О. Лахна, І. Саламаху, Ю. Помаз.

Радянська держава була тоталітарною за своєю сутністю, являючи собою жорстке системне утворення. У структурі системи існували суб'єкти, що мали різні цілі, завдання та функції. У рамках системи відбувалися вертикальні та горизонтальні взаємовідносини суб'єктів. У рамках релігійної політики, також існували свої суб'єкти. Для ефективної розробки та впровадження рішень, щодо релігійних питань, була побудована система, яку ми умовно розподілили на 3 вертикально інтегровані групи суб'єктів. Ці суб'єкти виконували різні завдання у системі координат антирелігійної політики СРСР. Ці групи склалися з: «ідеологів», «адміністраторів» та «виконавців». У нашій статті ми охарактеризуємо функціонування двох перших груп, оскільки «виконавці» практично не впливали на вироблення антирелігійної політики, почасти були «гвинтиками» системи, хоча і забезпечували безпосереднє виконання її рішень [13, с. 179-180].

Ідеологи радянського і партійного керівництва мали найбільший рівень повноважень та найнижчий відповідальності. До 1953 року головним ідеологом релігійної політики в СРСР був Й. Сталін. За часів М. Хрущова ідеологи утворювали найвищу партійну номенклатуру. Група «ідеологів» як суб'єкт була необмежена у владних повноваженнях, формуючи вектор антирелігійної політики, визначаючи її цілі та завдання [13, с. 180].

Формування «нової релігійної політики» відбувалося особисто Й. Сталіним, із залученням керівництва структур державної безпеки. В. Меркулов (керівник органів держбезпеки) брав безпосередню участь не лише у процесі опрацювання нового формату державно-церковних взаємин, а і в затвердженні керівників новоутворених органів, що мали дуже широкі повноваження у питаннях політики щодо релігії. Так, керівником Ради у справах РПЦ став полковник держбезпеки Г. Карпов, а його колега – полковник І. Полянський був призначений головою Ради у справах релігійних культів. У той же час в особистій картці І. Полянського було вказано, що «в 1944 році, він був призначений начальником відділу 2-го управління НКДБ» [10, с. 204-240]. Таку ж картину ми бачимо і в Раді у справах РПЦ. У бесіді з Г. Карповим 13 жовтня 1943 року В. Молотов заявив: «Якщо ваша посада в НКДБ не публікується в газетах і не є фактом офіційної гласності, то я вважаю можливим сумісництво...» [2, с.164].

Таким чином, можна стверджувати, що в середині 1940-х років структури держбезпеки повністю контролювали політику СРСР у релігійній сфері. Усі головні напрями цієї роботи очолювали їхні висуванці. На Заході існувала думка, що обидві Ради упродовж усього часу свого існування були лише таємними підрозділами держбезпеки, що займалися справами «церковників і сектантів». Зокрема цієї точки зору дотримувався відомий дослідник Б. Боцюрків [8, с. 31]. Насправді це було набагато складніше.

З другої половини 1940-х, керівники обох Рад, починають дистанціюватися від свого колишнього керівництва, діючи більш незалежно. Цьому сприяло виведення до резерву держбезпеки керівників Рад. Проте це викликало зворотну реакцію.

25 липня 1948 року міністр МДБ В. Абакумов подав Й. Сталіну велику доповідну записку, в якій йшлося про «активізацію останнім часом діяльності церковників і сектантів по охопленню населення релігійним і ворожим впливом» [9]. В. Абакумов звертав увагу Й. Сталіна на неефективність роботи Рад у справах РПЦ (РСРПЦ) і у справах релігійних культів (РСРК) щодо протидії «церковникам». Підстав для цього було більш ніж достатньо. За словами Голови Всесоюзної Ради Євангельських християн-баптистів (ВРЄХБ) Я. Жидкова, «до 1947 року тільки в зареєстрованих громадах (3500 громад) налічувалося 350000 осіб, а з сім'ями та особами, на яких поширюється євангельський вплив, кількість досягає до 4-х мільйонів осіб» [7, с. 12; 13, с. 184]. При цьому, поза реєстрацією залишалися більше 50 відсотків громад ЄХБ у СРСР.

В. Абакумов мав нагоду відзначити своє відомство: «Органами МДБ з 1.01.1947 по 1.06.1948 роки, по Радянському Союзу, за активну підривну діяльність було заарештовано 1968 церковників і сектантів, з них православних –

679» [9]. Зрозуміло, що керівництво МДБ розраховувало скористатися зростанням релігійності в СРСР для того, щоб повернути очільників Рад під свій контроль.

Разом з тим, походження керівництва Рад впливало на їх кадровий розподіл. Показово було і те, що голова РСРПЦ Г. Карпов у 1952 році в листі на ім'я Г. Маленкова, який в той час був одним із кураторів «ідеологічного фронту», обстоював точку зору, згідно якої «...із зрозумілих причин апарат обох Рад у своїй оперативній частині потрібно укомплектовувати з кадрів органів МДБ» [16; 13, с. 184-185].

До числа інших можновладців, що намагалися долучитися до ідеологічної групи та вирішувати питання антирелігійної політики можна віднести К. Ворошилова та А. Жданова. У перші повоєнні роки К. Ворошилов намагався активно долучитися до політики у сфері релігії. Він писав листи головам Рад, допомагав їм у вирішенні проблем, що виникали, брав участь у дискусіях щодо вироблення стратегії і тактики щодо релігійних інституцій. Проте, у 1948 році його було «жорстко поставлено на місце» [13, с. 184-185].

10 серпня 1948 року К. Ворошилов (як заступник Голови Ради Міністрів), відповідно до подання Рад, яке було узгоджене з місцевими органами, підписав розпорядження Радміну СРСР №11365 рс. У ньому дозволялося відкрити 28 церков та молитовних будинків в СРСР. Проте це розпорядження було відмінено Постановою Радміну СРСР від 28 жовтня 1948 року за №4055-1626с. Формальною причиною відміни рішення було те, що розпорядження підписав не Голова Ради Міністрів. Рішення ЦК з цього питання було розіслано усім місцевим владним органам [13, с. 186]. Той факт, що 28 церков і молитовних будинків (відкритих за розпорядженням Радміну і за підписом К. Ворошилова) були закриті, спричинив різку зміну, щодо клопотань віруючих про відкриття церков як в центрі, так і на місцях. І хоча Ради двічі (4 грудня 1948 року за №1132с та 11 грудня 1948 року за № 1161 с) зверталися з проханнями відкриття 23 церков и 5 молитовних будинків, але ці питання навіть не розглядалися на Президії Ради Міністрів СРСР, зі «зрозумілих причин» [14, арк. 8-9]. Після вище зазначеного випадку і у подальшому К. Ворошилов більше в антирелігійну політику не втручався.

Можливо найвпливовішою особою щодо питань релігії міг бути член Політбюро ЦК ВКП(б) А. Жданов. Ми не бачимо його «публічної» активності: листування з головами Рад, участь у обговореннях, але цікавою є доповідь на його ім'я під грифом цілком таємно «Про підсумки роботи Ради у справах Руської православної церкви при РМ СРСР за 1946 рік», надана йому Г. Карповим 14 лютого 1947 року. Невідомо як би склалася «релігійна робота» А. Жданова, але 31 серпня 1948 року він помер.

Після смерті Й. Сталіна, органи держбезпеки остаточно втратили «ексклюзивний» вплив на антирелігійну політику, поступившись місцем ідеологічним структурам вищого партійного керівництва. Причиною цього була боротьба за владу, яка розгорнулася у її вищих ешелонах. У структурах держбезпеки розпочинаються активні чистки. Усього за 10 років, керівництво

КДБ було оновлено декілька разів. М. Хрущов, а пізніше Л. Брежнев не забували періодично «пускати кров» комітету.

У такій ситуації працівникам держбезпеки було просто не до релігії. Саме у цей час релігія стала сферою інтересів ідеологічного відділу ЦК КПРС. Цікаво, що перегітання влади проходило як у політичній, так і в кадровій площинах.

Незважаючи на те, що керівники Рад на той час вже не були діючими офіцерами держбезпеки, зміни у вищому партійному керівництві їх не могли не зачепити. 1956 рік став для керівників Рад важким. Наприкінці листопада 1956 року помирає І. Полянський (голова РСРК). Сьогодні не можливо сказати, чи була його смерть випадковістю, але через півроку після цього (28 травня 1957 року) Постановою Радміну СРСР № 591 за підписом Голови Ради Міністрів М. Булганіна, Головою РСРК було призначено О. Пузіна. Він до цього очолював Головне управління з радіоінформації і був явним висуванцем ідеологічного відділу ЦК. Це була перша знакова подія [13, с. 187].

Після XX з'їзду, Комітет партійного контролю при ЦК КПРС встановив, що голова РСРПЦ Г. Карпов у «1937 – 1938 роках здійснював масові арешти ні в чому не винних громадян, застосовував тортури та інші збочені методи ведення слідства, а також фальсифікував протоколи допитів заарештованих» [11]. Ставилось питання про виключення Г. Карпова з КПРС. У результаті йому була оголошена сувора догана, із занесенням до облікової картки, але ще 3 роки він продовжував очолювати РСРПЦ [11].

Другою знаковою подією, яка остаточно закріплювала гегемонію Ідеологічного відділу, стало зняття Г. Карпова з посади. У своїй доповіді від 21 квітня 1960 року новообраний Голова РСРПЦ В. Куроедов, піддав розгромній критиці свого попередника, проголосивши новий етап у боротьбі з релігією в СРСР. Це відбувалося під партійним гаслом «ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культури» [5, арк. 78-81]. Таким чином, незважаючи на те, що діяльність Рад все ж таки здійснювалася в безпосередньому контакті з КДБ СРСР, до середини 1960-х років КДБ програвав боротьбу з ідеологічним відділом ЦК за вплив на Ради [17].

Оскільки на перший план у боротьбі з релігією вийшов Ідеологічний відділ, то постало питання – хто безпосередньо міг очолити наступ на релігію наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х років? На це питання немає однозначної відповіді. Однією із великих білих плям в історіографії радянського періоду, є проблема сфер відповідальності і функцій вищого політичного керівництва, яке уособлювало Політбюро ЦК КПРС. Нажаль, сьогодні доступ до архіву Політбюро різко обмежений, а тому ми лише можемо робити припущення [13, с. 187].

З огляду на те, хто опікувався ідеологічними питаннями можна стверджувати, що це міг бути або М. Суслов, або Л. Іллічов. Проте, з іншого боку, політична вага цих людей була різна. М. Суслов був членом Політбюро, а Л. Іллічов – ні. Відтак дослідник Вальтер Заватські висловив думку, що саме Л. Іллічов, висуванець М. Хрущова з 1956 року, курував, а з 1959 року очолив антицерковний рух [8, с. 77]. Хоча Л. Іллічов, як ми вже зазначали, на відміну від М. Сусллова, не був

членом Політбюро, але як висуванець М. Хрущова користувався його впливом [13, с. 187-188].

Кар'єра Л. Іллічова із самого початку тісно була пов'язана з Агітпропом. 23 червня 1951 року він був призначеним головним редактором газети «Правда», а в жовтні 1952 року його висунули кандидатом в члени ЦК КПРС. Піком його кар'єри були роки правління М. Хрущова. Саме за М. Хрущова ми бачимо стрімкий злет кар'єри Л. Іллічова. Можемо стверджувати, що саме він відповідальний за те, що відбувалося в СРСР у питаннях релігії упродовж 1957 – 1964 років.

Із зняттям 29 березня 1965 року з найвищих постів у державі М. Хрущова, політична кар'єра Л. Іллічова призупиняється. Його знімають з посад секретаря, голови ідеологічної комісії і завідувача ідеологічним відділом ЦК КПРС. Він отримав пост заступника міністра закордонних справ СРСР, а через рік позбувся членства в ЦК КПРС.

Далі декілька слів скажемо про так званих «адміністраторів». Це були суб'єкти, які адміністрували визначені цілі та завдання. Вони завжди були висуванцями. Головними «адміністраторами» антирелігійної політики були РСРПЦ та РСРК [6, с. 1]. Цікаво, що діяльність новостворених структур не потрапляла під дію Указу про культу від 1929 року, (уточненого в 1932 році), який покладав нагляд за діяльністю церков на місцеві комісії. Зберігалася існуюча процедура реєстрації релігійних громад у місцевих органах влади. Проте, повноваження новостворених Рад у деяких ситуаціях викликали подив. Наприклад, лист глави Ради у справах РПЦ Г. Карпова до Патріарха Алексія, фактично визнавав патріархію юридичною особою та надавав право володіти власністю, хоча, формально, закон це забороняв [13, с. 188].

Практично відразу після створення Рад (у 1943 і 1944 роках) між ними почалася боротьба, яка досягла свого апогею у 1965 році. Варто зауважити, що РСРК була організацією другого рівня в порівнянні з РСРПЦ. Г. Карпов, спілкувався із Й. Сталіним частіше за І. Полянського. Можливо, сталінська довіра до Г. Карпова була пов'язана з тим, що до революції той закінчив православну духовну семінарію, в громадянську війну воював у Червоній Армії, а потім виявив свою активність, працюючи в НКВД. Г. Карпов вважав, що РСРК не потрібна і має бути інкорпорована у структуру РСРПЦ. Це виражалося у «дорученнях», чи «обов'язковому ознайомленні» з рішеннями РСРПЦ, які вона надсилала до РСРК.

Спроби об'єднати Ради Г. Карпов почав ще за життя Й. Сталіна і робив це неодноразово (за життя Й. Сталіна це було зроблено тричі). Так, 29 червня 1954 року він ініціював спільну нараду членів обох Рад за участю секретарів партійних організацій і голів міськкомів «щодо перебудови їх апарату» [14, арк. 74-78]. Головував на нараді Г. Карпов, а секретарем наради був М. Кольцов, який представляв квоту РСРК. Представники РСРПЦ вимагали об'єднання, а їх колеги з РСРК захищалися. Підбиваючи підсумки наради Г. Карпов заявив, «що він є прибічником об'єднання, але якщо ця пропозиція не буде прийнята, треба

скоротити апарат Рад до 3 членів і реорганізувати апарат уповноважених Рад» [14, арк. 74-78; 13, с. 188].

5 вересня 1954 року Г. Карпов надіслав до ЦК КПРС «Доповідну записку», в якій, спираючись на рішення ЦК КПРС від 25 січня 1954 року «Про серйозні недоліки в роботі державного і партійного апарату» зазначав, «що, на його думку, є необхідність повернути до розгляду в ЦК КПРС питання про об'єднання Рад» [14, арк. 74-78]. Г. Карпов був на стільки захоплений цією ідеєю, що навіть пропонував нову назву Ради – «Рада у справах Православної церкви та інших релігійних об'єднань при Раді Міністрів СРСР» [14, арк. 74-78].

Проте, відповідь ідеологів була дуже жорстка. 13 вересня 1954 року він отримав лист Відділу пропаганди та агітації. У ньому зазначалося, що «питання об'єднання Рад вже розглядалась на Секретаріаті ЦК КПРС в 1953 році і було вирішено негативно, тому піднімати його знов, нема ніякої необхідності» [14, арк. 27-28]. Щодо пропозиції надати право Голові РСРПЦ прямо звертатись до обкомів партії, було зазначено, що «вона є ні що інше, як спроба поставити РСРПЦ над місцевими партійними органами і тому в своїй основі – помилкова... Звернення тов. Карпова безпосередньо до обкомів партії може бути розтлумачено місцевими партійними організаціями як тиск на них з позиції церкви» [14, арк. 27-28].

Все ж таки Г. Карпову вдалося домогтися того, щоб у деяких випадках, на місцях, обов'язки уповноваженого РСРПЦ та РСРК поєднувала одна особа (поєднуючи дві посади). До початку 1960-х років кількість сумісників зросла, що стало однією з передумов об'єднання Рад у єдиний орган. Наступники Г. Карпова та І. Полянського – О. Пузін і В. Куроєдов (обидва висуванці агітпропу) продовжили боротьбу між Радами. Ініціатива щодо об'єднання знову виходила від РСРПЦ [15, арк. 2-3]. Проте, РСРК вдалося втримати позиції. Ідеологічний відділ ЦК КПРС виступив проти об'єднання Рад.

Проте, після зміни влади у жовтні 1964 року, об'єднання відбулося. У 1965 році було утворено єдину Раду у справах релігій при РМ СРСР. У зв'язку з цим у грудні 1965 року, апарат Уповноважених РСРК в союзних, автономних республіках припинив свою діяльність. У союзних, автономних республіках було створено єдиний апарат Уповноважених РСР при РМ СРСР. Так в Українській РСР апарат Уповноваженого РСР при РМ СРСР був створений 25 січня 1966 року (постанова ЦК Компартії України і РМ УРСР за №112) [13, с. 189].

Формально, це було зроблено для оптимізації роботи уряду з релігійними організаціями. Фактично ж це було закінчення внутрішньої боротьби між Радами, у якій перемогу отримала РСРПЦ. Чималу роль у цьому відіграли як успіхи РСРПЦ, так і явні невдачі РСРК. До заслуг першої ставилося повне підпорядкування РПЦ Радянській державі, унаслідок чого (як у СРСР, так і за його межами) РПЦ успішно виконувала настанови радянського керівництва. Невдачами другої – були розкол в Євангельському русі, відвертий відхід п'ятидесятників від ВРЄХБ, виникнення Ради Церков ЄХБ (яка згодом псувала життя радянському керівництву не лише усередині СРСР, але і за його межами).

Радянське керівництво (ідеологи) цього пробачити не могло. На чолі нової структури став керівник РСРПЦ В. Куроедов, який керував нею до 1984 року.

Таким чином, об'єднання Рад зняло конфлікт, що спостерігався між структурами в групі «адміністраторів». Конфлікт у групі «ідеологів» також було знято. У структурі органів радянської держави нова РСР була підпорядкована РМ СРСР, але виконувала вказівки, що надходили від ідеологічного відділу ЦК КПРС. Нова Рада здійснювала свою діяльність у контакті з КДБ СРСР, а саме з управлінням, що займалося боротьбою з ідеологічними диверсіями [12, с. 514; 1, с. 128-129; 13, с. 190]. Таким чином, РСР стала певним компромісом у боротьбі, що спостерігалася до того часу.

Стосовно дій силових суб'єктів, особливий інтерес викликає «Огляд практики застосування законодавства про відділення церкви від держави і школи від церкви і про релігійні культури», виданий Судовою колегією з кримінальних справ Верховного Суду СРСР, Відділом із нагляду за розглядом у судах кримінальних справ Прокуратури СРСР 15 березня 1965 року. Ця брошура-інструкція призначалася тільки для працівників прокуратури, знаходилася під грифом таємно [18; 13, с. 190]. У ній стисло називаються факти використання міліції, судів і прокуратури проти віруючих. Проте, по суті, це було механічне відпрацювання тих рішень, що надходили згори. У цій брошурі міліції, прокурорам та суддям докоряли в тому, до чого раніше спонукали [18; 13, с. 191].

Практично всю відповідальність (як перед керівництвом, так і перед суспільством) за втілення антирелігійної політики на місцях несли безпосередні виконавці. Вони використовувалися як громовідвід для безпосередніх розробників цієї політики. Виконавці не мали жодного впливу на її формування. Більше того, у влади дефіциту виконавців не було, тому їх часто міняли (наприклад, за «перегини на місцях») [4].

Насамкінець зазначимо, що не зважаючи на те, що державний механізм Радянського Союзу був системним, тоталітарним утворенням, ще за життя Й. Сталіна у сфері політики, щодо релігії почали відбуватися глибокі політичні процеси. Бажання посилити свій вплив змушувало іноді представників різних владних структур йти на відверті конфлікти. У результаті цих конфліктів страждали прості віруючі. Таким чином, проблема суб'єктів релігійної політики та їх взаємин є дуже важливою для усвідомлення процесів, що проходили в антирелігійній політиці СРСР середини 1940-х – 1960-х років.

Список використаних джерел

1. Горбатов А. В. КГБ и религиозные организации в Сибири [Текст] / А. В. Горбатов // Вопросы истории. – 2008. – №6. – С. 128–132.
2. Грідіна І. М. Православні віруючі України у роки Другої світової війни [Текст] : монографія / І. М. Грідіна. – Донецьк : Норд-Прес, 2006. – 212 с.
3. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. 4021. – Оп. 1. – Спр. 191. – Арк. 122.
4. ДАДО. – Ф. 4021. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 13.

5. ДАДО. – Ф. 4021. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 78–120.
6. Державний Архів Російської Федерації. – Ф. 6991. – Оп. 4. – Спр. 1. – Арк. 1.
7. Жидков Я. И. Из истории русского Евангельско-баптистского движения в СССР [Текст] / Я. И. Жидков // Братский вестник. – 1947. – №5. – С. 10–14.
8. Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны [Текст] / Вальтер Заватски. – М. : ИЦ-Гарант, 1995. – 560 с.
9. Игумен Дамаскин (Орловский). Гонения на Русскую Православную церковь в советский период [Электронный ресурс] / Игумен Дамаскин (Орловский) // Региональный общественный фонд память мучеников и исповедников Русской Православной церкви. – Ел. текст. дан. – Режим доступа : http://www.fond.ru/index.php?menu_id=374&content_id=48
10. Иеромонах Дамаскин (Орловский). Мученики, исповедники и подвижники благочестия Русской Православной Церкви XX столетия. Жизнеописания и материалы к ним [Текст] / Иеромонах Дамаскин (Орловский). – Тверь : Булат, 1996. – Кн. 2. – 410 с.
11. Карпов Георгий Григорьевич [Электронный ресурс] // Википедия. – Режим доступа : ru.wikipedia.org/wiki/Карпов_Георгий_Григорьевич
12. Маслова И. И. Исторические уроки государственно-конфессиональной политики в России : анализ деятельности Совета по делам религий (1965 – 1985 гг.) [Текст] / И. И. Маслова // Известия Пензенского государственного педагогического университета. – 2011. – №23. – С. 513–518.
13. Петров С. В. Проблема інтеракції суб'єктів релігійної політики СРСР в 1940-і – 1960-і роки [Текст] / С. В. Петров // Історичні і політологічні дослідження: науковий журнал. – 2014. – № 1-2 (55-56). – С. 179–191.
14. Російський Державний Архів новітньої історії (далі – РДАНІ). – Ф. 5. – Оп. 16. – Спр. 1. – Арк. 2–78.
15. РДАНІ. – Ф. 5. – Оп. 55. – Спр. 10. – Арк. 2–4.
16. Російський Державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 17. – Оп. 132. – Спр. 497. – Арк. 4.
17. Совет по делам религий при Совете министров СССР [Электронный ресурс] // Мир религий. – Режим доступа : <http://www.religio.ru/lecsicon/17/12.html>
18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО). – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 20–24.
19. ЦДАВО. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 2.

Ю. В. Вильховой

**АНТИРЕЛИГИОЗНАЯ ПОЛИТИКА В СССР:
МЕХАНИЗМ ВЫРАБОТКИ И ПРОБЛЕМЫ ВОПЛОЩЕНИЯ
(СЕРЕДИНА 1940-х – 1960-е ГОДЫ)**

Автор раскрывает механизм выработки и внедрения, через органы партийной и государственной власти, политики, по отношению к религии и церкви в СССР, а также анализирует проблемы интеракции субъектов этой политики. Речь идет о взаимодействии между различными ветвями законодательной, исполнительной и

партийной власти в СССР, в контексте выработки и реализации политики по отношению к религиозным объединениям. Автор говорит о путях взаимодействия органов советской и партийной власти с судебными и правоохранительными структурами, которые обеспечивали соблюдение «социалистической законности» по отношению к церквям и верующим. Он рассматривает деятельность Совета по делам РПЦ и Совета по делам религиозных культов, акцентирует внимание на скрытой борьбе между ними, анализирует их кадровый потенциал, а также отношения с высшим руководством государства. В исследовании представлены некоторые малоизвестные науке аспекты, которые касаются процессов регистрации религиозных общин, характера атеистической работы, а также раскольнической деятельности среди церквей органов госбезопасности.

Ключевые слова: религиозная политика, церкви, Совет по делам РПЦ, Совет по делам Религиозных культов, идеологический отдел ЦК КПСС, религиозные организации, законодательство о религиозных культах, духовенство, верующие.

Y. V. Vilhovoy

THE ANTI-RELIGIOUS POLICY OF THE SOVIET UNION: THE MECHANISM OF ELABORATION AND THE PROBLEMS OF REALIZATION (MID-1940S – 1960S)

The author reveals the mechanism of development and implementation of the policy toward religion and the church in the USSR through the organs of the party and the government. The article analyzes the problem of interaction of subjects of the anti-religious policy of the Soviet Union. The author tries to create a system that determines the position and role of the subjects of religious policy on the basis of previously unknown documentary material. Separately, the issues of interaction between different branches of the legislative and the executive powers as well as the party regime in the Soviet Union in the process of policy formulation and implementation in relation to religious organizations are under consideration. In addition, the article discusses the ways of cooperation of Soviet and Party authorities with judicial and law enforcement structures that ensured compliance with the “socialist legality” in respect of the Church and the faithful. Particular attention is paid to the activities of two very important public bodies – the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church and the Council for the Affairs of Religious Cults. The author describes the process of the hidden struggle between two Soviets, analyzes their human potentials, and also the relations with the highest authorities of the state.

The article reveals the complicated mechanism of the development of legislation on religious cults in the USSR. On the basis of the documents, the author tries to confirm the conceptions of those researchers who claim the existence of a dual policy towards religion, which existed in the depths of the Soviet Union. In particular, the author confirms the thesis that the law on religious cults was freely interpreted by functionaries of two councils: the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church and the Council for the Affairs of Religious Cults. The article describes examples of personal attitudes of the state and Party leaders in the way of implementing the policy toward religious organizations. The author considers some aspects that are little known to the scholars that deal with processes of registration of religious communities, the nature of atheistic activity and also dissident activities among the churches by the state security agency.

Keywords: *religious policy, churches, state security organs, the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church, the Council for the Affairs of Religious Cults, the ideological department of the Central Committee of the CPSU, religious organizations, legislation on religious cults, the clergy, the faithful.*

Надійшла до редакції 20 травня 2016 року

* * *

УДК 94:[341.221.3+325.4]«18/19»

С. М. Луценко

МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНІ КОНТАКТИ ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ У НІМЕЦЬКИХ АФРИКАНСЬКИХ КОЛОНІЯХ XIX – XX СТОЛІТЬ

Німецька імперія від часу заснування в 1871 році швидко перейшла до колоніальної експансії. Завдяки угодам «про захист і дружбу», які підписувалися з тубільними вождями. Вона зуміла без особливих зусиль підкорити великі території на Африканському континенті. За два роки були створені чотири колонії: Південно-Західна Африка, Того, Камерун та Східна Африка. На цих територіях мешкали різноманітні африканські народи та племена. З метою їхнього економічного та політичного підкорення німецька влада вводила податки та жорстку законодавчу систему. Несправедливість колоніальної системи посилювалася негативним ставленням німецьких поселенців до африканців, які бачили в тубільцях людей другого сорту. Таке ставлення приводило до напружених відносин між європейцями та африканцями. Німецькі колонії постійно охоплювали повстання, які жорстоко придушувалися німецькими військами. Однак, саме завдяки німцям, багато африканців придбали значний передовий європейський досвід та отримали безкоштовне медичне обслуговування й освіту.

Ключові слова: *Німецька імперія, зовнішня політика, колоніалізм, протекторат, плантації, колоніальні закони, антиколоніальні повстання, рабство, освіта.*

Вивчаючи історію німецького колоніалізму в Африці, дослідники досить часто розглядають відносини між німцями й африканцями у Німецьких протекторатах лише з одного боку. Вони вказують на позитивні або, навпаки, негативні наслідки міжцивілізаційних контактів, забуваючи про багатоплановість і неоднозначність наслідків колоніалізму.

Ці питання розглядалися в працях Г. Лота [23], Х. Дрекслера [5], А. Пегушева [7], А. Балезіна [1]. Однак, незважаючи на це, багато аспектів залишилися не вивченими. Праці, у своїй більшості, не містять загальної характеристики співіснування німців і африканців в усіх Німецьких протекторатах і не дають

змоги сформувати цілісне уявлення про особливості розвитку міжцивілізаційного діалогу.

Метою роботи є дослідження ставлення Німецької колоніальної системи та німецьких колоністів до тубільного населення. Завдання дослідження ґрунтуються на тому, щоб проаналізувати основні етапи та наслідки їхніх міжцивілізаційних контактів.

Захоплюючи колонії, німці підписували з вождями африканських племен угоду «про захист і дружбу». Вони юридично оформляли залежність їх територій у вигляді «протекторату», що забезпечувало міжнародно-правове обґрунтування меж придбаних колоній і реальну політичну владу Німеччини над ними. Таким чином, Німеччина упродовж 1884 – 1885 років змогла придбати чотири колонії Південно-Західну Африку, Того, Камерун та Східну Африку.

Ставлення німців до африканців формувалося на основі взаємних контактів. Більшість німців судили про африканців поверхнево, не вдаючись у специфіку їхнього менталітету та культури. Наприклад, службовець однієї з плантацій у Східній Африці Каундінуа писав: «За моїми спостереженнями африканці справляють неприємне враження. Вони з непропорційними тілами, сильно пітніють, навіть мені було важко звикнути, хоча я довго пропрацював в Індії» [20, s. 36]. Командувач військами в Східній Африці характеризував масаїв як «хитрих і дуже брехливих, принаймні щодо чужих» [21, s. 5].

Німці були налаштовані критично не тільки до африканців, які жили племінним автохтонним життям, а й до аборигенів, які прийняли християнську релігію і європейський спосіб життя. Африканців, які намагалися слідувати європейським традиціям і одягатися по західній моді, німці зневажливо називали «штани-негр» [17, s. 109]. Лише деякі німці знаходили в африканців позитивні риси. Серед них можна назвати пастора Ірле, який закликав урахувувати специфічні умови життя місцевих народів, а не підганяти їх під європейські християнські мірки. [19, s. 63]. Однак позитивні риси африканців більшістю європейців ігнорувалися. У повсякденному житті німецькі колоністи не прагнули до спілкування з місцевим населенням і не намагалися навчитися у нього чогось, ставлячи свої знання і вміння вище. Винятком була Східна Африка, де деякі німці вивчали мову суахілі та використовувану африканцями жестикуляцію [20, s. 36].

На початковому етапі колонізації прості колоністи з метою підтримки добросусідських відносин змушені були спілкуватися з африканськими вождями на рівних. Наприклад, у Південно-Західній Африці колоністки Х. Фалькенхаузен і М. Еккенбрехер відзначали, що в колонії було загальноприйнятим приймати у себе вдома вождів нама і гетеро [13, s. 161; 14, s. 163]. Однак, колоніальна адміністрація щодо африканців використовувала принцип «розділяй і володарюй». Губернатор Південно-Західної Африки Т. Лейтвейн відкрито заявляв, що тубільців необхідно роз'єднати дипломатичним шляхом і «використовувати одне плем'я проти іншого» [22, s. 215]. Наприклад, у Східній Африці колоніальна адміністрація, створюючи систему управління в місцевості де мешкало плем'я нгоні, використовувала суперництво між правлячими кланами в боротьбі за владу.

Посади «султанів» надавалися тільки тим вождям, які проявляли готовність до співпраці [7, с. 102]. Вожді, що співпрацювали з німцями, могли розраховувати на підтримку колоніальної влади. Наприклад, в 1891 році в Камеруні плем'я бали за допомогою німецьких військових загонів змогло перемогти своїх давніх супротивників – плем'я бафута [8, с. 362]. Досить часто для придушення повстання непокірних племен німці уклали угоди про спільні воєнні дії з іншим африканськими народами. Наприклад, у придушенні повстання східних гереро в Південно-Західній Африці в 1895–1896 роках, активну участь брали воїни з племені нама [3, с. 91–93].

За лояльність до німецької влади деякі вожді та племена отримували винагороди. Так, у 1894 році адміністрація колонії Південно-Західної Африки надала племені нама 150 корів [3, с. 78]. У бюджеті колоній існувала спеціальна стаття витрат на «подарунки і нагороди тубільцям». Таким чином, політика німецької влади була спрямована на роз'єднання племен, що сприяло німецькій колонізації і поглиблювало й так непрості міжплемінні відносини. Проте, незважаючи на співпрацю частини африканців з німцями, протиріччя між місцевими суспільствами і німецькою колоніальною владою зберігалися.

Стосунки у сфері праці викликали різні ексцеси між німцями та африканцями. Спочатку африканці охоче йшли працювати на німців, щоб заробити гроші для придбання необхідних їм товарів. Але працювати на регулярній основі вони не збиралися. Ураховуючи такі обставини, перспектива придбання постійної робочої сили була невелика. Для вирішення даної проблеми німці використовували різні методи. На початковому етапі освоєння колоній вони запровадили систему примусової праці в усіх протекторатах, крім Південно-Західної Африки. Так, у Східній Африці в районі Усамбара африканець був зобов'язаний з кожних чотирьох місяців 30 днів відпрацювати на плантації, або ж брати участь у громадських роботах. Примусова праця на плантаціях не дозволяла африканцям займатися обробкою власних земельних маєтків. Єдиною можливістю вижити була мізерна платня, яку африканець отримував за роботу. Вона за місяць становила від 3-4 до 12-13 німецьких східноафриканських рупій [7, с. 80–83].

Незабаром, для підняття економічного потенціалу колоній і залучення африканців в фінансові та трудові відносини, німці запровадили грошові податки на житло. Середній податок становив 6–12 рупій на рік в місті і 3 рупії в сільській місцевості. При відмові платити податок були передбачені штрафи або примусова праця [7, с. 82]. Однак податок із житла не виправдав себе, оскільки багато африканців для економії стали жити декількома родинами в одній хатині. У 1907 році в Того і Камеруну і з 1912 року в Східній Африці був введений подушний податок, який складав 6-12 рупій із людини. Від податків у Того, Камеруні і Східній Африці звільнялися військовослужбовці охоронних військ, поліцейські, учні шкіл і робітники в місіях [25, с. 515].

У Південно-Західній Африці особливістю політики щодо тубільного населення було те, що податки з африканців не стягувалися. Німецький уряд уважав, що кочові племена, які мешкали в колонії, необхідно шляхом

експропріації позбавити землі та худоби, а самих африканців перетворити в найманих працівників. Початок експропріації землі та худоби в місцевих племен поклав губернатор Ф. Лейтвейн. Шляхом укладення договорів, у яких встановлювалися кордони між племенами, губернатор зміг наполовину зменшити площу землі яка належала африканцям. Далі, нацьковуючи одне плем'я на інше, він забирав землю у тих, хто програв [22, s. 267–268]. Найбільш цинічними в нехтуванні прав африканців стали укази від 26 грудня 1905 року і 18 серпня 1907 року. За ними у африканців в даній колонії конфісковувалася земля, їм заборонялося володіти кіньми, пересуватися без спеціальної перепустки [24, s. 80; 27, s. 106–110]. Таким чином, на великих територіях німецьких колоній в Африці місцеве населення безжально експлуатувалося, а ділові відносини між німцями і африканцями склалися на нерівноправній основі.

Для африканців, які перебували під німецькою юрисдикцією, була розроблена спеціальна система судочинства і покарань. Вони підпорядковувалися указам рейхсканцлера і декретам губернаторів, а не законам метрополії. Так, 22 квітня 1896 року в протекторатах Східної Африки, Того і Камерун, а 8 листопада того ж року в Німецькій Південно-Західній Африці розпорядженням імперського канцлера була встановлена система покарань для тубільного населення. Встановлювалися такі покарання: тілесні (батоги), грошові штрафи, позбавлення волі з примусовими роботами, кайдани, смертна кара. Від тілесних покарань звільнялися жінки, араби, індійці [26, s. 94–95]. Тілесні покарання до громадян Німеччини не застосовувалися. Смертну кару щодо африканців настійно рекомендувалося проводити через повішення [10, s. 30–31]. У колоніальній юриспруденції існувала хибна практика: при розгляді справи, в яких висвітлювалися інтереси білих, судді вважали недостовірними свідчення африканців-свідків [6, с. 49]. Цікаво, що в деяких справах судовий розгляд у колоніальній юриспруденції не передбачався зовсім. Для винесення вироку тубільцю досить було заяви європейця. Таким чином, африканець не мав можливості спростувати звинувачення [2, с. 81]. Підтвердженням справедливості правосуддя прийнято вважати кількість винесених виправдувальних вироків, і в зв'язку з цим примітно, що з 1903 по 1906 роки у всіх чотирьох колоніях не було винесено жодного виправдувального вироку африканцям, тоді як європейцям – 95 [26, s. 87–89].

Під час придушення повстань німецькими колоніальними військами здійснювалися значні військові злочини. Наприклад, розправи над полоненими часто відбувалися публічно [5, с. 150]. Настільки жорстоке ставлення до супротивника було звичайним в охоронних військах при придушенні повстань. Таким чином, будь-який виступ африканців німці придушували грубою військовою силою. При цьому вони використовували негуманні методи ведення війни, спрямовані найчастіше на повне фізичне знищення повсталих.

Разом із негативними процесами, що відбувалися під час німецького панування у колоніях, були і певні позитивні наслідки. Одним із головних позитивних моментів німецької колонізації стало скасування рабства. Задовго до

німецького панування на західному і східному узбережжі Африки основою торгівлі був продаж рабів, що приносить великі прибутки [4, с. 73]. Тільки з Східно-африканського узбережжя в 1839 році, було вивезено від 40 до 45 тис. рабів [4, с. 192]. Результатом работоргівлі було повне спустошення деяких районів, їх економічний і культурний занепад.

У лютому 1885 року Німеччина, серед інших держав, підписала акт Берлінської конференції 1884–1885 років, за яким вона брала на себе зобов'язання по боротьбі з рабством на території своїх володінь. [15, s. 3]. Однак рабовласницький устрій займав важливу «нішу» в соціальній структурі африканського суспільства, що представляло певні труднощі для німців по реалізації взятих на себе зобов'язань. Згодом, зміцнивши своє становище в колоніях, адміністрація «протекторатів» з 1894 по 1896 роки видала низку законів, спрямованих на боротьбу з рабством. У колоніях Того, Камерун та Східна Африка заборонялися викрадення людей, транспортування рабів і їх продаж. Раби, які існували до прийняття законів, мали право на викуп, або ж могли залишитися на правах домашнього раба. Таким чином, Німеччина, яка взяла на себе зобов'язання перед світовою спільнотою щодо боротьби з рабством, змогла протягом 20 років припинити хибну практику захоплення і продажу рабів у своїх колоніях, залишивши тільки домашнє рабство.

Найпозитивнішим впливом Німеччини стало, перш за все, впровадження передової освіти. Християнські місіонери були першими, хто розпочав створювати школи для тубільців за європейським зразком. Так, в німецьких колоніях безпосередньо до 1914 року були створені і діяли: в Того – 353 місіонерські школи, де навчалося 13757 школярів; у Камеруні – 631 школа з 40120 учнями; у Східній Африці – 1619 місіонерських шкіл з 101035 школярами; у Південно-Західній Африці – 128 місіонерських шкіл, де навчалося 5873 учні [9, с. 98]. Спочатку місіонери займалися в основному релігійною освітою, але щоб повернути більше учнів вони стали навчати читання, письма, арифметики, а іноді й практичним навичкам у столярній справі, садівництві і т.д. [1, с. 100].

Такий важливий процес, як освіта, не міг залишитися поза увагою німецької колоніальної влади. На вимогу колоніального керівництва у всіх місіонерських школах викладання повинно було вестися тільки німецькою. Наприклад, постановою губернатора Того в 1906 році в місіонерських школах вводилося обов'язкове вивчення німецької мови, на першому курсі 6 годин на тиждень, на другому – 8 годин. Також запроваджувався суворий контроль за відвідуваністю учнями школи. Для контролю за дотриманням цих норм при губернаторстві призначався спеціальний службовець [23, с. 30–31]. Значимість місіонерських шкіл в справі освіти африканців за час німецького колоніального панування була величезною: з 100% учнів, які відвідували німецькі школи, 95% навчалися саме в місіонерських навчальних закладах [8, с. 466].

Таким чином, освіта суворо контролювалася владою. Завдяки роботі місіонерів багато африканців змогли отримати початкову освіту, набути уявлень про світ, долучитися до передового європейського знання.

Згодом, у зв'язку з попитом колоніальної адміністрації на освічених службовців, з'явилася потреба в державних школах для місцевого населення. До 1912 року в Камеруні працювало 4 школи, де навчалися 833 учня, у Того – 3 навчальних заклади з 341 учнем. Найбільша кількість державних шкіл розташовувалося в Східній Африці, де в 21 школі навчалось 6100 школярів [18, s. 308]. Велика кількість державних шкіл в Східній Африці у порівнянні з іншими колоніями, була обумовлена набором на нижчі місцеві адміністративні посади мусульман, які не могли навчатися в християнських місіях. У Південно-Західній Африці державних шкіл для тубільців відкрито не було, так як в даному протектораті африканців не допускали до управління.

У державних школах проводилася підготовка перекладачів, співробітників канцелярій, митних службовців, фельдшерів. Таким чином, німецькі державні школи готували бюрократичні кадри для колоніального апарату управління.

В період німецького колоніального панування африканське населення вперше мало змогу ознайомитися з європейською медициною. Тоді у великих населених пунктах були відкриті лазарети й лікарні, які обслуговувалися лікарями та медичними сестрами з Німеччини. Влада стежила за епідемічною ситуацією, а в разі загроз вводила строгий карантин, проводила вакцинації, застосовувала профілактичні заходи для боротьби з різними захворюваннями. Наприклад, завдяки ініціативам німецької влади був відкритий лепрозорій в колонії Того [16, s. 399]. Однак охопити все африканське населення медичним обслуговуванням німецькі колоніальні влади не змогли. Більшості африканців вона виявилася недоступною, і вони, як і раніше, лікувалися у знахарів.

Німецький уряд вживав заходи і для боротьби з алкоголізмом серед аборигенів. Так, 20 липня 1885 року указом губернатора був введений податок на торгівлю спиртними напоями в Камеруні; указом від 1 вересня 1899 року регулювався роздрібний продаж алкогольних напоїв та їх порції [11, s. 70]. 4 листопада 1904 року була збільшена митна плата на спиртні напої в колонії Того. У Німецькій Східній Африці розпорядженням губернатора від 1 серпня 1891 року суворо заборонявся продаж алкогольних напоїв тубільцям, виняток робився тільки для африканців, які представляли письмовий дозвіл від колоніальної влади [11, s. 71–74]. Однак ці ініціативи колоніальної влади не дали результату. Дивіденди, які приносила торгівля алкоголем, спонукали до ризику і контрабанди алкоголю, до того ж у багатьох колоніях вироблялися місцеві алкогольні напої, що не підлягали контролю влади.

Однак, німецький вплив на африканців був набагато більшим, якщо врахувати спадок, залишений німцями. При німецькому колоніальному правлінні, було побудовано 3648 км залізничних шляхів, прокладені ґрунтові і гравійні дороги. Німецькі колоністи познайомили африканців з передовим досвідом у сільському господарстві, навчили користуватися новими, сучасними знаряддями праці, такими як плуг, тачка, парові машини. Були завезені й виведені нові продуктивні породи худоби, застосовувалися новітні технології їхнього розведення.

Традиційне африканське суспільство під впливом європейської цивілізації зазнавало істотних змін. Африканці під впливом німецьких законів відмовлялися від суспільної власності на землю на користь приватної. Упровадження найманої праці на плантаціях і рудниках сприяло формуванню африканського пролетаріату. Найбільша кількість робітників була в Східній Африці, де в 1912–1913 роках на плантаціях працювало 92892 осіб, на рудниках – 2966 робітників, на залізничному будівництві – 20550 осіб [6, с. 156]. У Південно-Західній Африці в 1913–1914 роках було зайнято на рудниках від 4,5 до 6 тис. осіб [6, с. 128]. Однак кількість сільськогосподарських найманих робітників в даній колонії поки ніким не було підраховано.

Вільне пересування по території колоній, нові види діяльності, західна освіта, можливість заробити кошти – все це розмивало традиційне суспільство, засноване на почутті спорідненості. Ті основи, які були закладені при німецькому колоніальному пануванні, дозволили в майбутньому незалежним вже країнам Того, Камеруну, Танзанії та Намібії мати повноцінне структуроване суспільство з розвиненим сільським господарством та інфраструктурою.

Як бачимо, з моменту формування німецьких колоній і до кінця панування Німеччини в Африці взаємини німецьких колоністів і африканців склалися на нерівноправній основі. Більшість колоністів ставилися негативно до місцевого населення. Прояви такого ставлення до африканців можна було спостерігати в усіх сферах життя (починаючи з повсякденних особистих контактів і закінчуючи правовою сферою). Німці постійно підкреслювали свою перевагу перед африканцями, даючи їм всілякі образливі прізвиська. У державній колоніальній політиці щодо тубільців склалися специфічні регіональні відмінності. Для забезпечення себе дешевою робочою силою в колоніях Того, Камерун та Східній Африці німцями була введена трудова повинність, замінена пізніше подушним податком. У Південно-Західній Африці колоніальна адміністрація послідовно та цілеспрямовано проводила курс на експропріацію землі й худоби в тубільців, перетворюючи їх на безправних працівників. Німецькі закони для африканців, відрізнялися особливою жорстокістю і упередженістю до тубільців. У судах існувала система подвійних стандартів для підсудних. Жорстокість білих поселенців були причинами антиколоніальних повстань народів Африки, які жорстоко придушувалися. Позитивним моментом у відносинах між німцями і тубільними народами стало знайомство африканців із європейською освітою, медициною, правовою культурою, способом мислення, що сприяло їх культурному прогресу.

Список використаних джерел

1. Балезин А. С. История Намибии в новое и новейшее время [Текст] / А. С. Балезин. – М. : Наука, 1993. – 253 с.
2. Буталий С. В. Особенности германского колониального этноса и отношения между немцами и африканцами в Юго-Западной Африке (1884–1914 гг.)

- [Текст] / С. В. Буталий // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. – 2008. – №73. – С. 78–84.
3. Дармштеттер П. История раздела Африки (1870–1919) [Текст] / П. Дармштеттер. – М.-Л. : Госиздат, 1925. – 179 с.
  4. Дэвидсон Б. Черная мать Африка : годы испытаний [Текст] / Б. Дэвидсон ; пер. с англ. М. К. Зеновича. – М. : Наука, 1964. – 278 с.
  5. Дрекслер Х. Юго-Западная Африка под германским колониальным господством, 1884–1915 [Текст] / Х. Дрекслер ; пер. с нем. А. С. Балезина. – М. : Наука, 1987. – 292 с.
  6. История германского колониализма в Африке / [J. Ballhaus, H. Drechsler, R. Lakowski, H. Loth, P. Sebaid] ; пер. с немецкого З. А. Миркиной ; под ред. А. Б. Давидсона. – М. : Наука, 1983. – 412 с.
  7. Пегушев А. М. Восстание Маджи-Маджи. Становление и кризис германского колониального правления в Восточной Африке [Текст] / А. М. Пегушев, Б. М. Туполев. – М. : Наука, 1991. – 262 с.
  8. Пуховская Е. Ю. Колониальная идея в кайзеровской Германии: замыслы и воплощение [Рукопис] : дис.... док. ист. наук : 07.00.03 / Е. Ю. Пуховская. – Иркутск, 2001. – 833 с.
  9. Фокин С. В. Колониальная политика Германии в 1871–1941 гг. [Рукопис] : дис.... док. ист. наук : 28.01.05 / С. В. Фокин. – М., 2004. – 424 с.
  10. Auszug aus dem Kunderlasse des Gouverneurs von Deutsch-Ostafrika, betreffend die Vollstreckung der Todesstrafe an Eingeborenen. Vom 9. Januar 1904 // Herausgeber Dr. Köbner. Die deutsche Kolonial-Gesetzgebung – Berlin, 1905. – S. 30–31.
  11. Böhm-Udelhoven Michael. Die Prügelstrafe in den deutschen Kolonien Afrikas / Michael Böhm-Udelhoven. – Mainz, 2011. – 30 s.
  12. Der Kaiser über Südwestafrika: Thronrede Kaiser Wilhelms II. (28. November 1905) [Электронный ресурс] : Deutsche Geschichte in Dokumenten und Bildern. Dokumente – Das Wilhelminische Kaiserreich und der Erste Weltkrieg (1890–1918). – Режим доступа: <http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/index.cfm>
  13. Eckenbrecher M. Was Afrika mir gab und nahm: Erlebnisse einer deutschen Ansiedlerfrau in Südwestafrika / Margarethe Hopfer von Eckenbrecher. – Berlin, 1911. – 242 s.
  14. Falkenhausen H. Ansiedler-Schicksale: Elf Jahre in Deutsch-Südwestafrika 1893–1904 / Helen Falkenhausen. – Berlin, 1905. – 260 s.
  15. Gesetz, betreffend Bekämpfung des Sklavenhandels und Schutz der Deutschen // Deutsches Reichsgesetzblatt. – 1889. – Band № 2. – S. 3.
  16. Geschäftsordnung für das Aussätzigenheim bei Bagida, erlassen vom Gouverner von Togo am 12. Oktober 1907 / Herausgeber Dr. Köbner. Die deutsche Kolonial-Gesetzgebung. – Berlin, 1908. – S. 399.
  17. Griesebrecht F. Die Behandlung der Eingeborenen in den deutschen Kolonien / Franz Griesebrecht. – Berlin, 1898. – 194 s.

18. Hausen K. Deutsche Kolonialherrschaft in Afrika. Wirtschaftsinteressen und Kolonialverwaltung in Kamerun vor 1914 / Karin Hausen. – Zürich-Freiburg, 1970. – 340 s.
19. Irle J. Herero. Ein Beitrag zur Landes, Volks- und Missionskunde / J. Irle. – Gütersloh: C. Bertelsmann, 1906. – 352 s.
20. Kaundinya R. Erinnerungen aus meinen Pflanzler-Jahren in Deutsch-Ost-Afrika / R. Kaundinya – Leipzig, 1918. – 156 s.
21. Lettow-Vorbeck Paul Emil, von. Meine Erinnerungen aus Ostafrika / Paul Emil von Lettow-Vorbeck. – Leipzig, 1920. – 302 s.
22. Leutwein T. Elf Jahre Gouverneur in Deutsch-Südwestafrika / Theodor Leutwein. – Berlin, 1908. – 589 s.
23. Loth H. Die christliche Mission in Südwestafrika. Zur destruktiven Rolle der Rheinischen Missionsgesellschaft bei Prozess der Staatsbildung in Südwestafrika (1842–1893) / H. Loth. – Berlin : Akademie-Verlag, 1963. – 180 s.
24. Schulordnung für die zur Gewährung von Beihilfen angemeldeten Missionsschulen. Erlassen von Gouverneur von Togo am 2. Februar 1906 / Herausgeber Dr. Köbner. Die deutsche Kolonial-Gesetzgebung – Berlin, 1907. – S. 30–31.
25. Schnee H. Deutsches Kolonial-Lexikon 3 Bde / Heinrich von Schnee. Bd. I. – Leipzig : Quelle & Veyer, 1920. – 776 s.
26. Utermark Sören Moringen. Schwarzer Untertan versus schwarzer Bruder. Bernhard Dernburgs Reformen in den Kolonien Deutsch-Ostafrika, Deutsch-Südwestafrika, Togo und Kamerun : Diss. ... Doktor. Philosophie : 18.11.2011 / Sören Moringen Utermark. – Kassel, 20.07.2012. – 366 s.
27. Verordnung vom 18.08.1907. Verordnung des Gouverneurs von Deutsch-Südwestafrika vom 18.08.1907, betreffend die Paßpflicht der Eingeborenen // Dr. Norbert B. Wagner. Archiv des Deutschen Kolonialrechts. – Brühl/Wesseling, 2008. – S. 106–110.

С. М. Луценко

МЕЖЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ КОНТАКТЫ И ИХ ПОСЛЕДСТВИЯ В НЕМЕЦКИХ АФРИКАНСКИХ КОЛОНИЯХ XIX–XX ВЕКОВ

Германская империя с момента своего основания в 1871 году начала колониальную экспансию. Благодаря соглашениям «о защите и дружбе», которые подписывались с туземными вождями, Германия сумела без труда захватить значительные территории на Африканском континенте. За два года были созданы четыре колонии Юго-Западная Африка, Того, Камерун и Восточная Африка. На этих территориях жили различные африканские народы и племена. С целью их экономического и политического подчинения немецкие власти вводили налогообложения и жесткую законодательную систему. Несправедливость колониальной системы усиливалось негативным отношением немецких поселенцев к африканцам, которые видели в туземцах людей второго сорта. Данное отношение приводило к напряженным отношений между европейцами и африканцами. В немецких колониях постоянно вспыхивали восстания, которые жестоко

подавлялись германскими войсками. Однако, многие африканцы благодаря немцам смогли приобрести передовой европейский опыт, получить бесплатное медицинское обслуживание и образование.

Ключевые слова: Германская империя, внешняя политика, колониализм, протекторат, плантации, колониальные законы, антиколониальные восстания, рабство, образование.

S. M. Lutsenko

INTERCIVILIZATIONAL CONTACTS AND THEIR CONSEQUENCES IN THE GERMAN COLONIES IN AFRICA IN THE 19th – 20th CENTURIES

Since its founding in 1871, the German Empire has begun its colonial expansion. Due to agreements “for the protection and friendship”, which were signed with the native chiefs, Germany was able to seize easily large areas of the African continent. In two years, the four colonies of South-West Africa, Togo, Cameroon and East Africa were established. In these areas there lived various African peoples and tribes.

In order to subordinate them economically and politically, the German authorities introduced a tax and rigid legal system. The injustice of the colonial system was intensified by the negative attitude of the German settlers to the Africans, since the Germans treated the natives as the second class people. In the colonies of Togo, Cameroon and East Africa, the Germans introduced compulsory labor service and the poll tax. In South-West Africa the feature of policies on the native population was that the taxes were not levied. The German government believed that it was necessary to deprive the nomadic peoples who lived in the colony of their land and livestock, and the Africans themselves would turn into wage workers. A special system of justice and punishment was developed for Africans under German jurisdiction. This attitude led to strained relations between Europeans and Africans. The constant uprisings in the German colonies were violently suppressed by German troops. During the suppression of uprisings the German colonial troops committed numerous war crimes.

However, due to the Germans many Africans were able to get an advanced European experience, to receive free medical care and education. One of the main positive aspects of German colonization was the abolition of slavery in the protectorates. Traditional African society under the influence of European civilization was undergoing significant changes. Africans under the influence of German law abandoned the public ownership of the land in favor of private. The introduction of wage labor on plantations and mines contributed to the formation of the African proletariat.

Moreover, the German influence on Africans is much more valued when the legacy left by the Germans is considered. Under the German colonial rule, there were built railways, paved and unpaved gravel roads. Those foundations that were laid during the German colonial rule, allowed later to independent Togo, Cameroon, Tanzania and Namibia to have a full structured society with developed agriculture and infrastructure.

Keywords: German Empire, foreign policy, colonialism, protectorates, plantations, colonial laws, anti-colonial rebellion, slavery, education.

Надійшла до редакції 9 лютого 2016 року

* * *

ОБРАЗ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПРАВИТЕЛЯ ПІРЕНЕЇВ У СПАДЩИНІ РАМОНА МЕНЕНДЕСА ПІДАЛЯ

У статті на основі праць дослідників іспанської літератури та історичних і драматичних творів видатного діяча європейської культури академіка Рамона Менендеса Підаля показано еволюцію уявлень про середньовічного правителя в історії Піренеїв. Визначено політичні, правові та етико-моральні аспекти його діяльності. Доведено, що як історик і письменник, Р.-М. Підаль виявив гнучкість у наукових підходах до вивчення середньовічних джерел та їхньої інтерпретації. Простежено, як руйнація Іспанської імперії та прихід до влади фашистів викликали необхідність відтворення героїчних постатей правителів і лицарів Середньовіччя, які боролися за єдність Іспанії та демонстрували це на власному прикладі. Мирні роки в повоєнній країні змусили Р.-М. Підаля переосмислити свій ідеал правителя – відтепер дипломата, економіста, покровителя науки та мистецтв. Розкрито значення наукової школи Р.-М. Підаля для становлення нової іспанської культури ХХ століття, визначено місце і значення його творчої спадщини для іспанської та всесвітньої історії.

Ключові слова: Середньовіччя, середньовічний правитель, епос, наукова школа, героїчне минуле, фашизм, традиціоналізм, концепція.

Дослідження творчої спадщини видатного іспанського дослідника епічної літератури, лексикографа й історика, професора Мадридської королівської академії історії та мистецтв Рамона Менендеса Підаля (1869 – 1968 роки) розпочалося ще в 60-ті роки минулого століття. Його наукова школа відкрила нову епоху в розвитку іспанської традиційної культури – постімперської Іспанії. Тому посилання на праці Р.-М. Підаля на сьогоднішній день залишаються обов'язковою умовою кожного дослідження із середньовічної іспанської історії та літератури.

На це є низка причин: по-перше, Р.-М. Підаль, як і його видатні сучасники (Г. Паріс, Ж. Бедьє), відрізнявся глибокою ерудицією та широким науковим інтересом; по-друге, він створив нову концепцію історії Іспанії, що руйнувала попередні теоретичні напрацювання; по-третє, учений запропонував власну методологію дослідження стародавніх іспанських епосів.

Опонентами Р.-М. Підаля були вище названі його колеги, які не повністю погоджувалися з реконструкціями академіком утрачених стародавніх текстів і концепцією історичності ранньосередньовічної іспанської літератури [1]. Значний відхід від «традиційності» Р.-М. Підаля простежується в концепції С. Боури [2]. Він наполягав на дослідженні фольклорної основи та усних умов її відтворення й функціонування в сучасному світі. Дослідниця І. Єршова в праці «Епічні теорії ХХ століття і «традиціоналізм» Р.-М. Підаля» здійснила порівняльний аналіз методології дослідження епосу в спадщині іспанських науковців [3]. Іспанський

історик С. Масіель намагався об'єктивно показати відповідність середньовічних текстів реальним подіям у дослідженнях Р.-М. Підаля [4].

Зважаючи на те, що на сьогодні недостатньо праць, присвячених унеску іспанського науковця в історичну науку, метою статті є дослідження образів середньовічних правителів за спадщиною Р.-М. Підаля. Автори спробували проаналізувати світоглядні позиції вченого та концепцію історії видатного іспанського вченого.

Р.-М. Підаль, вивчаючи іспанське Середньовіччя, прагнув відновити справжній образ Іспанії. Його перша книга «Легенда про сім немовлят Лари» («*Leyenda de los siete infantes de Lara*», 1896) була прикладом цього. За рукопис «Пісня про мого Сіда» («*Cantar del mio Cid*», 1895) Р.-М. Підаль отримав премію Мадридської Академії історії і мистецтв.

У боротьбі за оновлення проблем медієвістики Іспанії Р.-М. Підаль мав однодумців. Його підтримували такі вчені, як відомий іспанський археолог і палеограф Мануель Гомес Морено Матрінес, арабіст Мігель Асін Паласіос та інші. Р.-М. Підаль належав до «покоління 98 року» («Золотий вік іспанської літератури й історії») – кола іспанських письменників, які гостро переживали остаточний крах іспанської імперії, що завершився поразкою в іспано-американській війні.

Р.-М. Підаль прагнув не стільки до виявлення нових фактів і написання історичних портретів чи біографій, скільки до дослідження і відтворення атмосфери епохи, її «манери мислити та відчувати». На думку Р.-М. Підаля, об'єднання Іспанії в єдину державу, слід пов'язувати не з політикою кастильських королів, а з пануючим у свідомості іспанського народу відчуттям його єдності.

Підтвердженням такої теорії стала праця «Сід Капеадор» («Пан Воїтель», 1908), де він відтворив найповнішу біографію «гордого кастильця», який був утіленням середньовічного іспанського героя. Родріго Діас де Вівар (Сід Кампеадор, XI століття) – іспанський лицар, який брав активну участь в Реконкісті – війнах між іспанськими християнами і мусульманами за право жити на Піренейському півострові. Людина, що пізнала немилість королів, злобу і зраду аристократів-соратників, він довгі роки боровся проти «мавританських арабів» лише зі своїм власним військом [4, с. 470].

Історія Сіда Кампеадора – це історія людини, яка стала символом іспанського характеру, гордого, благородного і непохитного. Розповідаючи про Сіда, Р.-М. Підаль розкрив протистояння двох Іспанії – християнської і мусульманської. Вони зішлись в смертельному двобої й уціліти може лише одна з них. Глибокий знавець середньовічної іспанської літератури, Р.-М. Підаль створив уражаючу історичну біографію, що витримала рекордну кількість видань в Іспанії та Західній Європі.

Щоб протистояти мавританському вторгненню в Кастильське королівство, лицар Дієго де Вівар (Сід) відкидає релігійні забобони і об'єднується з арабами, які проживали в Іспанії, для спільної боротьби проти маврів. Араби його називали «Сідом» (від. араб. السيد المحارب – пан, покровитель). Підозрюючи короля

Альфонсо VI у вбивстві його старшого брата Санчо, Дієго публічно вимагав від нового короля клятви, що той непричетний до вбивства. Король позбавив Дієго всіх титулів і володінь і наказав йому залишити Кастилію. Усі піддані Дієго добровільно пішли за ним. Загалом, Дієго вдалося звільнити від маврів Валенсію, а її мешканці запропонували визволителю корону міста. Та Дієго, як вірний підданий, васал, передав цю корону своєму суверену-королю [7, с. 242].

Навіть смерть видатного діяча Реконквісти надихнула військо на перемогу. Коли в попередніх битвах Сід вів військо на ворога, він звертався до своїх воїнів із таким гаслом: «За Бога, короля й Іспанію!» Цього разу в бій військо повів сам король із словами: «За Бога, Сіда й Іспанію!» [7, с. 243].

Варто зазначити, що Р.-М. Підаль для того, щоб пережити на власному досвіді почуття свого героя, разом зі своєю дружиною, викладачем Мадридської Академії, Марією Гойра пішки пройшли від Бургоса до Валенсії історичною дорогою військових перемог Сіда Кампеадора.

У 1901 році Р.-М. Підаль очолив кафедру романської філології Мадридського університету. Пізніше, як ректор Мадридської королівської академії історії і мистецтв, він створив сучасну іспанську історико-філологічну школу. Учений мав в Академії серед колег такий авторитет, що його думка ніколи не піддавалася сумніву.

Роки панування фашистського режиму Ф. Франко в Іспанії негативно позначилися на діяльності Р.-М. Підаля. Він категорично заборонив своїм студентам відвідувати фашистські мітинги і вступати до їхніх організацій. «Академія не балаган і в ній не має місця для вульгарних забав молоді!» – наголошував Р.-М. Підаль [6, с. 227]. У 1939 році на знак протесту проти Франко він залишив посаду директора Академії і лише в 1947 році повернувся до свого навчального закладу (займав посаду директора).

У біографії Р.-М. Підаля є ще одна відома сторінка. У повоєнні роки вчений створив драматичний гурток в Королівській Академії, для якого сам писав драматичні твори на історичну тематику. Серед його найвідоміших драм – історична діалогія «Королі Кастилії» (1946 рік), «Альфонсо Кастильський» («Благородство») і «Педро Кастильський» («Жорстокість»), «Ель Сід» (1947 рік), «Дініш Лаврадор» (1949 рік) та ін.

Про те, наскільки важко відбилися на ньому роки фашистського режиму в Іспанії, ми можемо судити, читаючи передмову до історичної драми «Педро Жорстокий»: «Мої шановні студенти, мої любі читачі! Вас певно здивує, що після героя іспанської Реконквісти, шляхетного душею Родріго де Вівара, я обрав героєм своєї нової п'єси людину повністю йому протилежну – владолубну, кровожерливу, безпощадну. Для чого це я зробив? – Маєте право запитати ви мене. Я вам відповім: щоб зрозуміти, що є істина, треба знати її зворотний бік, щоб відчути силу шляхетності, треба збагнути, що таке безчестя, щоб відчути істинне жертвенне кохання, треба подивитися на ниці пристрасті. Влада є страшним знаряддям насилля, коли вона знаходиться в руках у тирана. І тоді люди починають втрачати відчуття межі між простими істинами, перерахованими мною

вище. Проте, необхідно вірити: якою б темною не здавалася ніч, після неї завжди прийде світанок, на зміну тирану, завжди з'явиться істинний герой, хоча спочатку ми можемо його й не помітити. Історія Іспанії не раз підтверджувала цей постулат. Читайте і вірте, бо на вірі тримається світ» [6, с. 227].

Ми пізнаємо риси Франциско Франко та його оточення в окремих висловах короля Педро (1320–1369 роки), правління якого відзначилося публічними стратами іспанських грандів і найближчого оточення його батька-короля. Зі зневагою до суспільної думки Педро проголошував: «Народ стомився? Народ мене чекає? А він для того й народ, щоб чекати милості від свого короля! А король ще має подумати, чи бути йому милостивим, чи ні» [6, с. 238].

Всю свою ненависть до режиму тиранії Р.-М. Пидаль уклав у вуста єпископа міста Бургоса: «А зараз я прийшов до тебе, як представник народу Кастилії. Енріке, ти захопив Толедо, за тобою Бургос. Але це далеко не все! Постали всі міста Кастилії, вони не бажають над собою короля-вбивцю, короля-тирана! Від Педро від'єднався принц Уельський, коли дізнався про всі його злочини. Королівські загони почали переходити на твій бік. У Педро вже практично немає війська. Він сховався з невеликим загonom у Монтиселі!» [6, с. 240].

Інший герой цієї драми, Енріке (брат Педро по батькові), своїми вчинками нам нагадує Родріго де Вівара. Він намагається відмовитися від корони: «Я бився не за корону, я просто відвойовував те, що належало по праву моїй матері, моєму братові й моїй дружині. Не за корону, повірте!» [6, с. 241]. Пізніше, знищивши брата-вбивцю, Енріке підбив підсумок скоєному: «Не заради корони я тебе вбив, а заради знівченого життя родини моєї. Навіть не віряться, що в нас із тобою міг бути один батько! Нехай Бог відпустить тобі твої гріхи...» [6, с. 248].

Уже в літні роки (мав 99 років), письменник створив образ короля, який позбавлений рис перебільшеної ідеалізації. Це був ідеальний правитель. Дивно, що прообразом такого монарха став не кастилець, а португальський король Дініш, прозваний Лаврадором (землеробом) [6, с. 249].

І дійсно, шостий португальський король був непересічною особистістю. За 46 років свого правління (1279 – 1325 роки) Дініш багато зробив для процвітання й улаштування Португальського королівства: за нього було проведено 48 (із 95-ти за все Середньовіччя) ярмарків, державою розпочато видобуток срібла, олова, сірки. З його ім'ям у Португалії пов'язують початок насадження соснових лісів, із яких пізніше споруджувалися знамениті португальські каравели. Договір із Англійським королівством «про привілеї» для британських купців, укладений в 1308 році, заклав основи економічних відносин з Англією.

Вустами свого героя Р.-М. Пидаль передавав і власні думки: «Шановні гості! Ми тут зібралися не для того, щоб пересваритися! Кому, як не нам, монархам, потрібно запобігати конфліктам у Європі та думати про збагачення кожної із наших країн на взаємовигідних умовах» [5, с. 206]. Тому Дініша вважають фундатором принципів європейської дипломатії. Окрім того, за його правління тривало господарське освоєння нових земель, населенню яких надавалися пільги та привілеї.

Прагнучи зміцнити королівську владу, Дініш провів так звані «розслідування» – перевірку законності володіння землями великими землевласниками на півночі країни, які тривали шість років. По завершенні «розслідувань» незаконно захоплені землі та право на них були повернуті короні. За наказом Дініша були зведені нові стіни в Лісабоні, Монсане, Бразі та ін. Він заснував понад 50 фортець.

Відносини з сусідньої Кастилією за Дініша залишалися напруженими. У 1295 році вони переросли в збройний конфлікт, проте вже в 1297 році було укладено мир і більше за правління Дініша війни з Кастилією не поновлювалися, що багато в чому пояснювалося дипломатичним талантом короля, який навіть виступав арбітром в окремих міжнародних справах [5, с. 207].

Королю вдалося фактично домогтися незалежності від Кастилії духовно-лицарських орденів Сантьяго і Авісського, зробивши їх інструментом свого впливу в країні. Він зумів зберегти нерозчленованими володіння ордену тамплієрів, передавши їх новій духовній організації – ордену Христа, який підтримував короля Португалії.

За «Історичною біографією» Р.-М. Підаля, Дініш з'явився на судовий процес над Жаком де Моле, де його ледь не полонили приборчники папи. Він запропонував власну допомогу останньому магістру Ордену тамплієрів: «Лише спробуйте і я покличу свої загони, ви ж самі чудово розумієте, чим це закінчиться, а стосовно вас (показує на свій меч), то не раджу до мене наближатися! Але я хочу, щоб ви знали – я дав притулок кастильським Орденам Сантьяго й Авіш, я дам притулок у Португалії всім уцілілим членам вашого Ордену й запрошу до себе тих тамплієрів, котрі залишилися в Цезарії. Я своє слово тримаю, будьте спокійні!» [5, с. 221].

1286 року за наказом короля в Лісабоні було започатковано вивчення теології, а потім й інших дисциплін. Дініш видав Велику хартію привілеїв, що стала фактично статутом першого в Португалії університету. Підтримуючи науку й португальську мову, король зобов'язав перекласти з латини на португальську історичні та юридичні твори. Збереглася й поетична спадщина самого Дініша. Вона нараховує 138 пісень. Тому він і досі вважається одним із найвизначніших поетів Португалії.

Отже, ми не знаходимо спільних рис між Дінішом Португальським і Дієго де Віваром. Дініш – не герой-воїтель, який із мечем у руках боровся за незалежність країни й корону свого суверена-короля. Він – дипломат, економіст, поет. Мабуть на завершальному етапі життя саме такий образ правителя був найближчим Р.-М. Підалю. Роки йшли, а з ними змінювалися вподобання й ідеали.

Ще одна сторінка життя Рамона Менендеса Підаля варта уваги – це керівництво науковим доробком учнів. На базі його школи утворився Центр історичних досліджень, а в 1915 році Р.-М. Підаль став його директором. Як справжній учитель, Р.-М. Підаль був великим покровителем ідей і проектів молоді, він заперечував застосування авторитарних принципів і методів. Не існувало сліпого наслідування праць і стилю наукового керівника. Наукова школа характеризувалася новою інтелектуальною ліберальною думкою. Постать ученого,

його робота була лише рушієм, центром нових наукових досліджень. Таким чином, було завершено велику справу оновлення іспанської історії та філології спільними зусиллями керівника та його учнів [3, с. 72].

Завдяки невичерпній творчій і громадській діяльності Р.-М. Підаля з'явилися перші наукові журнали «Revista de filología española» («Іспанська філологія», 1914 рік), «Historia de España» («Іспанська історія», 1940 рік). Це підняло наукову роботу молодих учених на принципово новий рівень, утворило простір для нових пошуків і фахових публікацій.

Таким чином, Рамон Менендес Підаль створив образ середньовічного правителя Піренеїв не лише в традиційно-героїчному плані, а в еволюційному розвитку. Тому звинувачувати його в зайвому «традиціоналізмі» при дослідженні епічних творів Середньовіччя є зайвим. Як історик і письменник, він показав гнучкість у наукових підходах до вивчення середньовічної джерельної інформації та її власної інтерпретації. Руйнація Іспанської імперії та прихід до влади фашистів пробудили в ньому необхідність відтворення героїчних постатей правителів і лицарів Середньовіччя, які боролися за єдність Іспанії й демонстрували це на власному прикладі. Мирні роки в повоєнній країні змусили Р.-М. Підаля переосмислити власний ідеал правителя, який визначався ним як заощадливий господар, тонкий політик-дипломат, покровитель науки та мистецтва.

Загалом досліджувана проблема є багатогранною. Вона не вичерпується тими дослідженнями, що є на сьогоднішній день. Творча спадщина Р.-М. Підаля визнана класичною в іспанській історії та літературі. У той же час ми переконані, що осмислення думок академіка, без сумніву, становить значний пізнавальний потенціал.

Список використаних джерел

1. Бедье Ж. Эпические сказания. О происхождении «шансон де жест» [Текст] / Ж. Бедье. – М. : ГОСИЗДАТ, 1939. – 188 с.
2. Боура С. М. Героическая поэзия [Текст] / С. М. Боура ; пер. с англ. Н. П. Гринцера и И. В. Ершовой. – М. : Новое литературное обозрение. – 2002. – 808 с.
3. Ершова И. В. Эпические теории XX века и традиционализм Рамона Менендеса Пидалья [Текст] / И. В. Ершова // Вестник Российского государственного гуманитарного университета. – 2010. – №2. – С. 72–85.
4. Масиель С. Сид Кампеадор [Текст] / С. Масиель // История средних веков (энциклопедия «Руссика»). – М. : ОЛМА Пресс Образование, 2004. – С. 470–471.
5. Підаль Р. М. Дініш Лаврадор [Текст] / Р. М. Підаль // Героїчне Середньовіччя в театральних образах ; авт.-уклад. І. В. Цебрій. – Полтава : Вид-во ПНПУ, 2014. – С. 201–226.
6. Підаль Р. М. Педро Жорстокий [Текст] / Р. М. Підаль // Героїчне Середньовіччя в театральних образах ; авт.-уклад. І. В. Цебрій. – Полтава : Вид-во ПНПУ, 2014. – С. 227–249.

7. Пидаль Р. М. Сид Кампеадор [Текст] / Р. М. Пидаль ; пер. с исп. М. Ю. Некрасова. – М. : Евразия, 2004. – 256 с.

I. V. Tsebriy, V. V. Openko

ОБРАЗ СРЕДНЕВЕКОВОГО ПРАВИТЕЛЯ ПИРЕНЕЕВ В НАСЛЕДИИ РАМОНА МЕНЕНДЕСА ПИДАЛЯ

В статье на основе работ исследователей испанской литературы, исторических и драматических произведений выдающегося деятеля европейской культуры академика Рамона Менендеса Пидалья показана эволюция представлений о средневековом правителе в истории Пиренеев. Определены его политические, правовые, этико-нравственные аспекты деятельности. Доказано, что как историк и писатель, Р.-М. Пидаль обнаружил гибкость в научных подходах к изучению средневековых источников и их интерпретации. Прослежено, как разрушение Испанской империи и приход к власти фашистов вызвали необходимость воссоздания героических фигур правителей и рыцарей Средневековья, которые боролись за единство Испании и демонстрировали это на собственном примере. Мирные годы в послевоенной стране заставили Р.-М. Пидалья переосмыслить свой идеал правителя – отныне дипломата, экономиста, покровителя науки и искусства. Раскрыто значение научной школы Р.-М. Пидалья для становления новой испанской культуры XX века, определено место и значение его творческого наследия для испанской и всемирной истории.

Ключевые слова: *Средневековье, средневековый правитель, эпос, научная школа, героическое прошлое, фашизм, традиционализм, концепция.*

I. V. Tsebriy, V. V. Openko

THE IMAGE OF THE MEDIEVAL RULER OF THE PYRENEES IN THE HERITAGE OF RAMÓN MENÉNDEZ PIDAL

The article based on the works of researchers of Spanish literature and historical and dramatic works of Academician Ramon Menéndez Pidal shows the evolution of ideas about a worthy medieval ruler in the history of the Pyrenees countries. During the research the political, legal, ethical and moral values of the ruler were identified, the place and importance of the Ramon Menéndez Pidal's works for Spanish and world literature are figured out. It is proven that as a historian and a writer, he showed flexibility in the historic approach to the study of the sources of information and its own interpretation. The destruction of the Spanish Empire and the rise to power of the Nazis forced him to recreate the heroic figures of kings and knights of the Middle Ages, who fought for the unity of Spain. Peace in the post-war country made Ramon Pidal to rethink his ideal of the ruler – now he is a diplomat, an economist, a patron of science and art. The article also analyses the importance of Ramon Menéndez Pidal's academic school and publishing activities for the establishment of a new Spanish culture.

Considering the fact that for today the number of works about the contribution of the Spanish scholar to the history studies is not sufficient, the authors of the article attempted to analyze historical positions and the concept of history of the famous Spanish scholar aiming at studying the images of medieval rulers in Ramon Menéndez Pidal's heritage.

Ramon Menéndez Pidal created the image of the medieval Pyrenees ruler not only in the traditional heroic sense, but in its evolutionary development. So, blaming him for excessive “traditionalism” in the study of medieval epic works is superfluous. This problem is multifaceted and not limited to those researches whose works are available today. Ramon Menéndez Pidal’s artistic heritage has become a classic of Spanish history and literature. However, the authors are sure that its study requires not only an unquestioning imitation, but also a deep understanding of all its components.

Keywords: *Middle Ages, medieval ruler, epic, academic school, heroic past, fascism, traditionalism, concept.*

Надійшла до редакції 8 квітня 2016 року

* * *

Джерелознавство та історіографія

УДК 477-025

Я. С. Калакура

ПЕТРО ТРОНЬКО В ІНТЕР'ЄРІ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ТА ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЙ

У статті з'ясовується роль і місце визначного українського історика та державного діяча Петра Тимофійовича Тронька в українській радянській та пострадянській історіографіях, аналізується його внесок у збагачення знань з історії й культури України, у розвиток історичного краєзнавства, у збереження і примноження історичної пам'яті українського народу. На тлі життя й діяльності вченого відстежується процес комунізації та ідеологізації історичної науки, їхні руйнівні негативні наслідки для української історіографії. Запропонована типологія радянських істориків і критерії оцінювання їхньої творчості.

Звернута увага на зміни в творчості та дослідницькій методології П. Тронька після відновлення незалежності України. Висвітлена сутність і небезпека життєвості комплексу совковості у свідомості частини істориків, його проявів у сучасному історіописі, окреслено шляхи його подолання. Обґрунтована необхідність критичного врахування рецидивів синдрому комунізації й протидії їм, особливо в умовах російської агресії та нав'язування парадигми «Руского міра».

Ключові слова: П. Тронько, радянська історична наука, українська пострадянська історіографія, історична пам'ять, комунізація історії, синдром совковості, історичне краєзнавство, типологія радянських істориків.

12 липня 2015 року громадськість України, у тому числі співтовариство істориків і краєзнавців, відзначили 100-річчя від дня народження академіка НАН України, визначного українського історика й державного діяча Петра Тронька, присвятивши цій події низку наукових конференцій, виставок, наукових та науково-популярних публікацій. Ювілей став чудовою нагодою для наукового осмислення його життя і творчості, окреслення місця вченого в українській історичній науці та історичному краєзнавстві. Поставивши його творчий шлях і наукову спадщину в інтер'єр радянської й пострадянської історіографії, маємо змогу на цьому досвіді зробити набагато ширші узагальнення, відстежити наслідки комунізації історичної науки, дієвість принципу наступності поколінь і генераційного підходу в розвитку української історіографії, визначити критерії типології радянських істориків. Незважаючи на численні праці, присвячені життєвому шляху, державній, науковій і громадській діяльності П. Тронька,

чимало аспектів залишається недостатньо висвітленими, зокрема вплив комунізації та советизації історичної науки на його погляди і творчість, вироблення імунітету до ідеологічних маніпуляцій та відстоювання українськості, методологічна переорієнтація вченого в умовах горбачовської перебудови і відновлення державної незалежності України, що й зумовлює необхідність продовження тронькознавчих студій. Актуальності поставленої проблеми додає й те, що в процесі реалізації прийнятих Верховною Радою законів про декомунізацію суспільства поряд з очищенням історичної науки від советських стереотипів та ідеологічних нашарувань помітною стала тенденція винятково негативного ставлення до доробку істориків радянської доби, мало не тотального заперечення його позитивного сегмента.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб із урахуванням уже опублікованих праць [2, 7, 8, 12] екстраполювати зміни історіографічної ситуації радянських років під впливом советизації суспільства на формування історичного мислення і дослідницькі практики П. Тронька, розглянути їх на рівні всього співтовариства істориків УРСР та в широких хронологічних межах, починаючи з часів повоєнної агонії сталінізму, хрущовської відлиги, брежнєвщини, горбачовської перебудови й закінчуючи відновленням суверенітету та державної незалежності України, запропонувати типологію радянських істориків, відстежити негативні наслідки комунізації історичної науки і комплексу совковості.

Феномен П. Тронька – це той досить рідкісний випадок, коли професійний історик фахово й успішно займався державними справами в ділянці української культури та історичної пам'яті, поєднуючи цю діяльність з проведенням і організацією досить масштабної та потужної науково-дослідницької роботи. Хоч у нашій історії – це не поодинокий приклад, оскільки були Михайло Грушевський, Дмитро Дорошенко, які теж поєднували наукову й державницьку діяльність, але то були інші часи. За радянської доби найлегше було діяти так, як зловісно відомий В. Маланчук – заступник міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, а в 1970-их роках – головний ідеолог КПУ, тобто вислужуватись перед режимом і боротися з усім українським. Петро Тимофійович вибрав інший шлях: усупереч офіційній політиці влади, спрямованій на асиміляцію та нищення українства, він намагався робити все можливе, а часом й неможливе для української справи. Про таких людей Олесь Гончар писав: «У колишній комуністичній партії були не тільки свавільники і злочинці. Більшість склали люди чесні, сумлінні, працелюбні, які в тяжких умовах тоталітарної системи по можливості діяли в ім'я народу, боролись, гинули, але передавали нащадкам усе гідне, світле в історико-культурних, духовних надбаннях українського суспільства» [12]. На його житті та творчості – яскравій й знаковій особистості, з яким автор цієї статті мав щастя і насолоду спілкуватися понад півстоліття, яскраво видно, що навіть у несприятливих умовах можна робити добрі справи для свого народу, для науки і культури.

Уперше пізнав Петра Тимофійовича заочно, коли в 1959 році брав участь у створенні в Івано-Франківську Музею комсомольської слави. Ми попросили його,

як першого секретаря Станіславського обкому комсомолу 1939 року, надіслати фотографію і спогади. Він працював тоді в Київському обкомі партії. Спогади ми не отримали, а чорно-білу фотографію, де двадцятичотирьохрічний Петро Тимофійович у вишиванці й чорному піджаку, нам надіслали. А наживо, як кажуть, зустрівся в 1965 році на нараді авторського колективу Івано-Франківського тому історії міст та сіл. З 1969 по 1972 рік мені, працюючи у відділі науки й навчальних закладів, а відтак помічником секретаря ЦК КПУ Федора Даниловича Овчаренка, довелося декілька разів зустрічатися з Петром Тимофійовичем, неодноразово спілкуватися телефоном – і кожна зустріч, кожна розмова закарбувалася в пам'яті. Мені, як галичанину, було дуже приємно пізнати в ньому людину з партійним квитком, але з українською душею, не тільки не байдужу до національної справи, але й таку, що не приховувала своєї позиції, своєї українськості. Можу підтвердити як свідок деякі вже оприлюднені факти про те, що він, ризикуючи власною кар'єрою (на той час заступник голови Ради Міністрів УРСР, член ЦК КПУ), послідовно й сміливо підтримував і захищав ініціаторів та організаторів створення Державного історико-культурного заповідника «Хортиця», зокрема Миколу Киценка, автора книги «Хортиця в героїці та легендах» (1969), який, власне, поплатився за цю діяльність посадами секретаря Запорізького обкому партії, а відтак – заступника голови облвиконкому. Були інспіровані «листи трудящих» із звинуваченнями його в націоналізмі й вимогами виключити з партії. На замовлення шовіністів була підготовлена розгромна рецензія московського історика Олени Дружиніної на друге видання книги М. Киценка з подібними звинуваченнями. Петро Тимофійович не тільки не відсахнувся від талановитого краснезнавця, а захищав його і шукав підтримки у секторі суспільних наук ЦК КПУ.

Або інший приклад. Очевидно, відчуваючи можливе усунення П. Шелеста з посади Першого секретаря ЦК КПУ, П. Тронько намагався організувати зустріч з ним ініціатору створення заповідника «Переяслав» Михайлові Сікорському. На жаль, ця зустріч не відбулася, але його прийняв Ф. Овчаренко та доручив секретареві Київського обкому партії готувати подання з цього питання. Після усунення П.Шелеста з України воно зависло мало не на десять років, але Петро Тимофійович не здався й продовжував боротьбу і за цей заповідник.

Зв'язки з Петром Тимофійовичем ще більше поглибились у період моєї роботи в Шевченковому університеті, який він часто відвідував, дуже любив і пишався своєю Alma Mater, уважав, що університет дав йому путівку в життя. «Велика честь вчитись у ньому, – писав він, – і велика честь пропагувати його досягнення і традиції у науці та освіті» [8, с. 3].

Ким був Петро Тимофійович в інтер'єрі української історичної науки? В УРЕ [10, с. 358], в РЕІУ [16, с. 300] про нього сказано – український радянський історик, державний і громадський діяч. ЕІУ оцінює його просто і багатозначно: історик, державний і громадський діяч [3, с.157–158]. Очевидно, з урахуванням реалій усі ці визначення правильні. Він, як і кожен із нас, – людина своєї епохи, свого часу. І все ж, на моє переконання, не слід було опускати у новому виданні

слово «український», адже він завжди ідентифікував себе з Україною, із соборною Україною, любив кожен регіон: свою рідну Слобожанщину і Прикарпаття, Донбас і Львівщину, Закарпаття і Крим, Полтавщину і Поділля, Київ і Одесу, чесно та самовіддано боровся за українську соборність. Навіть тоді, коли все українське почало витіснятися, замінюватися «советським», Петро Тимофійович не цурався українськості. Принагідно нагадаємо, що його докторська дисертація мала назву «Український народ у боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни» (1968 рік). Зверніть увагу: не Комуністична партія, а український народ.

Звідки ця українськість у Петра Тимофійовича і як йому вдалося зберегти її й по мірі можливостей утілювати у своїй роботі та історичних дослідженнях? Адже відомо, що за роки тоталітаризму була сформована струнка система комунізації історії й істориків, яка встановлювала і визначала зверху: а) єдину методологію та ідейно-політичні засади досліджень; б) замовну тематику праць; в) сувору цензуру і закриті рецензування робіт; г) централізовану систему підготовки кадрів істориків за єдиними програмами, на основі строгого індивідуального відбору студентів за політичними якостями. Найбільш негативні наслідки комунізації спіткали історичну науку в Україні, яка, за словами Л. Зашкільняка, перебувала під особливим наглядом, під пресом комуністичної ідеології та соціально-економічного детермінізму. Її проведення супроводжувалося деукраїнізацією і вихолощуванням з неї всього, що пов'язане з національною свідомістю, національним патріотизмом, із уживанням української мови у сферах науки, освіти та історіопису [1, 5, с.13–29].

Започатковане з кінця 1920-их років насадження сталінських уявлень про історичний процес в Україні та тенденції його розвитку продовжувалося й у повоєнні роки. Советська концепція історії, формаційний і партійно-класовий підхід функціонували як ідеологічний канон, як своєрідна релігія і мали агресивний характер відносно будь-якого іншого розуміння історичного процесу.

Підтвердженням цього стали ідеологічні репресії повоєнних років, так звана «ждановщина», погром творчих спілок і академічного Інституту історії України в часи Л. Кагановича [6, с.111–115], зловісні партійні тези 1954 року, які узаконювали фальшивий концепт «возз'єднання України з Росією» [14], «інтернаціоналістські» настанови 1972 року [7, с. 47].

Петро Тимофійович розпочав свої історичні студії на початку 1950-их років і був свідком, як крок за кроком узаконювалися офіційні версії історії, за котрими, наприклад, українці разом з іншими східними слов'янами відносилися до історичної спільноти «руській народ» як прямий спадкоємець «древнеруского народу» часів Київської Русі, а приєднання України до Росії після Переяслава, як і утворення СРСР, оцінювалися як «споконвічна мрія українців», що мали, мовляв, «добровільний характер», ставши «великим благом» для України. Основи зародження української державності пов'язувалися лише з жовтневим переворотом 1917 року й утворенням УСРР. Натомість борці за національне визволення і самостійну соборну українську державу, починаючи від гетьманів

І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи, лідерів Української революції 1917 – 1921 років М. Грушевського, С. Петлюри, П. Скоропадського, Є. Петрушевича і закінчуючи діячами ОУН та УПА Є. Коновальцем, А. Мельником, С. Бандерою, Р. Шухевичем, оголошувалися ворогами і підлими зрадниками українського народу. Радянська окупація західноукраїнських земель розглядалася як їх «возз'єднання у складі СРСР», німецько-радянська війна 1941 – 1945 років трактувалася як «Велика Вітчизняна», а перемога над гітлерівцями приписувалася здебільшого «великому російському народові».

До речі, цю тезу взяв на озброєння і розвинув Путін, заявляючи, що Росія мало не самостійно розгромила гітлерівців, без союзних республік та антигітлерівської коаліції. Грубо фальшувалася й міжвоєнна історія України, всіляко вихвалялися сталінські експерименти в економіці, культурі, національних відносинах, замовчувались репресії та голодомори, всіляко замовчувалися і приховувалися справжні винуватці беззаконня.

Після 1972 року в умовах так званого «маланчукізму» в радянській історіографії в Україні запанували «внормована» оцінка і трактування історичних подій винятково з позицій нових партійних документів та «союзних» праць [7, с. 47]. За таких умов українська радянська історіографія, ізольована від світової історичної науки, контактів із діаспорними істориками, була приречена на провінційність і маргіналізацію, й ці явища не могли оминати Петра Тимофійовича. Перечитуючи тогочасні праці вченого, не важко побачити, що часто за традиційними штампами проглядався український зміст та небайдужість до національних традицій, цитування творів класиків марксизму-ленінізму, компартійних документів було даниною часу і слугувало громовідводом від критики.

Викликає подив, як П. Тронько витримав ідеологічний прес, не прогнунвся, адже це були роки, коли методами «партійного керівництва», своєрідної «селекції» кадрів було сформовано особливий тип советського історика, який не мав права жити і працювати самостійно, без настанов партійних з'їздів, пленумів ЦК, виступів вождів, котрі мали слугувати йому дороговказом. В умовах тоталітаризму відбулася інтелектуальна і моральна деградація частини істориків, що вдавалися до доносів, наклепів, цькування, наклеювання ярликів тощо.

Водночас чимало істориків, серед них і П. Тронько, зуміли вистояти та уникнути багатьох негативних впливів, хоча й він пройшов мало не типовий шлях радянського історика: із молодих літ працював на шахті в Донбасі, закінчив учительські курси, вчителював, відтак комсомольська робота, а далі – важкі дороги німецько-радянської війни. У повоєнні роки закінчив Вищу партійну школу, екстерном історичний факультет Київського державного університету імені Т. Шевченка, аспірантуру Академії суспільних наук, захистив кандидатську дисертацію про комсомольське підпілля в боротьбі проти гітлерівців (1951 рік), у 1952 – 1953 роках читав лекції в університеті.

До речі, мій науковий керівник професор І. Шевченко дуже тепло відгукувався про педагогічний хист Петра Тимофійовича і пророкував йому велике майбутнє в

науці. Хрущовська «відлига» застала його на партійній роботі в Київській області, а в 1961 році він був призначений заступником Голови Ради Міністрів УРСР. На цій посаді він пропрацював 17 років, активно займаючись питаннями освіти, науки, культури, охорони здоров'я і не полишаючи науково-дослідницьку роботу в царині української історії.

З-під пера П. Тронька вийшли монографії «Безсмертя юних» (1957 рік), «В боях за Вітчизну» (1959 рік), «Культура – всенародне надбання» (1972 рік), «Історико-культурні цінності та сучасність» (1988 рік), «Навічно в пам'яті народній» (1995 рік), «Національна спілка краєзнавців України: сторінки історії» (2010 рік), десятки брошур та численні статті [9]. Він був автором і керівником авторських колективів таких праць, як «Історія Української РСР» у 8-ми томах, «Історія Києва» та ін. Та найвагомим його здобутком стала унікальна за світовими мірками праця – 26-томна «Історія міст і сіл України», головну редколегію якої він очолював. Принагідно зазначимо, що в її створенні взяли участь понад 100 тисяч науковців й аматорів-пошуковців [15]. Підготовка цього рідкісного видання дала могутній поштовх історико-краєзнавчим дослідженням на всіх теренах республіки.

З ініціативи вченого в Інституті історії 1979 року було створено відділ історико-краєзнавчих досліджень. Очоливши його, Петро Тимофійович узявся за складання Зводу пам'яток історії та культури України (дві його книги побачили світ у 1999 і 2004 роках), опублікував каталог-довідник «Пам'ятники історії та культури Української РСР», упродовж десятиріч редагував журнал «Пам'ятки України» (1975-1985 роки), а з 1992 року – часопис «Краєзнавство».

З відновленням незалежності України, яке П. Тронько зустрів з великим ентузіазмом, почався якісно новий етап у його творчості та громадській роботі. Незважаючи на поважний вік (у 1991 році йому виповнилося 76 років), він переглянув методологічні засади, відійшов від компартійних штамів і взявся за реалізацію давно омріяної мети – повернути добрі імена безвинних жертв тоталітаризму, сталінських репресій і голодоморів. Очолювана ним Головна редколегія організувала підготовку й видання багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» з матеріалами по кожній області, АР Крим і м. Києву.

На рахунок вченого, який 22 роки очолював Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, створення вже згадуваних заповідників «Хортиця» і «Переяслав», а також Державного музею народної архітектури та побуту України під відкритим небом у Пирогові, реконструкція Золотих воріт, відбудова Михайлівського Золотоверхого собору й Успенського собору Києво-Печерської лаври, створення музею «Україна в Другій світовій війні» тощо. У всіх цих справах є велика заслуга Петра Тимофійовича і дістала втілення його глибока, по-справжньому синівська любов до України, високе почуття українського патріотизму.

Оглядаючи з висоти сьогодення титанічну працю цієї непересічної особистості на благо України, яка отримала гідну оцінку і всенародне визнання, підтверджене

обранням Петра Тимофійович академіком НАН України, присвоєнням йому високого звання Героя України, стає ще зрозумілішим, чому тоталітарний режим так боявся історичної правди, українського відродження, переслідував борців за волю та незалежність України, у тому числі й істориків. Відомо, що багато хто з них, серед яких і Петро Тимофійович, і чимало інших, у тому числі і я, були вимушені приховувати свої переконання, замовчувати національну свідомість, демонструвати показну лояльність та готовність до співпраці з тоталітарним режимом.

У неоднорідному середовищі тогочасних істориків можна виділити декілька груп: а) так звані «советські історики» – завзяті догматики, сталіністи та ортодокси, які ретельно прислужували режиму, послідовно, а інколи й сліпо виконували партійні настанови; б) конформісти, які пасивно або й кон'юнктурно сприймали існуючі стандарти історіопису, здебільшого пристосовувалися до умов, піддавалися тиску, не демонструючи власну позицію; в) нонконформісти, які постали на тлі згорання хрущовської «відлиги» і «творчо», а більшість критично сприймала директиви партії, допускаючи деякі розходження із традиційним каноном; г) націонал-комуністи, які намагалися трактувати події та факти з позиції ідеології комунізму з національним обличчям; д) замасковані опозиціонери; е) історики-дисиденти. Отже, до істориків радянських часів, як і до їх спадщини, слід підходити диференційовано.

Тож може виникнути питання, де в цій типології та ніша, в якій у радянські часи перебував Петро Тимофійович? На нашу думку, він найближче стояв до ідеології націонал-комунізму (М. Скрипник, М. Хвильовий, В. Винниченко, О. Шумський та інші), прихильники якої виступали проти російської уніфікації комунізму, наївно вірячи у можливість побудови комуністичної української держави, тобто країни з національним обличчям.

У цьому зв'язкові видається доцільним розмежовувати поняття: український «націонал-комунізм» і «націонал-більшовизм», «советські» та «радянські» історики. Якщо хтось думає, що це простий переклад, то помиляється. «Советські» – це були насамперед російські або проросійські історики, котрі ідентифікували себе із «Советським Союзом», із Росією, із більшовицькою ідеологією і фанатично служили їй. Не випадково критики М. Горбачова звинувачують його не лише в розвалі СРСР, але й у «ідеологічному перевороті».

Натомість термін «радянський» був неоднозначним, він нагадував давню традицію українців: завжди радитися. У нашій історії були боярська і козацька ради, ми мали Головну українську раду на Галичині, Центральну Раду на Наддніпрянщині та Українську Головну Визвольну Раду. Очевидно, не випадково Л. Каганович 1947 року, дорікаючи М. Рильському (на той час уже союзному академікові, лауреату Сталінської премії й голові Спілки письменників) за «протаскивание под формой патриотизма» «враждебных националистических взглядов», запитав: – Що це ви пишете: «Я син Країни Рад»? Це яких «рад» ви родич? Чи не Центральної Ради, з якою боролися більшовики?» [4].

Формула «радянський український історик» мала два критерії ідентичності: політичну й національну. Саме тут і криється ота подвійна ідентичність та подвійна лояльність українських радянських істориків. Для Петра Тимофійовича пріоритетним було все українське, а вже потім радянське і комуністичне. У червні 2010 року він писав, що Україна починається з кожного із нас, що кожному треба задуматись над історією власного життєвого шляху як частини історії власної нації [8, с. 20].

І ще одне. Із успадкованих сучасною історіографією рудиментів минулого помітними є «синдром комунізації» та «комплекс совковості» істориків, які сформувалися в процесі «комунізації» і «советізації» науки, тобто цілеспрямованого й примусового насадження комуністичного диктату та марксистської ідеології, обмеження свободи творчості, накидання на історію статусу «ідеологічної зброї», орієнтації не на історичну правду, а на «політичну доцільність». В умовах України цей процес супроводжувався зросійщенням суспільства і витісненням з усіх його сфер українськості. Й хоч за роки незалежності України більшість стереотипів та штампів советської історіографії вдалося подолати, однак їх синдром, як і комплекс совкості, все ще помітні, а процес дерусифікації наштовхується на шалений спротив проросійських сил.

Із синдромом комунізації пов'язаний своєрідний спосіб мислення – так звана «совкова свідомість», що виявляється у фанатичній вірі в радянські ідеологічні міфи, в рабській психології, в популістській риторичі, агресії та максималізмі. Совок живе минулим і ненавидить сучасні новації, він прихильник твердої руки й ворог демократії та західних цінностей.

Маємо усвідомлювати, що симптоми «синдрому комунізації історії та істориків» виявилися досить живучими, вони не відмерли автоматично разом із крахом тоталітарної системи, демонструють властивість успадковуватися й передаватися як новим поколінням науковців, так і владі в її політиці історичної пам'яті. Чимало симптомів цього синдрому все ще циркулюють у сучасній практиці історіописання, в тематиці досліджень, в інтерпретації джерел. Ностальгію за «советським проектом» всіляко підживлюють ідеологи «руського міра» та їх прислужники в Україні. Гібридна війна путінської Росії проти України показала, що там, де синдром комунізації отримав найбільшу прописку, там, де «заморожувались» і консервувались советські кліше, топоніміка і монументальні пам'ятники комуністичним вождям, там тепер російська адміністрація й окупаційні війська. Ось чому потрібна протидія рецидивам синдрому комунікації, оновлення навчальної літератури, очищення її від залишків совковості. Відповідних змін очікує і система підготовки фахових істориків, підвищення їхньої кваліфікації.

Життя і творча спадщина Петра Тимофійовича, його державна й громадська діяльність підтверджують, що в середовищі українських радянських істориків було немало чесних науковців, а тому не слід механічно відкидати всі надбання тієї доби, враховувати фактор часу та конкретної історіографічної ситуації. Між іншим, і сам він уважав «малопродуктивним мазати дьогтем усе, що було у

радянські часи, адже мільйони людей жили в певному, беззаперечно, вкрай політизованому та заідеологізованому суспільстві... У тому, що зроблено ними і перейшло нам у спадок, далеко не все заслуговує осуду» [12, с. 163].

Підсумовуючи, варто ще раз підкреслити неординарність і багато в чому унікальність постаті Петра Тимофійовича Тронька, який органічно поєднував талант ученого-історика, організатора науки і державного діяча. Сорок років його творчості пов'язані з радянською добою, а 20 – з періодом незалежності України, якими він особливо гордився. Можна тільки уявити, яким міг бути його доробок в умовах свободи творчості. Тим не менше, він залишив вагомий слід в історичній науці, історичному краєзнавстві, сприяв збереженню національних пам'яток історії та культури, української ідентичності. Це була високоморальна й освічена людина, справжній патріот України, її вірний син. Ім'я Петра Тимофійовича навечно вписане в українську культуру, історію та історіографію.

Список використаних джерел

1. Бадзьо Ю. Знищення і русифікація української історії в советській Україні [Текст] / Ю. Бадзьо // Український історик. – 1981. – № 1–4. – С. 83–87; 1982. – Ч. 1–2. – С. 54–64.
2. Верменич Я. В. Простір у науці та Людина у науковому просторі. До 100-річчя академіка НАН України П. Т. Тронька [Текст] / Я. В. Верменич. – К. : ПУ НАН України, 2015. – 76 с.
3. Верменич Я. В. Тронько Петро Тимофійович [Текст] / Я. В. Верменич, В. І. Дмитрук // Енциклопедія історії України : у 10 т. – Т. 10. – К. : Наукова думка, 2013. – С. 157–158.
4. Дружбинський В. Лицар поезії і доброти. До 110-ї річниці від дня народження Максима Рильського [Текст] / В. Дружбинський // Дзеркало тижня, 2005. – 1 квітня.
5. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історіографія [Текст] / Л. Зашкільняк // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ ст. : здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 24–57.
6. Зневажена Кліо [Текст] : збірник. – К. : ПУ НАН України, 2005. – 594 с.
7. Калакура Я. Образ українського радянського історика в контексті інтроспекції [Текст] / Я. Калакура // Ейдос. – Вип. 8. – К. : ПУ НАН України, 2015. – С. 41–53.
8. Петро Тимофійович Тронько [Текст]. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2012. – 215 с.
9. Петро Тимофійович Тронько. Бібліографічний покажчик [Текст]. – К. : ПУ НАН України, 2005. – 192 с.
10. Петро Тимофійович Тронько [Текст] // Українська радянська енциклопедія : у 13 т. – Вид. 2-е. – Т. 11. – Кн. 1. – К. : УРЕ, 1984. – С. 358.

11. Реєнт О. П. Академік НАН України Петро Тимофійович Тронько (до 90-річчя від дня народження) [Текст] / О. П. Реєнт // Укр. істор. журн. – 2005. – № 3. – С. 159–168.
12. Пашенко О. Постать, що символізує епоху: книга про Героя України П. Т. Тронька [Текст] / О. Пашенко // Архіви України. – 2008. – № 5–6(262). – С. 208–211.
13. Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження [Текст] / М. Рябчук. – К.: К.І.С., 2011. – 240 с.
14. Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.) [Текст]. – К.: Політвидав України, 1954. – 32 с.
15. Тронько П. Т. Історія міст і сіл України: крок у нове тисячоліття: досвід, проблеми, перспективи [Текст] / П. Т. Тронько. – К., 2001. – 41 с.
16. Тронько Петро Тимофійович [Текст] // Радянська енциклопедія історії України: у 4 т. – Т. 4. – К.: УРЕ, 1972. – С. 300.
17. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби [Текст] / В. Яремчук. – Острог, 2009. – 124 с.

Я. С. Калакура

ПЕТР ТРОНЬКО В ИНТЕРЬЕРЕ УКРАИНСКОЙ СОВЕТСКОЙ И ПОСТСОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье излагается роль и место видного украинского историка и государственного деятеля Петра Тимофеевича Тронько в украинской советской и постсоветской историографиях, анализируется его вклад в обогащение знаний по истории и культуре Украины, в развитие исторического краеведения, в сохранение и приумножение исторической памяти украинского народа. На фоне жизни и деятельности ученого отслеживается процесс коммунизации и идеологизации исторической науки, их разрушительные и отрицательные последствия для украинской историографии. Предложена типология советских историков и критерии оценки их творчества.

Обращено внимание на изменения в творчестве и исследовательской методологии П. Тронько после возобновления независимости Украины. Освещена сущность и опасность жизненности комплекса совковости в сознании части историков, его проявлений в современной историописании, очерчены пути его преодоления. Обоснована необходимость критического учёта рецидивов синдрома коммунизации и противодействия им, особенно в условиях российской агрессии и навязывания парадигмы «Русского мира».

Ключевые слова: П. Тронько, советская историческая наука, украинская постсоветская историография, историческая память, коммунизация истории, синдром совковости, историческое краеведение, типология советских историков.

PETRO TRONKO IN THE INTERIOR OF UKRAINIAN SOVIET AND POST-SOVIET HISTORIOGRAPHY

The role and place in the Ukrainian Soviet and post-Soviet historiography of Petro Tymofiyovych Tronko, the outstanding Ukrainian historian and statesman, is figured out; his contribution to enriching the knowledge about the history and culture of Ukraine, development of historic study, preserving and enhancing the historical memory of Ukrainian people is analyzed. Against the background of the researcher's life and work the process of communization and history ideologization and its devastating negative consequences for Ukrainian historiography is traced. The typology of Soviet historians and criteria for evaluating their works is suggested.

The attention is paid to the changes in P. Tronko's work and research methodology after the restoration of Ukraine's independence. The author highlights the essence and danger of vitality of "sovkovist" complex in the minds of historians and its manifestations in modern historical writings and outlines the ways of its overcoming. The author proves the necessity of critical attitude towards the relapses of "communization" syndrome and the importance of counteracting them, especially under the conditions of the Russian aggression and imposing "the Russian world" paradigm.

Keywords: P. Tronko, Soviet history studies, post-Soviet Ukrainian historiography, historical memory, communization of history, "sovkovist" (i.e. Soviet mentality) syndrome, historical lore studies, typology of Soviet historians.

Надійшла до редакції 21 квітня 2016 року

* * *

УДК 329.15+321(477)«1945/1964»

П. В. Киридон

ЗАХІДНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО РАДЯНСЬКУ ПОЛІТИЧНУ НОМЕНКЛАТУРУ ПОВОЄННОГО ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ

Розкриваються основні характеристики та особливості вивчення науковцями західних країн діяльності правлячої в СРСР номенклатури повоєнного часу (1945 – 1964 роки). Минуле політичної «еліти» показано через призму аналізу основних рис історичної наукової школи, представленої в зарубіжних країнах Європи та США. Здійснено спробу показати всебічні підходи до розуміння справжньої ролі партійно-державної номенклатури Радянського Союзу, її місця у тодішній політичній системі, в ієрархії радянських управлінців. Теза про фактичний, а не декларований статус номенклатури як управлінської бюрократії, котра володіла монополією на владу, підтверджується тим, що номенклатурна система визначала загальну характеристику радянського тоталітаризму, а партійні апарати стали його

основою, зайнявши місце політичної еліти. Розгляд принципів радянського тоталітаризму західною історіографією пропонується досліджувати з урахуванням сучасних реалій і перспектив еволюції політичних режимів пострадянських країн, чим зумовлена потреба в модернізації концепції тоталітаризму. Йдеться як про безсумнівну наукову цінність та всебічну методологічну значимість здобутків, сповідування принципів об'єктивності історичної науки на заході, так і про її очевидні хиби: відірваність від джерельних матеріалів та певне спотворення реалій радянської дійсності. У статті обґрунтовується думка стосовно переваг зарубіжних радянологів у напрацюванні об'єктивності в методології та системності в дослідженнях.

Ключові слова: *політична номенклатура, партійно-державні управління, партократія, бюрократія, політична еліта, західна історіографія, радянська історіографія, радянологі.*

Дослідження становлення й розвитку партійно-державної номенклатури СРСР повоєнного двадцятиріччя проводилися як вітчизняними, так і зарубіжними вченими, починаючи від середини 1940-их років. Із огляду на наукову актуальність вивчення теми, вони здійснюються й нині. Підсумком огляду наукових пошуків є констатація того, що в завершеному вигляді діяльність комуністичної партійно-державної номенклатури досі не висвітлено, попри те, що окремі її сторони відображено в контексті різних питань, що ними переймалися вчені. Отже, нашим завданням є оприлюднення наявного доробку представників історичної науки, у тому числі західних, що дає змогу об'єктивно оцінити ступінь вивчення теми. Розв'язання цього завдання ми обумовлюємо розумінням історіографії як спеціальної галузі, котра досліджує історію та тенденції розвитку наукової думки, діяльність учених та наукових установ, дослідницьких шкіл, видавництв, їхній внесок у формування історичної свідомості [8, с. 14].

У той час, коли радянська історіографія все впевненіше стверджувала консервативну парадигму ситуації в політичному й громадському житті, культурі та ідеологічній сфері, коли номенклатурні групи різних рівнів прагнули зберегти ту комуністичну систему, яку одержали в спадок від попередніх поколінь номенклатурної верстви, а повоєнне двадцятиріччя висвітлювалося як час соціально-економічних звершень, піднесення добробуту народу й поліпшення ситуації в усіх сферах суспільного життя, західна історіографія завжди тісно пов'язувала політично-практичне призначення номенклатури з кадровою політикою КПРС у цілому [2; 3; 6; 23].

Трактуючи апарат як управлінську партократію, котра експлуатує інші соціальні спільноти, дослідники дають здебільшого абстрактні характеристики цього явища. Так, уже в повоєнні роки набули поширення характеристики та узагальнення номенклатурного феномена [2; 6; 8]. Західні послідовники концепцій М. Восленського, А. Авторханова, М. Джиласа [1; 4; 7] виходили з того, що номенклатура – це управлінська партократія, «новий правлячий клас», котрий експлуатує інші соціальні спільноти. Проте сприйняття ними номенклатури як окремого класу досі видається сумнівним, адже вона не володіла матеріальними

благами, маючи тільки право розпоряджатися ресурсами в умовах «колективної власності».

М. Восленський довів тезу про статус номенклатури як політичної бюрократії, котра володіла монополією на владу. Номенклатурна система визначала характеристику радянського тоталітаризму, а партійні апарати стали його основою, зайнявши місце політичної еліти [4]. У працях А. Авторханова знаходить місце оцінка номенклатури як провідної сили в організації передавання вищої влади з рук у руки [1]. М. Джилас показав риси номенклатури з позицій визначного комуністичного діяча, яким він був у минулому. Поставивши завдання «із допомогою узагальнень створити портрет комуністичного світу», автор назвав владну бюрократію СРСР новим класом, до якого належали всі, хто при соціалізмові одержував особливі привілеї та матеріальні переваги. Номенклатурну організацію управління він уважав «партійною державою» [7].

Більшість напрацювань західної історіографії базується на теорії радянського тоталітаризму, яка переважно становить методологічну основу досліджень. Між тим, на часі модернізація цієї концепції, зумовлена принаймні пострадянським досвідом ліквідації тоталітарних засад організації суспільного управління. Однією з таких спроб є робота американського політолога С. Біалера, котрий характеризував типи радянських управлінців, визначаючи їх як класичних бюрократів, котрі, проте, перебували в залежності від правлячої політичної еліти. Серед них автор називав: безпосередньо залежних від споживання (адміністрація фабрики, заводу, державного закладу тощо); безпосередньо підпорядкованих політичним лідерам; майже незалежну від «верхів» і «низів» корпоративну бюрократію, що тримає міцну кругову оборону власної страти [22]. Остання, стверджував С. Біалер, є номенклатурою, яка витворює систему заміщення головних політичних функцій, котрі по праву належать усьому суспільству [9; 21].

Ототожнення номенклатури з правлячим класом дало можливість італійському вченому Г. Моска пояснити явище панування меншості над більшістю в різних суспільствах. Видаються вагомими його аргументи щодо впливу еволюції правлячого класу на зміни в суспільстві, стосовно залежності чисельності управлінців від розмірів політичної спільноти, зв'язку влади й багатства її носіїв тощо [14]. Г. Моска назвав якості, які відкривають доступ до правлячого класу, виокремив позитивні риси управлінців – організованість, уміння керувати, соціальну активність, політичну гнучкість [20].

Французький радянолог Н. Верт спробував збагатити історіографію низкою понятійних дефініцій («розвинений сталінізм», «керована десталінізація» тощо), котрі, однак, не усталилися в наукових колах [3, с. 23–93]. Це – приклад, котрий характеризує одну зі сторін зарубіжної радянології як такої, що об'єктивно адресована іноземному читачеві. Вона послуговується не лише в понятійно-категоріальній сфері, а й у трактуванні явищ і процесів специфічно «європейськими» чи «американськими» інструментами досліджень. Так, скажімо, суспільна протидія в СРСР, на думку вченого, породила специфічну реакцію влади, котра створила номенклатурну форму управління.

Попри відірваність від джерельних матеріалів та певне спотворення реалій радянської дійсності, у зарубіжних радянологів було напрацьовано позитив – понад усе сповідувалися принципи об'єктивності та системності досліджень, їхня «позитивістська історіософія всебічно обґрунтувала багатофакторність історичного процесу, вплив багатьох чинників на події, явища, факти» [8, с. 108].

Серед здобутків західної історіографії виокремлюють аналіз забезпечення режиму закритості номенклатури, вивчення корпоративізму на різних етапах її функціонування, показ еволюції ролі регіональних еліт та їхніх лідерів, визначення особливостей радянського різновиду клієнтел (неофіційна форма соціальної взаємозалежності між «начальником» і підлеглими), перманентного розвитку сегментації номенклатури за специфічними інтересами груп її наповнення, розгляд стратифікації радянського суспільства, дію системи номенклатурних привілеїв тощо. Серед дослідників окресленого дискурсу зазвичай називають такі імена провідних радянологів, як Д. Міллер, Д. Хара, Х. Отторіно-Капеллі, Д. Лейн, Е. Модслі, Р. Страйер та інші [9, с. 49].

Говорячи про відхід від поліційних крайнощів політичного режиму в повоєнний час, наведемо думку іспанського філософа Х. Ортега-і-Гасета, який диференціював поняття «демократія» й «лібералізація». Перша вела до створення громадянського суспільства, котрому мала перейти політична влада. Лібералізація ж відносин обмежувала свободами громадян право на владу з боку політичного режиму [18, с. 9]. На нашу думку, саме процес лібералізації визначав загальну сутність 1945 – 1960-их років. Але навіть обережні та непослідовні зміни сприяли наближенню до громадянського суспільства.

На природу комуністичної номенклатури поширюються визначення, притаманні недемократичним інституціям. Оскільки «величезна маса політиків другого рангу, риторів і трибунів, депутатів і журналістів, представників провінційних горизонтів тільки підтримує в нижчих шарах суспільства ілюзію самовизначення народу» [24, с. 74], номенклатура є лише посередником між верхівкою й народними масами. Р. Міллс бачив у ній людей, чиї позиції возвеличують їх над оточенням, що дає змогу їм приймати рішення з політичними наслідками [12]. Болгарська дослідниця А. Крестева додає, що така комуністична еліта концептуалізується як номенклатура [10]. М. Нарта обґрунтовує думку про те, що в соціалістичному таборі було витворено тоталітарну еліту з працівників вищої політичної сфери. Оскільки вона все більше відчужується від суспільства, остільки виникає передатковий прошарок у вигляді номенклатурної групи [15, с. 13–67].

Чимало дослідників вибудовує поняття «еліта» і «номенклатура» в єдиному синонімічному рядові. Англійські автори Е. Модслі та С. Вайт указують, що всередині КПРС владу було сконцентровано в групі людей, котрі входили до Центрального Комітету. Вважаючи себе політичною елітою, члени апарату ЦК (Політбюро / Президія, Оргбюро, Секретаріат) формували правлячий клас номенклатури. При цьому йшлося не про персоналії, а про набір посад, обіймаючи

які функціонери належали до вищої еліти. Втрата «крісла» означала автоматичне позбавлення такого статусу [13, с. 6–12].

Американський учений М. Паренті обстоює теоретичну розбудову, згідно з якою номенклатура є державною бюрократією, котра функціонує в певному політичному й класовому просторі. У такому контексті він виводить характерні риси та дії номенклатури: систематична мобілізація людських і матеріальних ресурсів в ім'я накреслених режимом стратегічних завдань, використання професійно підготовлених кадрів, котрим надаються відповідні функціональні посади, професійна спеціалізація й розподіл праці, згідно з якими координується вся «начальницька ієрархія». «Бюрократія може використовуватися для керівництва і національною охороною здоров'я, і таборами смерті» [19, с. 349–350].

Західна історіографія акцентує увагу на цілком конкретних, «портретних» даних, властивих радянському управлінцеві. Не могли не вирізняти номенклатурника його специфічні уявлення щодо власної окремішності, котра сприймалася правлячою бюрократією вищих ланок як ознака своєрідної імпозантності. Зовнішність номенклатурника особливо впадала в очі іноземцям. Посол Великобританії в СРСР повоєнної доби В. Хейтер зазначав: «Їх упізнавали відразу. Це були дебелі, міцно збиті, напевне, дещо громіздкі люди. Вони носили глухі чорні плащі й на урочистих парадах стояли на трибуні ленінського мавзолею. ... Їх важко було відрізнити одне від одного; хіба що хтось носив вуса, а дехто інший – окуляри; це люди приблизно однакової комплекції: невисокі, коренасті, м'язисті, але описати кожного з них неможливо» [13, с. 5].

Окрім суто зовнішніх прикмет, номенклатурному працівникові були властивими й стереотипи поведінки. Р. Даніелс пише, що Й. Сталін принципово рекрутував номенклатурників із лав робітничого класу та селянства. Це додавало характерові представника радянсько-бюрократичної ієрархії схильність до авторитаризму, недовіру до інтелектуалів, ксенофобію, сплав сторожкості з квазі-параноїдальною, але прагматичною політичною культурою російської бюрократії [26, р. 78].

За зовнішністю класичного бюрократа ховалася його «концепція» сприйняття навколишнього світу. Професор Гарвардського університету Е. Кіннан виокремлює в характеристиці номенклатури тенденцію до стабільної рівноваги спільноти, намагання уникати ризикованих кроків, відстороненість від приватної ініціативи, спрощення владного механізму, значну свободу думок і дій усередині апарату, налаштованість на анонімне вирішення потенційно небезпечних, спірних питань [27, р. 169].

М. Джилас, твердячи, що радянські чиновники формувалися в окремий клас із нижчих, якнайширших прошарків народу, вказував: головне, чого вимагали від кандидата в номенклатуру, – відданість апаратним ідеалам, здатність розуміти й втілювати бюрократичну доктрину [7, с. 221–222]. Це були ті критерії, за якими ідентифікувався претендент на номенклатурну посаду. На такому підґрунті виникали неформальні апаратні угруповання, котрі, об'єднуючи спільним

кар'єрним інтересом чиновників, набували характеру автономних утворень, очолюваних впливовим високопосадовцем, що використовував протезованих ним апаратників, реалізуючи власний інтерес під час відбору та переміщень кадрів.

У поглядах істориків «західного світу» певну увагу приділено привілейованому стану партійно-державних функціонерів, котрий неминуче породжував тенденцію до розвитку корупції в рядах номенклатури. Спричинена кар'єристськими міркуваннями, пристрастю до розкошів і владолубством жадібність, послідовно живила цю хворобу в надрах самої політичної системи, роблячи її «самокорумпованою, такою, що невгамовно плодоносить привілеями й паразитичними функціями» [7, с. 240]. Часто грубим обходженням із громадянами функціонер тільки демонстрував свій фактичний статус, номенклатурну «значущість» та справжню, хай і протизаконну, «компетенцію» належного до привілейованої касти чиновника. Показуючи жагу до користування розкошами, апаратники керувалися не тільки звичайною людською слабкістю чи спокусами, а й тим, що їм, носіям влади, була органічно притаманна потреба втілювати «свій блиск, могутність і, понад усе, магію управління людьми, мистецтво, доступне тільки таким от істотам особливого гатунку» [7, с. 240].

Загалом привілеї та пільгові надбання, поряд із претензіями на необов'язкове дотримання законів і правил, диктували номенклатурникові норми поведінки, якими він демонстративно стверджував статус носія влади. Виходило, що «справжній комуніст – це покруч фанатика з негнузданим правителем. Тільки таке поєднання дає справжнього комуніста. Решта – або ідеалісти, або кар'єристи» [7, с. 240].

Видається доречною аналогізація західною історіографією понять «номенклатура» та «бюрократія». Російський історик А. Оболонський, покликаючись на концепцію М. Вебера і В. Вільсона, стверджує, що «бюрократизм складається з компонентів: у політичному сенсі – надмірне розростання й безвідповідальність виконавчої влади; у соціальному – відчуження влади від народу; в організаційному – канцеляристська підміна змісту формою; у морально-психологічному – бюрократична деформація свідомості» [17, с. 5 – 19].

Американський політолог Е. Мандел запропонував розрізняти в компартійній еліті «правлячих» і «управлінців», називаючи останніх дійсною бюрократією. Номенклатуру він визначає як «політичну бюрократію», котра виступає посередником між правлячою елітою та народними масами [11]. У такому випадкові управління слід уважати основною функцією номенклатури, котру позиціонують як менеджерів. Отже, номенклатурну систему доцільно, як це прийнято в західній історіографії, вважати органічною складовою тоталітарного суспільства [25, с. 276].

Зарубіжні історики не стільки умовно ототожнювали правлячу еліту з партійно-державним апаратом і вищим управлінським чиновництвом, скільки говорили про номенклатурний варіант елітної меншості. Позбавлена шансів піднятися над масами в силу відповідних культурно-етичних та інтелектуальних характеристик, страта номенклатури без відповідної на те компетенції не тільки

підмінила еліту своїм сурогатним варіантом, а й виключила можливість приходу до влади представників справжньої суспільної еліти. Соціальний статус, реальна впливовість у сфері прийняття політичних рішень та причетність до керівних функцій, але не відповідний культурно-інтелектуальний і професійний рівень чиновника визначали його спроможність займати управлінські позиції, які в громадянському суспільстві обіймає еліта.

Однак, оскільки спеціальних досліджень, присвячених історії номенклатури, західні вчені не створили, природа цього феномена і надалі подається ними за «європейськими» стандартами, суспільне сприйняття більшовицької диктатури залишається незрозумілим, регіональні особливості партійно-державних номенклатурних схем не аналізуються. Схематично трактуючи суспільно-політичні процеси в СРСР, західні радянологи поділяються на тих, хто в номенклатурі бачить монолітну, однорідну, структуровану владну силу (Зб. Бжезінський, С. Хантингтон, К. Фридрих, Т. Ригбі), і тих, на чю думку, радянська номенклатура – це сукупність угруповань із різноманітними інтересами (Я. Іонідис, Д. Келлер, Л. Дж. Черчуорд), а політичний процес у Радянському Союзі – взаємодія кланових актів, за обставин певної конкуренції груп усередині номенклатури [5, с. 252–253].

Західні вчені часто абсолютизують вплив історичного досвіду на дії більшовицького режиму, тоді як провідники СРСР зазвичай прагнули поводитися як модернізатори. Так, американський економіст Д. Норт переконує, що політичний вибір було сформовано минулим, котре слід розуміти як процес неперервного інституційного розвитку [16, с. 12]. Гіпертрофоване трактування цієї закономірності призвело до того, що радянологи, залишаючись дистанційованими (хоч і значно меншою мірою, ніж раніше) від архівів, особливо регіональних, у напрацюваннях віддають перевагу теоретичним пасажам без їхнього належного фактологічного супроводу.

Отже, роботи західних дослідників, поряд із позитивним потенціалом, програють щодо інформативності вітчизняним працям. Їм властиві певний консерватизм та залежність від стереотипів, зокрема розуміння номенклатури поза її соціальною сутністю, як такої, що функціонувала в суспільстві у вигляді окремої групи. Але феномен номенклатури як соціального інституту впливає з того, що вона виявляла себе в різні часи в різноманітних соціальних процесах кожного разу інакше.

Список використаних джерел

1. Авторханов А. Технология власти [Текст] / А. Авторханов. – М. : Слово ; Новый мир, 1991. – 638 с.
2. Боффа Д. История Советского Союза [Текст] : в 2 т. / Д. Боффа. – М. : Планета, 1990. – Т. 2 : От отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941–1964. – 1990. – 632 с.
3. Верт Н. История советского государства. 1900 – 1991 [Текст] : пер. с фр. / Н. Верт. – 2-ое изд. – М. : Прогресс-Академия, Весь Мир, 1995. – 544 с.

4. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза [Текст] / М. С. Восленский. – М. : «Советская Россия» совм. с МП «Октябрь», 1991. – 624 с.
5. Гаман-Голутвина О. В. Политические элиты России : веки исторической эволюции [Текст] / О. В. Гаман-Голутвина. – М. : РОССПЭН, 2006. – 448 с.
6. Геллер М. Я. Утопия у власти [Текст] / М. Я. Геллер, А. М. Некрич. – М. : МИК, 2000. – 856 с.
7. Джилас М. Лицо тоталитаризма [Текст] / М. Джилас ; пер. с сербско-хорватского. – М. : Новости, 1992. – 541 с.
8. Калакура Я. С. Українська історіографія [Текст] : курс лекцій / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 512 с.
9. Коновалов А. Б. Партийная номенклатура Сибири в системе региональной власти (1945–1991 гг.) [Текст] / А. Б. Коновалов. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2006. – 636 с.
10. Крэстева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества [Текст] / А. Крэстева // Социологические исследования. – 1996. – № 4. – С. 20–23.
11. Мандел Э. Власть и деньги [Текст] / Э. Мандел. – М. : Экономическая демократия, 1992. – 277 с.
12. Миллс Р. Властвующая элита [Текст] : пер. с англ. / Р. Миллс. – М. : Политиздат, 1959. – 102 с.
13. Модсли Э. Советская элита от Ленина до Горбачева. Центральный Комитет и его члены, 1917–1991 гг. [Текст] / Э. Модсли, С. Уайт ; пер. с англ. А. Л. Раскина. – М. : РОССПЭН ; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. – 431 с.
14. Моска Г. Правящий класс [Текст] / Г. Моска // Социологические исследования. – 1994. – № 10. – С. 187–191.
15. Нарта М. Теория элит и политика. К критике элитаризма [Текст] : пер. с чеш. / М. Нарта. – М. : Прогресс, 1978. – 238 с.
16. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики [Текст] / Д. Норт. – М. : [Б. в.], 1997. – 325 с.
17. Оболонский А. В. Бюрократия и государство [Текст] / А. В. Оболонский. – М. : [Б. в.], 1996. – 68 с.
18. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори [Текст] / Х. Ортега-і-Гасет ; пер. з іспан. В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко. – К. : Основи, 1994. – 420 с.
19. Паренти М. Демократия для немногих [Текст] : пер. с англ. / М. Паренти ; предисл. А. Манькина. – М. : Прогресс, 1990. – 504 с.
20. Самсонова Т. Н. Концепция «правлящего класса» Г. Моски [Текст] / Т. Н. Самсонова // Социологические исследования. – 1994. – № 10. – С. 180–184.
21. Сантос А. Номенклатура и мафия против патриотизма [Текст] / А. Сантос // Вопросы экономики. – 1995. – № 1. – С. 129–142.
22. Три лика бюрократа [Текст] // Советская культура. – 1988. – 24 сентября.

23. Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917–1991 [Текст] / Дж. Хоскинг. – Смоленск : Русич, 2000. – 496 с.
24. Шпенглер О. Закат Европы [Текст] / О. Шпенглер. – Новосибирск : Наука, 1994. – 880 с.
25. Шумпетер И. Капитализм, социализм и демократия [Текст] / И. Шумпетер. – М. : Экономика, 1995. – 439 с.
26. Is Russian Reformable? Change and Resistance from Stalin to Gorbachev / R. V. Daniels. – Boulder, 1988. – 212 p.
27. Keenan E. L. Moscovite Political Folkways / E. L. Keenan // Russian Review. 1968. – # 45 (2). – P. 169. – P. 11–18.

П. В. Киридон

ЗАПАДНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О СОВЕТСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НОМЕНКЛАТУРЕ ПОСЛЕВОЕННОГО ДВАДЦАТИЛЕТИЯ

Предлагаются основные характеристики и особенности изучения представителями западной исторической науки деятельности партийно-государственной номенклатуры СССР в послевоенные годы (1945 – 1964). Прошлое политической «элиты» показано в свете анализа главных черт исторической научной школы, представленной в зарубежных странах Европы и США. Осуществлена попытка показать всесторонние подходы к пониманию истинной роли правящей номенклатуры Советского Союза, её места в тогдашней политической системе, в иерархии советских управленцев. Тезис о фактическом, а не декларированном статусе номенклатуры как управленческой бюрократии, владеющей монополией на власть, подтверждён тем, что номенклатурная система определяла общую характеристику советского тоталитаризма, а партийные аппараты стали его основой, заняв место политической элиты. Рассмотрение принципов тоталитаризма западной историографией важно исследовать с учётом современных реалий и перспектив эволюции политических режимов в постсоветских странах, чем обусловлена потребность в модернизации концепции тоталитаризма.

Ключевые слова: политическая номенклатура, партийно-государственные управленцы, партократия, бюрократия, политическая элита, западная историография, советская историография, советологи.

P. V. Kyrydon

WESTERN HISTORIOGRAPHY ABOUT THE SOVIET POLITICAL NOMENCLATURE IN THE PERIOD OF TWENTY POSTWAR YEARS

The aim of the publication is to research the main characteristics and features of studying the ruling post-war Soviet nomenclature (in 1945 – 1964) by scholars of Western countries. The past of political “elite” is shown through the prism of historical analysis of the main features of history school represented in Europe and the USA. The attempt of showing comprehensive approaches to understanding the true role of party-state

nomenclature of the Soviet Union and its place in the political system in the Soviet hierarchy of managers is made. The thesis of actual, not declared status as a range of administrative bureaucracy, which had a monopoly on power, confirmed that the nomenclature system identified the general characteristics of Soviet totalitarianism, and the party apparatus became its base, taking the place of the political elite.

The author suggests considering the principles of the Soviet totalitarianism by the Western historiography within the current realities and prospects of the evolution of political regimes of former Soviet countries that means the need of modernizing the concept of totalitarianism. The undeniable research value, importance of comprehensive methodological achievements and following the principles of objectivity of Western history studies are emphasized in the article together with its obvious drawbacks: isolation from the source material and some distortion of the Soviet reality.

In the article the opinion about the benefits of foreign Sovietologists, which are the objectivity development in methodology and consistency in the research, is proven.

Keywords: *political nomenclature, the party-state managers, participacy, the bureaucracy, the political elite, western historiography, the Soviet historiography, Sovietologists.*

Надійшла до редакції 5 травня 2016 року

* * *

Хроніка

V ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА В НОВІТНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»

19–20 листопада 2015 року в Полтавському національному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка пройшла V Всеукраїнська наукова конференція «Держава і церква в новітній історії України». Цей науковий захід започаткований ще у 2005 році.

Конференція проходила під егідою Міністерства освіти і науки України, а її безпосередніми організаторами стали Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка (кафедра історії України і кафедра всесвітньої історії та методики викладання історії), Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (м. Київ) та Полтавська обласна організація Української асоціації релігієзнавців.

На початку пленарного засідання учасників привітали Р. Сітарчук (д.і.н., професор, перший проректор ПНПУ, голова Полтавської обласної організації Української асоціації релігієзнавців), М. Білокінь (керівник апарату Полтавської обласної державної адміністрації), Л. Кравченко (д.пед.н., професор, проректор з наукової роботи ПНПУ), В. Вождаєнко (заступник начальника Управління культури Полтавської ОДА), Владика Василій (Тучапець) – єпископ, екзарх Харківський УГКЦ, Л. Владиченко (д.і.н., заступник директора Департаменту у справах релігій та національностей – начальник відділу експертно-аналітичної роботи та зв'язків з релігійними організаціями Міністерства культури України).

Із доповідями на пленарному засіданні виступили: А. Колодний (д.філос.н., професор, заступник директора Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, керівник Відділення релігієзнавства, президент УАР, м. Київ), Л. Владиченко, А. Киридон (д.і.н., професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», м. Київ), П. Яроцький (д.філос.н., професор, провідний науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, м. Київ), О. Бучма (к.філос.н., старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди, м. Київ), Г. Бондаренко (к.і.н., провідний науковий співробітник ІМФЕ імені М. Рильського, м. Київ), Р. Сітарчук, Ю. Вільховий (к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ, заступник голови Полтавської обласної організації УАР).

Особливий інтерес і зацікавлення викликали доповіді гостей: Л. Владиченко, А. Киридон, О. Бучми, які порушили проблеми сучасного стану відносин між

державою та релігійними організаціями в Україні, розглянули питання експлікації основних рис сучасної історіографії у контексті вище зазначених взаємин, а також обговорили взаємозв'язок релігії і правової нормотворчості в контексті новітньої історії.

Заключне слово на пленарному засіданні виголовила Л. Бабенко (д.і.н., професор, завідувач кафедрою історії України ПНПУ, представник Оргкомітету конференції). Вона зазначила, що проблематика державно-церковних взаємин далеко не вичерпана, містить багато невивчених аспектів і чекає своїх дослідників. Контекст доповідей, за її словами, свідчить, що поєднання зусиль науковців, владних структур, конфесій і громадськості дає непоганий результат не лише у сфері досліджень історії держави і церкви, але й допомагає гармонізації конфесійного середовища України, розбудові її громадянського суспільства.

Далі учасники конференції брали участь у роботі тематичного круглого столу «Митрополит Андрей Шептицький в історії УГКЦ» (до 150-ліття з дня народження). До ПНПУ прибула поважна делегація науковців і віруючих (УГКЦ) зі Львова. Полтавських греко-католиків представляли о. Юрій Кролевський (настоятель парафії Пресвятої Трійці) та о. Максим Кролевський (координатор Стратегії розвитку УГКЦ до 2020 року в Харківському екзархаті). З привітанням до учасників звернувся Владика Василій (Тучапєць) – єпископ, екзарх Харківський УГКЦ. Модераторами круглого столу були Л. Бабенко та Ю. Вільховий.

Обговорення відбувалося за трьома напрямками: перший – це історія УГКЦ і постать митрополита Андрея Шептицького; другий – духовна спадщина митрополита Андрея Шептицького та її морально-ціннісні виміри в українському суспільстві; третій – постать Андрея Шептицького у контексті сучасного державотворення в Україні. Варто зауважити, що, попри обговорення найгостріших дискусійних проблем, учасники засідання дотримувалися норм толерантності, наукового об'єктивізму і християнської етики.

Учасники круглого столу звернулися до представників центральної і обласної влади із закликом запровадити спеціальну рубрику тематичних обговорень діяльності митрополита А. Шептицького у контексті сучасних державотворчих процесів в Україні. Зокрема, була висловлена пропозиція, щодо активної взаємодії представників державної влади, наукових і культурних осередків, об'єднань УГКЦ і громадськості.

Під час другого робочого дня конференції (20 листопада 2015 року) працювали секційні засідання, на яких було заявлено 69 доповідей науковців із різних регіонів України. У роботі окрім полтавських, брали участь дослідники з Києва, Львова, Запоріжжя, Миколаєва, Харкова, Дніпропетровська, Луцька, Вінниці, Рівного, Кременця (Тернопільська область), Івано-Франківська, Одеси, Ніжина, Ужгорода і, навіть, м. Мозир (Беларусь). Серед них – історики, філософи, культурологи, педагоги, етнологи, політологи, теологи, мистецтвознавці.

Традиційно на секційних засіданнях було оприлюднено величезний масив важливої для релігієзнавчих досліджень інформації. Учасники мали змогу

ознайомитися із сучасними напрямами, розвідками і розробками у сфері досліджень державно-церковної проблематики за новітньої доби.

У роботі конференції активну участь брали і студенти історичного факультету, молодь факультетів філології та журналістики, технології та дизайну ПНПУ. На секційних засіданнях виступили: Ж. Авраменко, М. Сахно, Н. Удовиченко, О. Матвійчук, С. Мостовенко. Це досить важливо, адже залучення майбутніх учителів до наукової діяльності забезпечує успішну підготовку достойної наукової зміни.

Підбив підсумки роботи конференції представник Оргкомітету Ю. Вільховий. Він зазначив, що V Всеукраїнська наукова конференція «Держава і церква в новітній історії України» відбулася на високому теоретичному, методологічному і організаційному рівнях. Вона, без сумніву, увійде в історію вітчизняної науки як важлива віха в процесі розвитку вітчизняного релігієзнавства, а Полтавський педуніверситет завжди відкритий для проведення таких масштабних наукових форумів.

Н. В. Год

* * *

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЛИЦАРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЗВИТЯГИ

Уже другий рік поспіль на сході України тривають військові дії. Не залишаються осторонь цих подій і студенти та випускники історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Ще до розгортання активних бойових дій на частині територій Донецької та Луганської областей вихованці факультету, маючи активну громадянську позицію, були засновниками багатьох громадських організацій у Полтаві, брали участь в ініціативах Полтавської самооборони під час Революції Гідності, стояли на Київському Євромайдані, а нині є учасниками волонтерського руху. Не залишилися вони осторонь і подій російсько-української війни.

Трагічним й водночас знаковим є те, що першою втратою України на російсько-українській війні став Геннадій Беліченко – випускник заочного відділення історичного факультету ПНПУ імені В.Г. Короленка 2001 року. 13 квітня 2014 року він у складі групи співробітників СБУ прийняв бій з озброєними нападниками біля Слов'янська Донецької області.

Готовність до захисту України покликала на фронт й інших випускників і студентів істфаку. З перших днів війни вони воювали в складі таких підрозділів як «Азов», «Айдар», «Дніпро 1», «Карпатська січ», «Полтава», «ДУК ПС». Їхні бойові біографії пов'язані з найгарячішими точками цієї війни – Новоозовськ, Іловайськ, Широкине, Дебальцеве, Артемівськ (Бахмут), Волноваха, Водяне, Піски та інші. Й нині наші випускники несуть службу у лавах ЗСУ біля Авдіївки,

Зайцевого, Краматорська, Донецького аеропорту. Привертає увагу те, що більшість із них були добровольцями. Таким був і Антон Грицай («Сіф») – випускник університету 2009 року.

Він був активним футбольним уболівальником Полтавського клубу «Ворскла», ініціатором утворення ультрас-організації «Crew of Golden Eagle». Під час Революції Гідності працював у складі Полтавської Самооборони. Влітку 2014 року разом із друзями-вболівальниками став ініціатором створення графіті-меморіалу Небесної Сотні в Полтаві. А вже у вересні того ж року добровільно вступив на службу до полку «Азов», у складі якого прийняв свій перший і останній бій. 15 лютого 2015 року юнак загинув під селом Широкине Донецької області. За особисту мужність і високий професіоналізм, виявлені в захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, Грицай Антон Юрійович указом Президента України був нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно). Загиблого героя також відзначено нагрудним знаком Полтавської обласної ради «За вірність народу України» I ступеня (посмертно) та медаллю УПЦ КП «За жертвовність і любов до України» (посмертно).

15 серпня 2015 року на фасаді нового корпусу Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка мама загиблого воїна – Тетяна Іванівна Грицай та голова обласної ради Петро Ворона відкрили меморіальну дошку загиблого бійцю Національної гвардії України. Крім рідних і друзів вшанувати пам'ять Антона прийшли студенти і викладачі університету, фанати футбольних клубів «Ворскла» (Полтава), «Чорноморець» (Одеса), «Шахтар» (Донецьк).

Через півроку потому, у роковини смерті нашого земляка, студенти та викладачі історичного факультету організували фотовиставку «Лицар небесної варти», присвячену Антону Грицаю. Матеріали для неї надали рідні та друзі бійця. На світлинах було представлено життя Антона у мирний час, служба в полку «Азов» і заходи, проведені упродовж останнього року на вшанування його пам'яті. Окрім фото вперше науковці, викладачі, студенти, співробітники університету та представники громадськості оцінили плакат авторства київського художника Андрія Єрмоленка, відомого в Україні завдяки створеним ним нашивкам для сотень Євромайдану та воїнів АТО (зокрема, емблема «Укроп»). Полотно із зображенням Антона Грицая, разом з іншими найкращими творами, було представлено 5 грудня 2015 року в Києві на благодійному аукціоні «Український патріотичний плакат – 2015».

Зазначимо, що увага до подій російсько-української війни не обмежується лише меморіальними заходами. 15 жовтня 2015 року у ході відзначення Дня захисника України на історичному факультеті за ініціативи викладачів кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії була відкрита фотовиставка «Студенти та випускники історичного факультету – учасники російсько-української війни». Відвідувачі ознайомилися з портретами двадцяти бійців, дані про яких вдалося зібрати на той час. Частина з них завітала на організований до Дня захисника України концерт-зустріч «Хочу жити без війни». Присутні вітали

рідних А. Грицяя, О. Кобу (випускника 2014 року), Є. Залужного (випускника 2012 року), Є. Шпірка (випускника 2007 року), О. Федоренка (випускника 2009 року), Т. Малярєнка (випускника 2010 року), Ю. Матвійчука (випускника 2014 року), І. Скляра (випускника 2014 року), Г. Сьоміна (студента 4-го курсу), С. Химича (студента 3-го курсу), М. Місюренка (студента 3-го курсу). Юліан Матвійчук розповів про свій бойовий шлях. Олександр Коба закликав не ідеалізувати війну, підкреслив, що воювати повинні професіонали, але при цьому у кожного має бути свій фронт для захисту Батьківщини.

Таким фронтом для істфаківців стала волонтерська діяльність. Із 9 листопада по 1 грудня 2015 року на факультеті тривала благодійна акція «Молодь, допоможи героям АТО!» За ініціативою Полтавського обласного проводу ВГО «Сокіл» був організований збір лікарських засобів для передачі їх військовим на схід країни. Зібрано та закуплено близько однієї тисячі одиниць медикаментів майже сорока найменувань. Усі вони невдовзі були відправлені на схід для бійців ОЗШР «Карпатська Січ» ОМБр – 93.

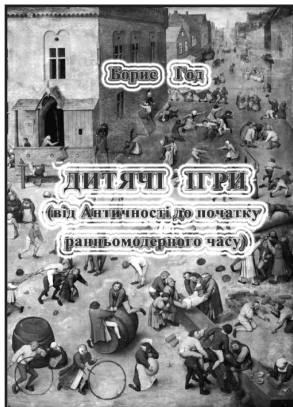
Упродовж грудня 2015 року на історичному факультеті проводилася волонтерська акція «Замаскуй армію!». Зібрані студентами та викладачами матеріали були передані волонтерській організації «Полтавський батальйон небайдужих», учасники якої виготовили маскувальне спорядження (сітки, костюми) для воїнів української армії.

Т. В. Тронько

* * *

Критика та бібліографія

Год Б. Дитячі ігри (від Античності до початку ранньомодерного часу) [Текст] : монографія / Борис Год. – Полтава : Вид-во ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2015. – 182 с.

Утвердження інформаційного суспільства на тлі глобалізації і мультикультуралізму спонукає людину до включення в широкомасштабну гру без правил на здобуття першості в оволодінні інформацією. Сьогодні множаться варіанти досягнення особистого ігрового успіху в умовах заперечення усталених духовних цінностей, набирає масштабів ствердження автономної моралі, безпелаяційного руйнування кордонів свободи людини та зневаги до авторитетних ідей. А деякі дослідники філософії гри наголошують на її винятковому домінуванні в постмодерністську епоху, що й зумовлює виняткову актуальність монографії Б. Года.

Рецензована наукова праця має струнку класичну форму історико-педагогічного дослідження: вступ, три розділи і загальні висновки. Розділи складаються із трьох підпунктів, кожен із яких починається постановкою завдань, а завершується короткими та ємними висновками, що дає змогу читачеві легко орієнтуватися в тексті, сприймати логіку міркувань автора й віртуально діалогізувати з ним. Б. Год переконливо доводить доцільність і своєчасність представленої на суд зацікавленої читацької аудиторії наукової студії, чітко формулює мету, конкретизує завдання, розкриває теоретико-методологічний та історико-педагогічний аспекти дитячої гри як засобу виховання й навчання особистості.

На нашу думку, учений свідомо розширив хронологічні межі наукової розвідки, щоб у історичному просторі, який охоплює понад 1600 років, не лише простежити логіку становлення історико-педагогічного знання про феномен гри, але й визначити відповідні соціокультурні координати, віднайти аналогії із сучасною практикою та накреслити перспективи вирішення нагальних проблем розвитку креативної особистості засобами ігрових технологій і підготовки молоді

до протистояння цілеспрямованим лудоманіпуляціям суспільною й особистісною свідомістю.

У теоретико-методологічному розділі Б. Год аналізує гру в філософсько-антропологічному та культурно-історичному контекстах, що дозволило виявити її генезу, класифікацію та природу. Наприклад, читач може звернути увагу на інформацію про надзвичайно популярний нині футбол, який свого часу заборонявся в університетах як «гра підручних м'ясника» (с. 19). Він виокремлює теоретико-педагогічні підходи й положення щодо методу гри та пропонує історіографію наукової проблеми, представлену загалом біля 400 персоналіями (філософи, педагоги, культурологи, історики, психологи, медики, письменники, поети, художники, музиканти, громадські діячі, спортсмени, військові та ін.), що засвідчує потужну ерудицію автора, глибину аналізу й осмислення ним предмету дослідження. З огляду на це монографія може виконувати завдання своєрідного довідника і навігатора із проблеми гри для нової генерації науковців.

У другому розділі представлено результати історико-компаративістського аналізу гри в педагогічній теорії та практиці Античності й Середньовіччя (Стародавня Греція, Стародавній Рим, Європа). Б. Год спирається на дані тогочасної науки, матеріали археологічних розкопок, твори мистецтва, античну міфологію та епос, супроводжує оповідь репродукціями гравюр і картин, що надає презентації матеріалу естетизму та художньої вишуканості. У кожній добі автор відзначає втрати й здобутки. Так, він наголошує, що протягом доби Античності трансформувалися грецький агон та олімпійські традиції, було утрачено «зв'язок фізичної гри і гармонійно-тілесно-душевного розвитку особистості», але осмислено феномен ділової гри (с. 164). На його переконання, в педагогічній думці Середньовіччя заперечувалися ігрові методи, бо вона була ще не готова до вирішення проблеми дитячих ігор, проте, останні розвивалися в лицарській підготовці, а в народній ігровій культурі зароджувалися окремі форми сучасного спорту.

Як відомий знавець історико-педагогічної думки епохи європейського Відродження, Б. Год блискуче аналізує гру в суспільно-педагогічному дискурсі XIV – XVII століть. Учений вільно оперує ідеями й концепціями, теоретичними положеннями й підходами, трактатами й наративами, численними адресами ренесансного педагогічного досвіду. Він доходить висновку, що саме за цієї доби стверджується інтерес до фізичного виховання, гімнастики, рухливих ігор, формування здорового способу життя як найефективніших шляхів профілактики захворювань і гармонійного розвитку особистості на принципах гуманізму. Незважаючи на усвідомлення філософами й педагогами доби Відродження потенційних можливостей гри, зазначає автор, у її онтологічний простір не входили навчальні заклади: вона побутувала в родині, на вулиці, у товаристві ровесників і дорослих.

Натхненні сторінки монографії присвячено аналізу ролі гри в педагогічній системі великого чеського Вчителя Я.А. Коменського, який «започаткував якісно новий етап розвитку педагогіки ігор – етап науковості й узагальнення» (с. 166) як

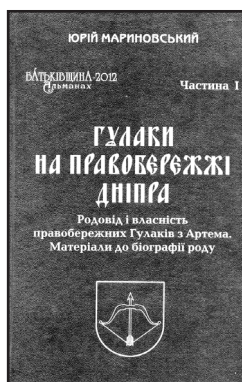
результат «античного, ренесансного та єзуїтського досвіду навчання і виховання» (с. 152). На думку автора, Я.А. Коменський розробив цілісну концепцію гри: теоретичні положення щодо її дидактичної, виховної, психологічної та фізичної цінності; сім умов, за яких гра є доцільною та педагогічно виправданою; методику організації ігор із правилами, які він вважав найкориснішими; вимоги до педагогічного керування дитячими іграми; шляхи подолання «прихованої небезпеки цього феномена» через цілеспрямоване моральне виховання особистості.

На окреме слово заслуговує порушена в монографії проблема азартних ігор («ігор на гроші», за Я.А. Коменським), нестримна індустрія і динамічне поширення яких у сучасному інформаційному суспільстві загрожує духовно-моральному, психічному і фізичному здоров'ю молодого покоління, а ширше – існуванню людства загалом, бо вони є потужною зброєю демографічної війни. На переконання автора, яскравим прикладом руйнівного впливу гри на суспільство є занепад Стародавнього Риму, громадяни якого обрали публічні ігри вульгарного, жорстокого та агресивного характеру за соціально-аксіологічні дорогівкази. Мудрий педагог контекстуально спрямовує читача на усвідомлення об'єктивної необхідності розвитку в надрах агонізуючої «сенсорної культури» паростків «ідеаційної цивілізації» (терміни П. Сорокіна).

Отже, у рецензованій монографії Б. Года «Дитячі ігри (від Античності до початку ранньомодерного часу)» науково обґрунтована авторська історико-педагогічна парадигма дитячої гри, яка включає теоретико-методологічний, науково-методичний і орієнтаційно-проективний аспекти. Вона стане у пригоді науковцям (філософам, історикам, педагогам, дослідникам гри та спорту), фахівцям у галузі професійної та післядипломної педагогічної освіти, учителям середніх загальноосвітніх шкіл і вихователям дошкільних навчальних закладів, батькам, усім, хто цікавиться проблемами історії педагогіки гри та спорту.

О. О. Лобач, В. В. Ставнюк

* * *

Мариновський Ю. Гулаки на Правобережжі Дніпра. Родовід і власність правобережних Гулаків з Артема. Матеріали до біографії роду [Текст] / Ю. Мариновський. – Черкаси : Вертикаль, 2014. – 510 с.

Останнім часом генеалогічні дослідження та біографістика набувають усе більшої популярності як у контексті генеалогічних досліджень, так і в сенсі вивчення регіональної історії. Історики-професіонали та аматори, першою чергою, з охотою беруться за історії відомих родин, однак рецензована праця розглядає розгалуження великого роду, в котрому знайшлося місце й «сильним світу цього», й простим селянам. Черкаський краєзнавець Юрій Мариновський в одному дослідженні зібрав велику кількість архівних матеріалів, пов'язаних з історією родини Гулаків (Гулаків-Артемівських / Артемівських-Артеменків — Гулаків-Артеменків, Семеренків / Симиренків), котрі жили на Правобережжі Дніпра, а ведуть свій рід від Лівобережних Гулаків.

Автор зауважує, що вивчення винятково «зіркових біографій» призводить до знецінення великого пласту наукового знання, котрим, як ми знаємо, мають послуговуватися у своїх дослідженнях професіональні та компетентні історики. Ця книга має викоринити подібну проблему і вивести на історичну арену сім'ї, родовід котрих не досліджувався лише через відсутність відомих членів фамілії.

Збірник документів є фундаментальною працею, яка може стати корисною при вивченні не лише генеалогічних зв'язків родини Гулаків, а й історій інших сімей, мікроісторичних студій, історії Черкащини. Публікація постала на основі ґрунтовного ознайомлення з документальною базою різних архівів України (Державних архівів Київської, Полтавської, Черкаської, Чернігівської областей), а також закордонних, зокрема Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі, Російського державного воєнно-історичного архіву й ін. Ми бачимо посилання на сповідні розписи, метричні книги, декрети, листи, документи купівлі-продажу земельних ділянок, садиб тощо. Велика кількість проаналізованих і скомпонованих за табличним методом джерел хоч і не є повністю оригінальними, все ж становить певну наукову цінність.

Книга складається із 11 основних структурних елементів (розділів):

1. *Гулаки — знаний український рід.* У цьому розділі автор наводить перші згадки про сім'ю та основоположника родини, прослідковує генезу прізвища. Також ми можемо відстежити процеси набуття дворянства та оформлення земельних володінь, котрі належали різним гілкам роду. Для зручності використання велика кількість матеріалу подана у вигляді таблиць.

2. *Додатки. Документи.* Цей розділ містить винятково матеріали, пов'язані з життям та діяльністю різних представників роду. До них належать як документи на право володіння землею, так і різні ревізії, дворянські грамоти, списки парафіяльних церков (усього 33 одиниці).

3. *Додатки 2. Матеріали і документи.* Ці матеріали докладно інформують про Гулаків, Артеменків та Турчовичів, які проживали у селі Вербівка.

4. *Додаток 3. Матеріали і документи.* У цьому розділі містяться записи в документах парафіяльної церкви у місті Городище, прихожанами якої були майже всі Гулаки та Гулаки-Артемовські, а також значна частина селян Артеменків, які проживали на території однойменної парафії.

5. *Коментарі та примітки.* Цей розділ належить до наукового апарату книги, але являє й самостійну цінність, оскільки має посилання на силу допоміжних документів, які стосуються певних подій чи осіб, і дає пояснення низці фактів, котрі були наведені у тексті раніше. У ньому є посилання на архівні справи, що особливо цінне для подальших досліджень, які можливо будуть проводитися іншими науковцями.

6. *Реєстр родовідних таблиць.* Більшу частину книги становлять родовідні таблиці окремих родин Гулаків. Для систематизації та полегшення їх використання автору довелося робити окремий реєстр.

7. *Використані джерела.*

8. *Умовне скорочення назв релігійних установ (церков, парафій).*

9. *Таблиця імен, що згадуються.* Для зручності читачам книги автор паралельно наводить різні варіації одних і тих же імен, котрі вживалися в документації кінця XVIII — початку XX століть на Черкащині.

10. *Топоніми м. Городище.* Це місто є ключовим для Гулаків. Воно найчастіше згадується в документах, тому й виникла необхідність пояснити читачам ті чи ті його топоніми.

11. *Ілюстрації.* Це копії 18 документів різних періодів, що можуть дати читачам уявлення про матеріали, опрацьовані Ю. Мариновським. Вони ж передають емоційне навантаження, оскільки серед них є, наприклад, відомості про розстріл Євгена Гулака-Артемовського.

Загалом книга складає враження якісного і скрупульозного краснорядного дослідження. Автору вдалося відібрати й опублікувати велику кількість документів, частину з них перекладено ним з польської мови. Важливо, що сама передача текстів виконана якісно, однак вона майже не супроводжується примітками та коментарями, як це традиційно робиться в наукових археографічних публікаціях, котрі значно розширили б контекст документів. Звісно, це ретельна праця, та якщо вже автор визначив свою книгу саме як наукове видання, то мусить покликатися на наукові правила і традиції. Ще одним спірним моментом є певна безапеляційність у зшиванні генеалогії до купи, як це помітно у пошукові «витоків», де автор легко визнає Артема Гулака та Артема Мельника однією людиною, знаходячи Правобережним Гулакам родовитого Лівобережного предка. Точнісінько так у XIX столітті робили претенденти на дворянство: комусь

це вдавалося, а комусь і ні – як-от відомому письменникові Пантелеймону Кулішу, котрий після невдалих пошуків дворянства став цих же дворян ненавидіти. Однак повторимо, що ці деталі не зменшують цінності рецензованої книги, котра, безумовно, стане корисною багатьом любителям старовини.

І. О. Сердюк

* * *

Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.) [Текст] : монографія / Л. М. Жванко. – Х. : Віровець А. П.; «Апостроф», 2012. – 568 с.

Сторінки соціальної історії Першої світової війни до цього часу залишаються відкритими для вітчизняних дослідників. Серед цих важливих напрямів є вивчення історії повсякденного життя українського соціуму, жіноцтва, дитинства та ін. Окремо у цьому переліку стоять проблеми «переміщених осіб», тобто біженців, військово-полонених, депортованого населення тощо. Відтак чергова монографія харківської дослідниці біженства Великої війни Л. Жванко «Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.)» є на часі і видається нам актуальною. При цьому слід відзначити, що видання такого змісту – перша спроба в сучасній вітчизняній історіографії осмислити саме соціально-гуманітарний вимір Великої війни 1914 – 1918 років.

Любов Жванко визначила мету своєї роботи – «...висвітлення проблеми біженства Першої світової війни як соціального явища в Україні» (с. 6). Цікавим видається хронологічне обґрунтування теми – період війни, на який проєктуються події Української Революції, охоплюючи період Російської імперії, добу Української Центральної Ради та Українську Державу Павла Скоропадського. При цьому авторка робить сміливе припущення, що саме за доби Гетьманату з українських теренів було повернуто основну масу іноземних біженців. Віднайдені дослідницею статистичні дані щодо кількості біженців, які перебували на українських теренах на початку 20-х років, це, загалом, підтверджують.

При цьому досить важливо, що розвідка охоплює весь період Першої світової війни, крізь призму якої відображено діяльність владних структур Російської імперії, Української Центральної Ради та Української Держави.

Авторка вмотивувала відсутність сюжету діяльності владних структур Директорії як одного з етапів Української Революції у царині біженства, роблячи наголос на хронології війни та біженства. У свою чергу революційні події 1917 – 1918 років, безумовно, можна назвати наслідком цього світового конфлікту.

У вступі авторка окреслила актуальність дослідження, наголосивши, що «в Україні ця війна забута, та і, за великим рахунком, пам'ять про неї нікому не потрібна..., пам'ять просто стерлася під вагою наступних трагедій і випробувань, хоча слід усвідомити й нам, що саме ця війна стала їхньою першопричиною, спровокувавши виступ українців по різні боки Східного фронту» (с. 8). Крім того, Л. Жванко, провівши історичні паралелі, акцентувала, що на початку ХХІ століття проблема біженців більш ніж актуальна і потребує міжнародного вирішення.

Дослідниця, аналізуючи стан наявної літератури з проблематики біженства, виокремила пріоритетні напрями вивчення проблеми, на основі яких і розгортає історіографічний сюжет. До важливих напрямів дослідження авторка зараховує: «...семантичні особливості поняття «біженець», «вигнанець», «переселенець» відповідно до тогочасних умов; основи державної політики Російської імперії, Української Центральної Ради та Української Держави у сфері соціального захисту біженців, становлення та діяльність відповідних державних структур; процес евакуації біженців (добровільний та примусовий), організація допомоги на шляхах їх транспортування та ін.; роль місцевих самоврядувань, громадських, етнічних, жіночих та інших спілок у налагодженні життя біженців; напрями допомоги біженцям (розселення, забезпечення житлом, одягом, харчами, медичне обслуговування, працевлаштування, навчання дітей, опіка сиріт та престарілих, пошук загублених у дорозі членів родини, юридичні консультації та ін.); проблеми різних груп біженців за статевою, етнічною, становою ознакою, що дозволить визначити особливості, як це почасти вже зроблено при вивченні долі біженців – представників духовенства різних єпархій України» (с. 21).

Л. Жванко аргументує, що біженство у всій його багатогранності стало надто вже складним і несподіваним у таких масштабах випробуванням для воюючих держав, а особливо Російської імперії. При цьому дослідниця наголошує, що «...російська влада сама створила цю проблему в такому катастрофічному вимірі. І причиною того стала низка наказів, спрямованих на виселення цивільного населення з зони відступу російських армій» (с. 35). При цьому вона доводить, що саме українськими землями пролягли головні транзитні шляхи руху біженців (с. 36).

Авторка відкидає тезу окремих дослідників про відсутність якої-небудь допомоги біженцям з боку влади та громадськості на шляхах їхньої евакуації у 1915 році. У цьому контексті Л. Жванко, аргументовано, на основі архівних документів, веде мову про зусилля працівників Всеросійського земського союзу, Всеросійського союзу міст та Тетянинського комітету у справі організації певної

схеми стихійного руху біженців та надання їм допомоги. Важливою, на думку дослідниці, є проблема встановлення кількості біженців, розселених в Україні. Л. Жванко наводить щорічні кількісні дані перебування біженців від 420 361 осіб у листопаді 1915 року до 914 000 у лютому 1918 року, наголосивши, що «значне навантаження щодо чисельності біженців лягло на українські губернії, серед яких Катеринославська, де знайшли притулок 227 942 біженці, посіла перше місце серед 45 європейських губерній Російської імперії. Зрозуміло, що ці та інші дані не можна назвати остаточними, вони – лише орієнтовні, оскільки в умовах війни надзвичайно важко було провести будь-які статистичні збори даних» (с. 40). Дослідниця наголосила на участі українського жіноцтва в діяльності губернських та повітових відділень Тетянинського комітету, по-новому акцентувала увагу на діяльність духовенства різних конфесій, етнічних комітетів у справі опіки біженців на українських землях.

До позитивних моментів роботи слід віднести ґрунтовний аналіз законотворчої діяльності структур, які опікувалися біженцями в часи Російської імперії, Української Центральної Ради та Української Держави. При цьому авторка ретельно аналізує процес створення Особливої наради з улаштування біженців. Дослідниця припускає, що на початку війни влада імперії й не мала на меті створити окрему державну структуру, яка б займалася біженством, оскільки на той час вже функціонував Тетянинський комітет. Крім того, досвід попередніх воєн показував, що біженців було не настільки багато, щоби спеціальні владні структури займалися їх долею (с. 54-55). Л. Жванко намагається відстежити діяльність Особливої наради з улаштування біженців вже після падіння царського режиму, а також Тимчасового уряду Росії.

На особливу увагу заслуговує матеріал, присвячений діяльності урядових структур УЦР-УНР, оскільки цей період у вітчизняній історіографії практично залишається недослідженим. На думку Л. Жванко «...доба Української Центральної Ради є перехідною в організації соціального захисту біженців від системи, закладеної в часи Російської імперії до власне української, створити яку прагнула УНР» (с. 63-64). Дослідниця на конкретних фактах довела, що завершити цей процес вдалося уже в часи Гетьманату Павла Скоропадського. Зрозуміло, що урядовим структурам УЦР було надзвичайно важко в тих умовах формувати власну вертикаль органів допомоги біженцям, реалізувати свої плани в означеній царині. Значну увагу авторка зосередила на негативних чинниках, головним чином, зовнішніх, що гальмували діяльність УЦР у сфері допомоги біженства.

Важливо, що дослідниця висвітлює досі невідому сторінку діяльності української делегації у Берест-Литовському, коли саме українські дипломати поставили перед державами Четверного союзу питання про організацію реєвакуації біженців Першої світової війни. На жаль, представники Австро-Угорщини та Німеччини, розглядаючи переговори з Україною й визнання її самостійності як протизагроз Росії, отримання ринків збуту своїх товарів та джерело сільськогосподарської продукції, не рахувалися з гуманітарними пропозиціями

української делегації (с. 80). Аналізуючи політику Української Держави у сфері соціального захисту біженців, авторка наголосила, що «...українська влада сконцентрувала свої зусилля на організації допомоги за все *пересічній людині*, незалежно від її попереднього статусу в суспільстві, місця проживання, майнового цензу, етнічної та конфесійної приналежності».

Л. Жванко ґрунтовно аналізує процес підготовки та повернення біженців додому. Загалом процес реєвакуації іноземних біженців з України за доби правління Павла Скоропадського, як свідчать архівні документи, йшов до свого логічного завершення. Про нагальність вирішення проблеми біженства, як встановила Л. Жванко, в Українській Державі свідчило й асигнування з Державної скарбниці на організацію реєвакуації біженців понад 13 856 542 крб. (с. 108-109). У той же час виконати план реєвакуації, на її думку, до певної міри «... вдалося лише у тій частині, що стосувалася вивозу біженців-іноземців та повернення українців із західних країн. Повернення українців із Росії набуло спонтанного і довготривалого характеру, що зумовлювалося не в останню чергу і внутрішньополітичною ситуацією в радянській Росії. Причому біженці ладні були терпляче чекати на відправку додому вже на кордоні в Україні, аніж потонути у вирі громадянської війни» (с. 109).

Л. Жванко досить толерантно дискутує з колегами з тих чи тих проблем свого дослідження, аргументовано обстоюючи свою думку. Так, вона полемізує з П. Гетреллом, британським дослідником, доктором економічної історії Манчестерського університету, одним із європейських дослідників біженства в часи війни у Російській імперії, щодо статусу жінок у роботі місцевих комітетів Великої княжни Тетяни Миколаївни, сприйняття жінкою-біженкою свого статусу та ін.

Авторка скурпульозно підготувала понад 80 додатків, які додають логіки змісту оприлюдненого дослідження. Цікавими видаються і біографічні матеріали діячів, які організовували допомогу біженцям.

Зрозуміло, що всі новаторські роботи мають певні зауваження, а тому в нашому випадку належало би при такій кількості матеріалу чіткіше його структурувати, наприклад, виділити у параграфах невеликі підпараграфи. Також було б доречно, віднайти світлини діячів, про яких авторка подає розгорнуті біографічні довідки. Насамкінець зауважимо, що книга має гарну поліграфію, вона опублікована у твердій палітурці й справляє враження добротного виконаної праці.

Загалом же монографія Л. Жванко «Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.)» є глибоким науковим дослідженням актуальної у науковому відношенні проблеми, що дає підстави рекомендувати її для читання не лише вузькому колу фахівців, але й широкому загалу, усім тим, хто цікавиться вітчизняною історією. Вона буде корисною і для викладача гуманітарних дисциплін, і для студента – майбутнього вчителя історії.

М. А. Якименко

До 60-річчя Петра Якимовича Гавриша

7 березня 2016 року відзначив свій 60-й день народження Петро Якимович Гавриш – викладач археології та історії, доцент історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Народився він у селі Більськ Котелевського району Полтавської області в сім'ї колгоспників. Грандіозні вали відомого Більського городища, розповіді старожилів-односельців, розкопки експедиції Харківського університету під керівництвом Б. Шрамка вражали, захоплювали і, врешті, вплинули на вибір професії.

Після закінчення школи спочатку працював у місцевому колгоспі, у 1974–1976 роках проходив службу в армії. Потім закінчив підготовче відділення для трудової молоді при Харківському університеті, а 1978 року вступив на його історичний факультет. Ще студентом брав активну участь в археологічних експедиціях цього вишу.

3 вересня 1983 року Петро Якимович викладає археологію України, історію України, народознавство, спецкурси з археології Полтавщини в Полтавському національному педагогічному університету імені В.Г. Короленка. Саме П. Гавриш став ініціатором і першим організатором щорічної археологічної практики для студентів цього навчального закладу. Впродовж 1984–2006 років він здійснював археологічні дослідження на Полтавщині та Сумщині. У Попсіллі та Поворсклі проводив розвідки поселенських і поховальних пам'яток скіфського часу та багаторічні розкопки на Книшівському та Більському городищах, у Броварському могильнику.

У 1996 році П. Гавриш захистив кандидатську дисертацію «Населення скіфського часу басейну Середнього Псла» (науковий керівник – доктор історичних наук В. Мурзін). В її основу було покладено результати багаторічних досліджень (1987–1993) Книшівського городища, яке розкопано широкими площами, а виявлені там дослідником унікальні матеріали й сьогодні не залишаються поза увагою вітчизняних і зарубіжних археологів.

Через експедиції під керівництвом доцента П. Гавриша пройшла когорта полтавських студентів. І багато з них вибрали професію археолога, захистили кандидатські дисертації та працюють у наукових, музейних установах, та вищих навчальних закладах Полтави, Києва, Харкова, Опішного.

Спортивний, підтягнутий, чудовий оповідач цікавих археологічних історій біля вечірнього багаття, Петро Якимович не цурався компанії студентської молоді. Саме ретельно продумана організація розкопок і відпочинку дозволяють колишнім студентам і сьогодні тепло згадувати про вчителя і друга. Чимало випускників тодішнього Полтавського педінституту пам'ятають незабутню атмосферу Книшівської експедиції і, регулярно збираючись на березі р. Псел, влаштовують змагання з улюблених видів спорту свого керівника – футболу та водного поло.

П. Гавриш – автор майже 100 статей і 4 монографій. Серед останніх наведемо книгу «Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля)», яка і донині є найповнішим дослідженням даного регіону.

Патріот свого Більська, Петро Якимович не може щороку не повертатися до нього. У 1994–2006 роках він досліджував поселенську структуру, оборонну лінію Більського городища, навколишні кургани.

У рідному селі він має власний будинок, де із весни до пізньої осені займається улюбленими справами – бджільництвом і садівництвом. Останнім часом вченого і педагога захопили дослідження історії села Більськ і навколишніх археологічних пам'яток. Їм присвячені книги «Загадка стародавнього Гелона» (2010), «Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 р.» (2012).

Від щирого серця вітаємо ювіляра – Учителя і колегу – з днем народження, зичимо йому міцного здоров'я та творчого довголіття!!!

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Брехуненко Віктор Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України (м. Київ)

Вільховий Юрій Віталійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (далі : ПНПУ) (м. Полтава)

Год Борис Васильович – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ, заслужений працівник освіти України (м. Полтава)

Год Наталія Володимирівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава)

Калакура Ярослав Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений працівник вищої школи України (м. Київ)

Киридон Петро Васильович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України ПНПУ, заслужений працівник освіти України (м. Полтава)

Лахно Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава)

Лобач Катерина Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства ПНПУ (м. Полтава)

Лобач Олена Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри музики ПНПУ (м. Полтава)

Луценко Сергій Михайлович – здобувач Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (м. Харків)

Нижнікова Світлана Василівна – аспірантка кафедри історії України Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (м. Харків)

Олексенко Роман Іванович – доктор філософських наук, професор Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (м. Мелітополь)

Онiнко Тетяна Володимирiвна – доктор історичних наук, професор кафедри документознавства та інформаційної діяльності в економічних системах Полтавського університету економіки і торгівлі (м. Полтава)

Опенько Володимир Васильович – доцент кафедри фольклористики, народнопісенного виконавства та хорового мистецтва Інституту мистецтв Київського національного університету культури і мистецтв (м. Київ)

Пивоварська Карина Борисiвна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства ПНПУ (м. Полтава)

Семергей Наталія Володимирiвна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, культури та документознавства Полтавського національного технічного університету імені Ю. Кондратюка (м. Полтава)

Сердюк Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України ПНПУ (м. Полтава)

Скрипчук Володимир Петрович – начальник оркестру – військовий диригент Інституту підготовки юридичних кадрів для СБУ Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (м. Харків)

Сливенко Вячеслав Альбертович – кандидат історичних наук, доцент кафедри менеджменту та туристичного бізнесу Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпропетровськ)

Ставнюк Віктор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Тронько Тетяна Володимирiвна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава)

Цебрій Ірина Василівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії ПНПУ (м. Полтава)

Якименко Микола Андрійович – доктор історичних наук, професор, Полтавська державна аграрна академія (м. Полтава)

Орієнтири для авторів збірника «Історична пам'ять»

Програмні цілі (основні принципи) або тематична спрямованість: дослідження актуальних проблем історії України та зарубіжних країн, історії, культури, традицій і постатей Полтавщини.

Редакція збірника «Історична пам'ять» приймає матеріали у такому обсязі: статті і студії – до 24 сторінок, повідомлення – до 16 сторінок, до рубрик «Освіта і виховання на Полтавщині», «Слово молодого автора», «3 історії Полтавського педагогічного університету», «Краєзнавство в школі» тощо – до 12 сторінок, матеріали рубрик «Наш календар», «Нові праці з історії краю» – 3-5 сторінок, «Хроніка» – 1-2 сторінки.

Умовою публікації у збірнику є якість матеріалу, його актуальність, доступність для читача, оформлення бібліографії згідно діючих державних стандартів.

Обов'язкові вимоги:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог ВАК України від 2008 та 2009 років, розміщених у Бюлетені ВАК України (2008. – №6; 2009. – №5).

2. Матеріали подаються у вигляді документа Word у форматі .doc з 1 роздрукованим ідентичним примірником на папері формату А4 (кегель – 14, інтервал – 1,5, поля – 2,0x2,0x2,5x1,5, шрифт – Times New Roman, без автоматичних переносів).

3. Рукопис матеріалу повинен розміщуватися у такому порядку:

а) УДК;

б) ініціали та прізвище автора (авторів) українською мовою – зверху в правому куті;

в) назва роботи українською мовою (великими «жирними» літерами) – від центру;

г) анотація українською мовою (не менше 15 рядків);

д) ключові слова українською мовою (не менше 8);

е) основний текст статті з дотриманням відповідних вимог щодо структури, змісту та оформлення;

ж) список використаних джерел;

и) ініціали та прізвище автора (авторів) російською мовою;

к) назва роботи російською мовою;

л) анотація російською мовою (не менше 15 рядків);

м) ключові слова російською мовою (не менше 8);

н) ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;

п) назва роботи англійською мовою;

р) анотація англійською мовою (не менше 30 рядків);

с) ключові слова англійською мовою (не менше 8);

т) таблиці та малюнки, підписи до малюнків (за наявності);

у) довідка про автора (авторів).

4. Посилання подаються цифрами у квадратних дужках під номером із зазначенням сторінки або аркуша (приклад: [1, с. 17]). Бібліографічний опис робіт подається у повній формі згідно діючих державних стандартів. Рекомендується дотримуватися таких зразків:

Для книг:

Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет [Текст] / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1993. – 502 с.

Для статті у збірнику:

В'ялик М. Г. Хто був одним із перших творців ракетної зброї? [Текст] / М. Г. В'ялик // Наш рідний край: Сторінки про піонерів ракетобудування, авіації та космонавтики і їх зв'язки з Полтавщиною [збірка]. – Полтава: Б. в., 1991. – С. 3-11.

Для журнальної статті:

Кресін О. В. Національна концепція Миколи Хвильового [Текст] / О. В. Кресін // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 58-63.

Для газетної статті:

Жовкопляс О. Майбутнє України твориться сьогодні [Текст] / О. Жовкопляс // Освіта. – 1998. – № 11. – 18 березня. – С. 5.

Для посилань на архівне джерело:

Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 58.

5. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються, не реєструються і не повертаються авторам.

6. Рукописи редакцією не рецензуються.

7. Редакція листується з читачами на сторінках збірника.

8. Матеріали публікуються за кошти автора. 1 сторінка друкованого тексту (відповідно до вище встановлених вимог) = 35 грн. + 50 грн. за 1 примірник збірника.

Наукове видання

Історична пам'ять

Науковий збірник

Випуск 34-35' 2016

Технічний редактор	<i>Лахно О. П.</i>
Коректор	<i>Басенко Р. О.</i>
Комп'ютерна верстка	<i>Лахно О. П., Нарижна О. М.</i>

*Комп'ютерний набір, верстку та макетування виконано
в «Творчій майстерні історичного факультету» Полтавського
національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*

✉ **Наша адреса:** кім. 19 та 51, вул. Остроградського, 2, Полтава, 36003

☎ **Тел.:** (05322) 7-27-25, 2-58-11 ✉ **e-mail:** historic@ukr.net

Підписано до друку 24.06.2016 р.
Гарнітура Таймс. Формат 70х100 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Обл.-вид. арк. 13,22. Ум. друк. арк. 11,12.
Зам. 1606. Наклад 300 прим.

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.